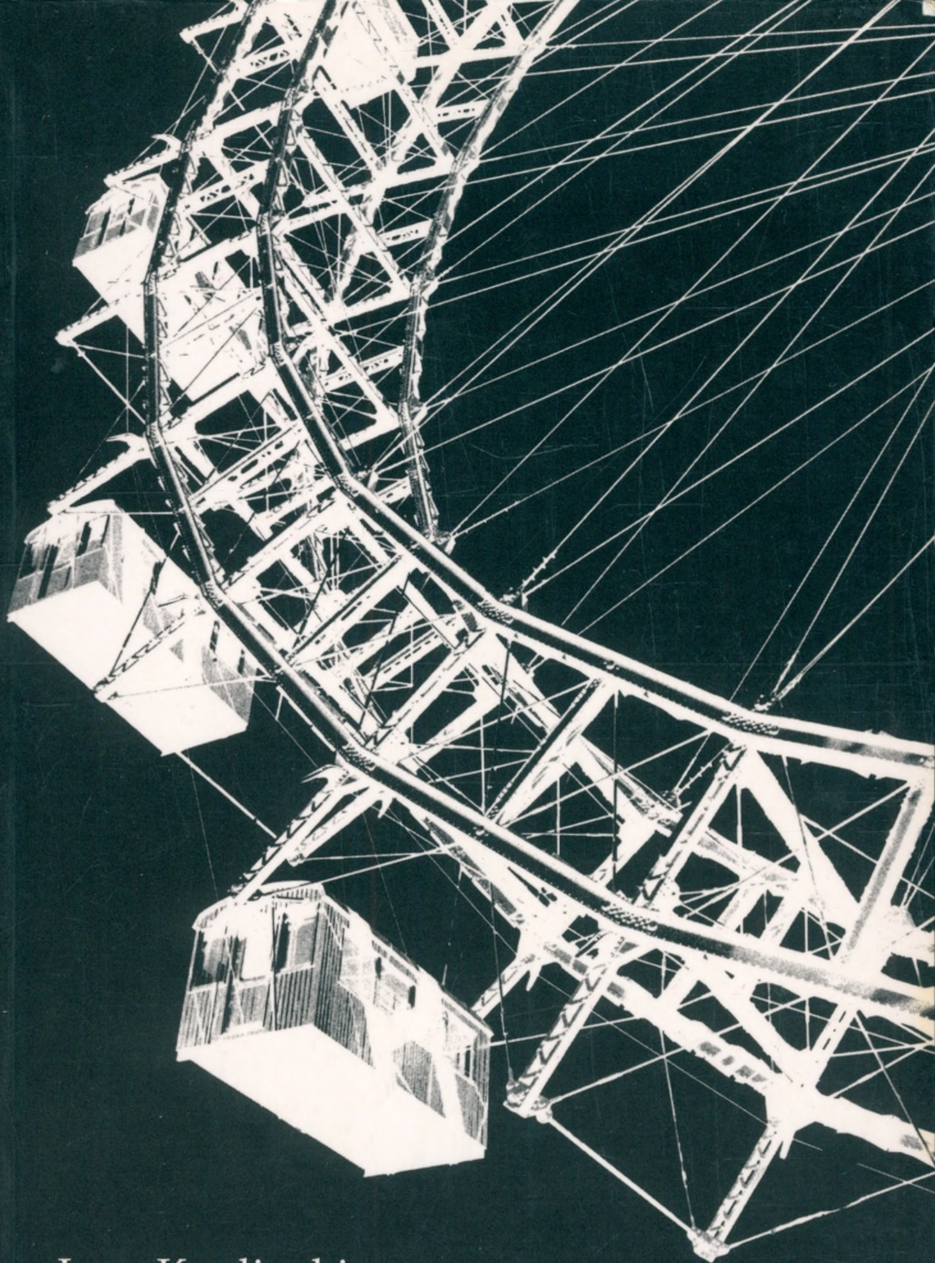

Jaan Kaplinski

ŠIS BEI TAS

REGNUM
ALK

REGNUM
FONDAS

Jaan Kaplinski

ŠIS BEI TAS

Iš estų kalbos vertė
Danutė Sirijos Giraitė

ALK
REGNUM *FONDAS*

VILNIUS · 2001

UDK 894,545-4
Ka 366

Jaan Kaplinski. See ja teine.
Tartu Ülikooli Kirjastus 1996, Tartu.

Iš estų kalbos vertė *Danutė Sirijos Giraitė*
Redaktorė *Nijolė Kvaraciejūtė*
Dailininkas *Rokas Gelažius*

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (projektas „Rytai verčia Rytus")

This edition published with support from the Open Society Fund - Lithuania and from the East Translates East project of the Open Society Institute - Budapest

Išleido *REGNUM* fondas
Latako g. 6, Vilnius
Užs. Nr. 4570
Spausdino SP AB *AUŠRA*
Vytauto pr. 23, Kaunas

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-494-60-5

TURINYS

7 . . . *Apie autorių ir knygą*
11 . . . Prometėjas ir Pelenė
19 . . . Anglai ir prancūzai
31 . . . Valdovai ir valdiniai
39 . . . Prieštaros ir etika
49 . . . Ekologija ir ekonomika
77 . . . Akys ir protas ...
113 . . . Apie gyvybės mokslą ir gyvybės apibrėžimą
119 . . . Vabzdžiai ir žmonės
133 . . . Pasakos ir tikrovė
137 . . . Miškinis ir barbaras
147 . . . Zhuangzi ir Wittgensteinas
159 . . . Rytai ir Vakarai
171 . . . Civilizacija ir barbarybė
181 . . . Restauracija ir revoliucija
191 . . . Bolševikai ir mistikai
200 . . . Naktis ir pasaulis
205 . . . Lokys ir Kristus
213 . . . Velnias ir Kipšas
237 . . . Velnias ir Metavelnias

APIE AUTORIŲ IR KNYGĄ

Jaanas Kaplinskis (1941) – estų poetas, dramaturgas ir vertėjas. Gimė Tartu, lenkų kilmės universiteto dėstytojo Jerzy Kaplinskio ir žinomos estų šokėjos, literatūros vertėjos Noros Raudsepp-Kaplinski šeimoje. Tėvas, suimtas 1941 metais, žuvo lageryje Rusijos šiaurėje. Rašytojas baigė Tartu universitete romanistikos mokslus, taip pat studijavo struktūrinę ir taikomąją kalbotyrą. Dirbo įvairius darbus, tyrinėjo kalbotyrą, antropologiją ir ekologiją, vadovavo Viljandžio teatro *Ugala* literatūrinei daliai, aktyviai reiškėsi žurnalistikoje. 1992–1995 metais Estijos Respublikos Parlamento deputatas. Reguliariai rašo estų bei užsienio spaudai, pastaruosius dešimt metų daug keliauja, buvo pakviestas skaityti paskaitų keliuose Europos ir Šiaurės Amerikos universitetuose. Būdamas mėgėjas botanikas, daug laiko praleidžia savo sodyboje kaime, kur sodininkauja ir augina medžius.

Jaanas Kaplinskis yra vienas įdomiausių šiuolaikinių autorių. Išleido per 10 poezijos rinkinių: *Pėdsakai upelyje,* 1965; *Apie dulkes ir spalvas,* 1967; *Baltas ruožas virš Verumos,* 1972; *Naujų akmenų augimas,* 1977; *Sunku tapti lengvam,* 1982; *Vakaras grąžina viską,* 1985; *Geras galas gyvenimo,* 1991, ir kitus. Taip pat kuria eiles suomiškai, angliškai; 1999 metais išleido poezijos rinkinį *Nakties paukščiai. Nakties mintys,* parašytą estų, suomių ir anglų kalbomis. Eilėraščiai rodo autorių esant nevaržomą jokių specifinių kalbų, jis laisvai pereina nuo vie-

nos jų prie kitos. Išleido kelias eseistikos knygas, parašė pjesių, apsakymų, knygelių vaikams. Vertė prozos ir poezijos iš prancūzų, ispanų, anglų, lenkų, rusų, švedų kalbų. Sudarė ir iš kinų kalbos vertė pirmąjį Estijoje kinų poezijos rinkinį. Jo paties poezija, versta į anglų, rusų, japonų, čekų, italų ir visas Skandinavijos kalbas, susilaukė tarptautinio pripažinimo. Autorius pelnė kelias Estijos ir Suomijos literatūros premijas. 1997-aisiais jis apdovanotas Baltijos asamblėjos literatūros premija už poezijos rinkinį *Daug vasarų bei pavasarių,* taip pat eseistikos knygą *Ledas ir Titanikas*. Lietuvių kalba 1999 metais išėjo J. Kaplinskio eilėraščių rinkinys *Vakaras grąžina viską*.

Rašytojui didelio poveikio turėjo Rytų kultūros pasaulis, savo poezijos ir filosofijos mokytojais jis visų pirma laiko Tolimųjų Rytų mąstytojus, tokius kaip kinų daoizmo klasikas Zhuangzi, taip pat Vakarų filosofus kalbininkus Fritzą Mauthnerį ir Ludwigą Wittgensteiną. Kaplinskio poezijai iš pradžių įtakos turėjo rusų bei anglų romantikai (Lermontovas, Shelley), vėliau prancūzų bei anglų modernistai (Rimbaud, Eliotas, Poundas) ir kinų klasikai.

J. Kaplinskio poezijoje žymu lyrikos ir filosofijos su stipriais mistiniais atspalviais, liudijančiais gilų paradoksalios ir tragiškos tikrovės prigimties supratimą, nelengvus mūsų santykius su ja. Kūryba gvildena žmogaus būties ir sąmonės klausimus, gamtos ir žmogaus santykius, įvairių epochų ir geografinių platumų kultūrų sąsajas. Poeto idealas reiškiamas harmoningais, ekologinės mąstysenos interpretuotais visovės vaizdiniais.

Eseistikos rinkinyje *Šis bei tas* (1996) priešinant ir gretinant nagrinėjami tokie skirtingi reiškiniai kaip senovės kinų filosofija, šiuolaikinės ekologijos nuostatos, Amerikos indėnų, Sibiro čiabuvių, finougrų tautų pasaulėvoka, mūsų technikos pasaulio raida ir daug kitų autoriui rūpimų dalykų. Gausi problematika paryškina vieną esminių knygos temų –

gilų darnos ilgesį, darnos mumyse pačiuose, darnos tarp mūsų ir kitų kultūrų atstovų, tarp žmonijos ir gamtos. Vietom tas ilgesys perauga į tragišką suvokimą, kokia trapi yra gamta ir bet kuri tikra kultūra. Kritikuojamas destruktyvus krikščionybės bei islamo vakarietiškų civilizacijų poveikis kitoms kultūroms ir apskritai visam pasauliui. Autorius ragina atsisakyti vartotojiškos mąstysenos, susitaikyti su gamta ir tapti harmoninga visovės dalimi. Knyga parašyta gyvai ir patraukliai, nuoseklų minties dėstymą įvairina šmaikščios metaforos bei aforizmai.

VERTĖJA

PROMETĖJAS IR PELENĖ

1969 metais verčiau André Gide'o kūrinį *Prastai prikaustytas Prometėjas*, kuris išėjo žurnalo *Looming* bibliotekos serijoje ir dabar, ko gero, jau užmirštas. Pažindinti mūsų skaitytoją su Gide'u greičiausiai būtų labiau tikęs koks kitas, paprastesnio siužeto kūrinys, kad ir jo *Pastoralinė simfonija*, kuri andai, atrodo, ir buvo mano pažinties su rašytoju pradžia.

Ši pažintis prasidėjo kadaise šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir buvo man gana svarbi. Gide'o keliama esminė problema – tai laisvė, o svarbiausias įsitikinimas – kad žmogus yra pakankamai stiprus ištverti šventomis laikomų institucijų, dorovės ir tikėjimo nuosmukį. Praėjusio amžiaus pradžios Prancūzijoje labai siekta ir ieškota tvirtų tradicinių vertybių. Ėmė ryškėti lyg ir nuovargis dėl vertybių svyravimo, vertybių, kurios buvo pernelyg panašios, pernelyg nereikšmingos joms atsidėti. Prancūzijoje pagarsėja nacionalistai, katalikai, ilgimasi viduramžių ir skelbiama sustabarėjusi dogmatika. Ką vargu ar būtų drįsęs padaryti koks XIX amžiaus žymus rašytojas, XX amžiuje padaro Paulis Claudelis. Jaunimas, nenorintis tikėjimo ir Tėvynės laikyti šventenybėmis, kaltinamas šaknų neturėjimu. Visa tai rodo reiškinys, katalikų vadintas *sacrificium intellectus* – intelekto aukojimu, kurį psichologas Erichas Frommas vėliau apibūdins kaip *escape from freedom* – bėgimą nuo laisvės. Tai, jog daugelis žmonių, esant didelei laisvei rinktis, jaučiasi blogai, yra žinoma tiesa. Kiekvienas mūsų grei-

čiausiai yra jautęs potraukį atsisakyti svarstymo bei pasirinkimo ir nuspręsti daryti taip, kaip siūlo šalia esąs autoritetas, kad ir motina, žmona, knyga, radijas arba kokia kitokia instancija. Prancūzijos intelektualams toksai autoritetas buvo katalikų bažnyčia, visada džiaugsmingai pasirengusi priimti sprendimų vargo ir visa ko sąlygiškumo nualintas būtybes. Bažnyčia duoda pradžią ir tokios pasirinkimo laisvės atmetimui, ragina pasikliauti bažnyčios prigimtiniu autoritetu ir jį pagrindžia filosofija, kurios kertinis akmuo – teigimas, neva žmogus nėra sutvertas sąlygiškai savarankiškai gyventi, daryti būtinus sprendimus be jį iš bažnyčios siekiančio apreiškimo. Žmogus turi leistis vedamas. Tiksliau sakant, klausimas vien tas, kieno vedlystę pripažins žmogus: teisingosios bažnyčios ar nenuoširdaus ir apgaulingo pasaulio. Pastaruoju atveju klystantis žmogus pats gali manyti, kad nesileidžia niekieno vedamas, bet iš tiesų jis žengia pririštas už mirties bei velnio pasaito. Katalikų manymu, žmogaus dvasinis nepriklausomumas yra vien regimybė ir skelbti jį, vienaip ar kitaip, tiesiog žalinga ir klaidinga.

Tai fonas, kuris padės suprasti ir įvertinti André Gide'o veiklą praėjusio šimtmečio pirmųjų dešimtmečių Prancūzijoje. Gide'as turbūt ir Europoje buvo vienas pirmųjų, tikėjusių, kad žmogus gali egzistuoti laisvas, išgyventi visokių regimybių žūtį ir po to tapti dar skaidresnis, žmogiškesnis. Net ir teigimas, esą nieko nėra tikro, Gide'ui tampa savitu tikrumo šaltiniu, jisai nebijo tuštybės nei reliatyvizmo.

Gide'as buvo protestantas, užaugo tikėdamas, kad bažnyčia, uoliai stebėjusi žmogaus lemtį bei jai vadovavusi institucija, nebuvo neišvengiamai reikalinga žmogaus palaimai (geresniam keliui rasti). Žmogus gali gyventi ir pelnyti Dievo malonę savarankiškai, pasikliaudamas savo protu bei Viešpaties ir šiaip visur siekiančia vedlyste. Žmogaus protas ir yra priemonė Dievo vedlystei priimti. Jeigu jo nėra, nepadės nė bažnyčia, kvailys nieku gyvu nesuras teisingo kelio.

Jaunasis Gide'as netrukus atsisveikina su vaikystės tikėjimu bei doktrina, tačiau išsaugo tikėjimą žmogaus protu. Jeigu protas sugriauna ir Dievo bei kitus pačius švenčiausius ir pagrindinius mitus, pajuokia senuosius dorovės reikalavimus, vadinasi, tie šventi dalykai greičiausiai neverti išlikti. Nuo ten, kur daugelis intelektualų atsikratė vadovavimosi protu ir sugrįžo prie senųjų mitų, Gide'as pažengė dar toliau.

Gide'o pasistūmėjimo pirmyn esminė gairė – 1899 metais parašytas kūrinys *Prastai prikaustytas Prometėjas* (Prométhée mal enchainé). Kai verčiau tą veikalą (autorius vadina jį nesąmone arba kvailyste – *sottie*), jis vis labiau ėmė panašėti į kito laikotarpio ir kita kalba parašytą kūrinį, būtent į Paulio Eeriko Rummo* 1967 metais sukurtą pjesę *Žaidžiame Pelenę*.

Ir viename, ir kitame teologinių-deistinių įsitikinimų žmogus (Damoklas, Princas) susiduria su pasaulio eigą lemiančiais grynais atsitiktinumais, kuriuos įkūnija Šeimininkė ir bankininkas Dzeusas. Abiem atvejais to susidūrimo būta stipraus, ne todėl, kad tiesiogiai būtų nukentėjęs žmogus (pi-

* Paul-Eerik Rummo (1942) – žinomas estų poetas, dramaturgas ir vertėjas. Tartu universitete baigė estų filologijos studijas. Dirbo Tartu *Vanemuinės* teatro literatūros konsultantu, Talino valstybiniame dramos teatre literatūrinės dalies vyriausiuoju redaktoriumi, 1987–1989 Estijos rašytojų sąjungos atsakinguoju sekretoriumi, 1990 – Estijos valstybės kanceliarijos kultūros patarėju, 1992–1994 Estijos kultūros ir švietimo ministru. Estijos liberaliųjų demokratų partijos vadovas nuo jos įkūrimo 1989. Išleido keletą poezijos rinkinių bei rinktinių (*Ateiki prie mano džiaugsmų*, 1964; *Sniego šviesa... sniego tamsa*, 1966; *Laikas rakštis varo*, 1985; *Siuntėjo adresas ir kitos eilės 1968–1972*, 1989; *O kad kibirkštis žertų siela*, 1985). Eilėraščiams būdinga subtilus gamtos jausmas, filosofiškumas, šiuolaikinio pasaulio priešybių jutimas; estų liaudies ir klasikinės poezijos tradicijos derinamos su pasaulinės lyrikos naujovėmis. Pjesė *Žaidžiame Pelenę*, atspindinti įvairių žmogaus būties lygmenų ieškojimus, buvo pastatyta *Vanemuinės* teatre (1969), Niujorke (1971), Prahoje ir Pernu (1979). Parašė satyrinių pjesių, gvildenančių svarbias etines problemas, knygelių vaikams. Lietuvių kalba išleista poezijos rinktinė *Saulėgrįžos šalis* (1985), autorius yra dalyvavęs ir Lietuvoje rengiamame Poezijos pavasaryje.
(Vertėjos pastabos čia ir kituose tekstuose žymimos žvaigždutėmis.)

nigus gavusio Damoklo kančia didesnė už antausį gavusio Koklo kančią), o kad palūžo jo tikėjimas ir vertybės.

Klausimas reikalauja laukti vieno atsakymo iš keleto galimų, kiekvienas klausimas pripažįsta tam tikrą kiekį galimų atsakymų ir vieno jų išsipildymą. Žmogus, klausdamas „kodėl?“, spėja, kad įvykiai pasiskirstys į reikšmingus ir nereikšmingus, beprasmius ir prasmingus, teisingus ir neteisingus ir taip toliau. Žmogus geriausiai prisitaiko prie savo artimųjų aplinkos, ten jis užauga toks, koks yra, ten perima santykių, normų, laukimo sampratas. Natūralu, jog tai, kas artima mažam žmonių ratui, išplečiama iki laukimo, taikomo visam pasauliui, visiems, su kuo susiduria žmogus. Mes įsivaizduojame, jog tame pasaulyje irgi yra savas Senelis arba Močiutė, arba Šeimininkė, kuri jį prižiūri, stebi, kad pasaulyje būtų laikomasi tiesos ir teisingumo, dalija bausmes ir apdovanojimus. Ir kai žmogų ištinka kas nors gera arba bloga, jis visų pirma vaikiškai natūraliai reaguoja klausdamas „kodėl?“. Nes į tai turi būti atsakymas, ir paisydamas atsakymo, žmogus galės pasitaisyti ar bent jau pasitenkins žinojimu, kodėl buvo nubaustas arba apdovanotas. Tasai žinojimas pašalintų dvejonę, jog žmogus galbūt jau nebėra pasaulio šeimos narys, nėra įtrauktas į Šeimininkės sąrašą, o yra vien atsitiktinių jėgų atsitiktinio veikimo atsitiktinis objektas. Pastarąjį dalyką žmonija, matyt, buvo nujautusi ir jo bijojusi labai seniai, tad šiai atsitiktinumo baimei įveikti, ko gero, ir buvo sugalvotos tam tikros teologijos, teleologijos, filosofijos.

Įaugusių į žmogų ir iki pasaulėvokos išsiplėtusių pojūčių grupės sąlyčio su pasaulio scholastiškumu plotmėje vyko didžiausios mums žinomos tragedijos. Žmogų, jo intymų pasaulį didysis pasaulis dažnai paveikia destruktyviai, nešdamas pavojų, nelaimę, kančią, – iš to pastebime, jog tarp mūsų ir pasaulio kilo konfliktas. Kiekvienas nori išsinarplioti iš to konflikto, kaip jis tai mėgins daryti – jau priklausys nuo jo būdo ir auklėjimo.

Kai kurie mūsų nemėgina įprasminti savo kančių, tik stengiasi kaip nors išgyventi, kad ir Šeimininkas pjesėje *Žaidžiame Pelenę*; kiti nenurimsta, kol neperpranta pasaulio taip, kad jame ir jų kančios užimtų kokią nors prasmingą vietą. Treti protestuoja, ketvirti ieško išeities svaigindamiesi. Apskritai paėmus, dauguma žmonių vienaip ar kitaip susitvarko, tačiau būna ir tokių, kuriems pirmasis rimtas konfliktas užsibaigia žūtimi, kaip Damoklui. Pažiūrėti kur kas mažiau esama žmonių, kuriems senųjų dichotomijų ir vertybių sistemų žlugimas suteiktų dvasios laisvę. Toksai yra *Prastai prikaustyto Prometėjo* pagrindinis herojus.

Pasaulėvokos žlugimas kai kuriuos žmones padaro cinikais, tai reiškia – ligtolinės vertybės išverčiamos į blogąją pusę. Akivaizdu, jog egoistui scholastiniame pasaulyje lengviau prisitaikyti negu altruistui: *Prometėjuje* egoizmas išgelbėja Koklą, o altruistas Damoklas žūsta. Po antausio atsigavęs Koklas dar aiškiau regi pasaulį, besisukantį vien apie jį ir jo kančias.

Smulkūs egoistai geriau prisitaiko pasaulyje – tokia ir pjesės *Žaidžiame Pelenę* taisyklė, čia ieškantys bei laukiantys atsitiktinumo vienaip ar kitaip prisitaiko, o tiesos ieškotojas sudega.

Į akis krinta tai, kad Prometėjo istorijoje bent vienas žmogus (jei Prometėjas laikytinas žmogumi) randa laisvę ir moka gyventi traktuodamas reiškinius paprastai, tokius, kokie jie yra, be etinių, teologinių ir filosofinių dichotomijų, arba tikriau – neapibendrindamas pasauliui tų dichotomijų, o pjesėje *Žaidžiame Pelenę* tokio personažo nėra. Tai, mano manymu, vienas didžiausių jų skirtumų.

Atmindami, kad maždaug trisdešimtmetis Gide'as *Prastai prikaustytą Prometėją* parašė 1899 metais, o maždaug dvidešimt penkerių metų Rummo - *Žaidžiame Pelenę* 1967-aisiais, galime tą skirtumą aiškinti Prancūzijos - Viduržemio jūros ir Estijos--Baltijos jūros dvasios skirtingumu arba per tuos metus pasaulio bei žmonių sukaupta karčia patirtimi, kuri pa-

stūmėjo jauną estą vartoti niūresnes spalvas. *Žaidžiame Pelenę* lieka be išeities, niekam nepalengvėja, kaip ir *Prastai prikaustyto Prometėjo* trims ponams, kurie per nekaip prisitaikiusio žmogaus Damoklo šermenų pietus restorane kiekvienas savaip jaučia, kad atsitiktiniame pasaulyje galima gyventi taip pat gerai ir netgi geriau negu griežtai sąlygotame.

Bankininkas Dzeusas nėra nei geras, nei blogas, jis tiesiog eksperimentuoja, yra patenkintas gyvenimu, toksai pasitenkinimas nesvetimas ir Padavėjui.

Sunku įsivaizduoti pasaulį, kur apskritai niekas niekuo nebūtų patenkintas. Gal todėl pjesėje *Žaidžiame Pelenę*, ypač jos vaidinime, Šeimininkė turi sadistinių bruožų: atrodo, kad jai tikrai patinka kankinti Princą ir iš jo tyčiotis. Tai traktuotina kaip neigiamas atsakymas laukiančiam Princui, kuriam norimos tvarkos nebuvimas nėra neutrali, o labai skaudi patirtis, tartum įkūnijama sadistiškosios Šeimininkės.

Galbūt toksai Šeimininkės sadizmas – tai autoriaus ir/ arba režisieriaus nevalingai nuspėtas žiūrovo laukimas, žiūrovo, kuriam reikia, jog visoje istorijoje nors vienas būtų patenkintas. Kadangi Šeimininkė visų laikoma valdove, kurios paliepimų bei šūkavimų klauso kiti, bent jau aš scenoje matau dualistinį pasaulį, iš kurio pašalinti mūsų laukimų teigiami dydžiai. Nei pridėti, nei atimti – lygiai toks kaip andai gnostikų tamsos pasaulis, kur nelaimingas sieleles valdo nuo šviesos į jos priešybę atsimetęs visagalis padaras – Velnias. Jis bent emocionaliai yra visiškai priešingas nesenkančiam ir neutraliam pirminiam pradui – Materijai.

Gide'o bankininkas Dzeusas, būdamas dievas, jaučia dievišką savo neribotos laisvės džiaugsmą, o invalido vežimėlyje sėdinčios senės džiaugsmas yra įtartinai velnioniškas. Bet galbūt Princas – tiesiog užkietėjęs dualistas, kuris, neradęs nieko teigiamo, visa ima matyti neigiamai, deistinį išgaubtą veidrodį pakeitęs satanistiniu įgaubtuoju? Tas poelgis būtų panašus į ciniku tapusio idealisto žingsnį.

Kartais man atrodo, jog nei Gide'o, nei Rummo pasaulis nėra ganėtinai tikroviškas. Nei Gide'o klasicistiškai paprastai ir jaukiai pavaizduotas pasaulis, kuriame yra užtektinai kančios. Nei Rummo šiurpinanti ekspresionistinė ir satanistinė uždara visata, kur žmonių sielelės bejėgės tamsos galioje, jos įstengia gyventi vien svaiginimosi, melo ir užmaršties palaikomos, jeigu nėra visiškos silpnaprotės (Pelenė).

Tačiau, nepaisant visko, *Žaidžiame Pelenę* man kažkodėl teikia daugiau vilčių, pjesė turi tai, ko trūksta Gide'o tobulesnės kompozicijos kūriniui. *Žaidžiame Pelenę* yra tartum savitas gimdymo traumos atgarsis, vaizduojantis blaiviai mąstančio žmogaus pirmąją reakciją į žinią, kad Laumės nėra, o vietoje vienos guodžiamai tikros tiesos yra aibės tiesų, rūmų, princų ir pelenių. Tasai žmogus nepasiekė nieko, ko ketino siekti. Atrodo, jis pasidavė pasauliui, išeidamas iš rūmų su savo palyda, kaip reikalauja etiketas.

Princo išgyvenimai vaidinime *Žaidžiame Pelenę* tam tikra prasme analogiški tiems, kuriuos patyrė mąstytojo bei ieškotojo dvasia antikos laikais. Pradžią davė įsitikinimas, esą būrys dievų užsiima visais žemiškais rūpesčiais, dalija tarp žmonių teisybę, padeda vieniems ir sulaiko kitus. Taip buvo dar Homero laikais. Vėliau tokį tikėjimą pakeičia patirtis, kad dievai yra abejingi žmonių likimui, kad jų visai nėra arba jų darbai bei valia mums nesuvokiami. Taip manė ir stoikai, epikūrininkai, ir kiti, jiems pritariantys. O naujųjų platonikų įtakota srovė plėtojo emanacijos teoriją, anot kurios, mes, šviesos dalelės, gyvename nuo pradinės šviesos labai toli nuklydusiame mums blogame pasaulyje. Toksai naujųjų platonikų bei gnostikų šablonas taikytinas ir Princui.

Vis dėlto – Gide'o kūrinys yra išbaigtas, o esminis Rummo pjesės bruožas – jos neišbaigtumas. Princas pasiduoda, bent jau iš pažiūros, ir išeina. Išeina ir aktoriai, ir žiūrovai, nors kažkas juos visus pakeitė. Kažkas pakito ir estų minties literatūroje, kuri, mano manymu, sulig kūriniu *Žaidžiame Pelenę* pa-

siekė pilnametystės. Ši pjesė visus mus, ją rimtai priėmusius, išstūmė iš mūsų ligšiolinio namų užkaborio, iš buvusių problemų į pasaulio platybių tuštumą ir laisvę. Kaip mes jaučiamės toje dar nepatirtoje tuštumoje, priklauso nuo to, kokie mes ir kas esame. Kiekvieną sukrėtimą lydi nauja tiek visuomenės, tiek paties žmogaus dvasios pusiausvyros būsena. Tačiau pusiausvyrų esama visokių. Yra rezignacija, – ak, vis tiek nepadės jokia pusiausvyra. Yra nepataisomo tikėtojo atstatytas mitas: „Laumė yra, ji tiesiog turi būti, o kad ji neatvyko Princo ir Pelenės pakviesta, tai stačiai nesusipratimas". Yra egoisto primityvi pusiausvyra: jis, pačiupinėjęs savo kūną, nusprendžia esąs sveikas gyvas, vadinasi, galįs gyventi toliau. Tačiau visa tat silpnina minties įtampą, todėl ne itin įdomu. Įdomiau, ar pusiausvyrą (ir kokią pusiausvyrą) atgauna žmonės, kurie, pamatę vaidinimą *Žaidžiame Pelenę*, pajunta tai, ką kadaise išgyveno vienas mokytas žydas, aprašęs jį pagavusį kritimo bedugnėn pojūtį. Analogiškai galėtume manyti, jog visatoje kiekvienas judesys laikytinas kritimu bedugnėn. Toksai begalinis kritimas irgi yra pusiausvyra, jei norėtume ją taip įsivaizduoti. Iš čia, matyt, kyla samprata, jog pusiausvyra būna visada, jog pusiausvyra ir laisvė – ne priešybės. Čia slypi galimybė apsiprasti su laisve, su laisvu kritimu, kuris, ko gero, yra natūrali mūsų dvasios būsena.

Nejau esame kaip tie gyvūnai, gimę plaukyti arba skraidyti, kurie, patys to nežinodami, prisišliejo prie pirmo pasitaikiusio dalyko – ar tai būtų sena pasaka, tikėjimas ar tauta? Kai mus nuo jų atplėšia, po pradžioje patirtos ledinės baimės pastebime, jog niekas nepakito: mes esame, tvyrome, skraidome toliau lygiai kaip ir pirma, ir visa, ko laikėmės, didžiulėje ir begarsėje tuštumoje tvyro drauge su mumis.

Ir greičiausiai estų literatūros būvis po pjesės *Žaidžiame Pelenę* mums, kurie to nesibaidys, atskleis dar labiau stulbinančias skrydžio erdve galimybes.

1972

ANGLAI IR PRANCŪZAI

Nedaug tėra apibendrinimų, kurie būtų vartojami dažniau, beprasmiškiau ir paviršutiniškiau negu apibendrinimai viso to, kas, apskritai paėmus, vadinama *tautiniu būdu, tautos dvasia, tautos savitumu*. Tačiau aišku, kad be tų apibendrinimų mes vargu išsiverstume. Suprantama, jog kultūra turi esminių tautinių bruožų, kuriuos reikia suvokti ir apibūdinti. Ir kaip visi apibūdinimai, tautos kultūros apibūdinimas labiau nusako visumos vaizdą, visumos apibendrinimą. Tai, be abejo, irgi lengviau ir veiksmingiau atlikti raštu nei įrodinėjant moksliškai. Tad mėginsime raštu apibūdinti dvi tautas, kurios tikrai toli nuo mūsų, bet jų dvasinę kūrybą mes sąlygiškai gerai žinome, – anglų ir prancūzų.

Anglus įprasta vaizduoti dalykiškus, santūrius, paisančius papročių ir padorumo. Prancūzai paprastai laikomi lengvabūdžiais, impulsyviais, laisvamaniais ir nerūpestingais. Savaime aišku, ir turinčiais lakesnę vaizduotę bei lyriškesniais už anglus.

Nesunkiai galėtume apversti pastarąjį sakinį, įrodinėti atvirkštinį variantą ir net pagrįsti jį. Man, pavyzdžiui, krito į akis rimtas skirtumas tarp prancūzų ir anglų pažiūros į fantastiką, mistiką ir kitką, kas lieka už kasdienės patirties bei blaivaus proto ribų. Tai kuo puikiausiai matyti kad ir vaikų literatūroje, nuo kurios pradėsime.

Anglų rašytojai nori perkelti vaiką į kitą pasaulį, kur negalioja čionykščiai griežti apribojimai. Anglų vaikams kuriamos pasakos, pasakojimai apie žmones, kurie gebėjo bendrauti su gyvūnais kaip su sau lygiais. Tiek daktaras Doolittle'as, Mowglis, tiek Mary Poppins. Skaitytojai susiduria su elfais bei raganiais kad ir Tolkieno didvyrių istorijose.

Didžioji dalis vaikų literatūros stengiasi perteikti vaikui guodžiamą ir net išganingą patirtį. Anglai labai dažnai to siekia naikindami ribą tarp mūsų griežtos tikrovės ir pasakų pasaulio. Išganinga tai, kad tikrovė ne uždara, o atvira k i t a p u s.

Prancūzai irgi suteikia savo vaikams išganingą išeitį, bet kitaip, nepraverdami durų į kitapus, o pačiame mūsų pasaulyje rasdami ir kurdami laimės salą, kertelę, namus. Atmenu vaikystės dienų knygą *Rožinė sala,* kurioje pasakojama, kaip vienas turtingas filantropas iš tikrųjų buvo įkūręs vaikams tokią salą.

Prancūzų vaikų literatūroje akivaizdžiai dažnai sutinkame vaikus laisvūnus – valkatas ir artistus, kontrastą padoraus miesčioniško pasaulio beširdiškumui. Prisiminkime Malot *Be šeimos* ir *Mažąjį teatrą.*

Matome, jog kūriniai vaikams tebepalaiko tą literatūros srovę, kurią suaugusiųjų literatūra – bent tikrąją jos raišką – seniai paliko praeičiai. Prancūzų vaikų literatūroje toliau tebegyvuoja prancūzų romantika, anglų vaikų literatūroje – anglų romantika. Vertėtų atsiminti ir tai, jog daugelis ženklingiausių romantinės literatūros kūrinių, kad ir Walterio Scotto arba Victoro Hugo romanai, parašyti ne vaikams, dabar kaip tik tapo vaikų literatūros klasika.

Romantika, be abejo, geriau už klasicizmą perteikia tautos dvasią – ją perteikti ir yra vienas pagrindinių jos tikslų. Prancūzų romantika gerokai skiriasi nuo anglų, ir skirtumas atspindi tuos esminius bruožus, kuriuos jau minėjome anksčiau, lygindami abiejų tautų vaikų literatūras.

Anglų romantika knibždėte knibžda fėjų, nykštukų, elfų, gamta čia dvasinga, ir visa kas dvelkia stipriu ilgesiu, noru pabėgti nuo kasdienybės, kad ir susitapatinant su Gamta, senovės graikų dievais ir nimfomis arba su egzotika, visų pirma, aišku, su keltų poetine kūryba. Reikšminga gal ir tai, kad anglų romantinės poezijos iškiliausi kūrėjai Byronas, Shelley ir Keatsas numirė toli nuo namų – Graikijoje bei Italijoje, o prancūzai Hugo, Musset, de Vigny ir Lamartine'as – savo namuose.

Prancūzams romantika reiškė ne tiek veržimąsi į kitapus, kiek stulbinimą, iššūkį visuomenės tiksliai apibrėžtoms meno nuostatoms. Todėl į literatūrą ir sceną buvo įvesti šokiruojantys personažai – juokdariai, plėšikai, maištininkai, budeliai, valstiečiai – ir taip suardytos beveik viešai priimtos kalbos taisyklės. Taigi prancūzų romantika daug aiškiau nusako opozicionizmą, maištavimą prieš ką nors.

Prancūzų romantika yra socialesnė ir labiau sutelkta į žmogų, o angliškoji neretai siekia asocialumą ir beveik lenkia žmogų. Sunku įsivaizduoti Byroną, Shelley arbą Keatsą, kurių pirmieji du buvo ir politiškai aktyvūs, įsitraukusius į partijos politiką arba net į valdžią, kaip kad Lamartine'as, Chateaubriand'as ir, žinoma, Hugo, opozicijos prieš Napoleoną III dvasinis vadas.

Anglų romantikai atsirasti esminę reikšmę turėjo keltų tautosaka ir apskritai keltų dvasios keliami impulsai, o apie prancūzų romantiką tikrai negalėtume pasakyti nieko panašaus, nors, pavyzdžiui, Chateaubriand'as ir Hugo buvo kilę iš Bretanės. Jiems ir jų bendraminčiams vis dėlto labiausiai rūpėjo pačios prancūzų kultūros būvis, tad akivaizdžiai kritinė romantikų prieštara klasicistams rodoma jau iš vaikų literatūros mums žinomu kultūros užsisklendimu savyje ir jo sąlygojamu didesniu sistemingumu. Prancūzijos literatūros bei kultūros istorija geriau aiškintina parankiomis schemomis, srovių kaita čia labiau pavaldi tvarkai.

Prancūzų dvasingumo monizmas ir aiškios ribos rašytojų kūryboje reiškiama kaip ypatingas dėmesys kompozicijai ir stiliui, siekimas iš savo veikalo, kartais visos savo kūrybos, padaryti tobulą visumą. Galvojant apie prozininkus mintyse tuojau iškyla fanatiškasis stiliaus meistras Flaubert'as, o prancūzų poezijoje itin krinta į akis lyrikos r i n k t i n i ų, tokių kaip Baudelaire'o *Pikto gėlės* ir Gautier *Emaliai ir kamėjos*, gausa.

Uždaram pasauliui kur kas lengviau negu atviram pasauliui įvesti taisykles, tvarką. Toksai siekis paisyti tvarkos išskirtinai būdingas prancūzų dvasiai, lyginant su anglų dvasia. Didžiojoje Britanijoje ligi šiol nėra konstitucijos ir kodeksų, o prancūzų įstatymai garsėja savo tvarkingumu ir nuodugnumu. Garsus, žinoma, ir prancūzų ketinimas kanonizuoti savo literatūrą. Su Boileau ir Prancūzų akademija Anglijoje nė nėra ko lyginti.

Tautos dvasią ne mažiau kaip menai atspindi ir tikslieji mokslai. Nesunku įsitikinti, kad anglai ir čia liko ištikimi sau, stengdamiesi savo minties vingrius plėtoti toliau už įprastus rėmus. Taip elgėsi kad ir Newtonas, išplėtęs matematikos ribas ligi skaičiaus, kuris iki jo buvo laikomas tiesiog (ir neapibrėžtai) be galo mažu ir be galo dideliu. Kaip dera tikram anglui, mąstė ir Williamas Hamiltonas, išradęs naujus, į skaičius panašius, objektus – kvaterionus.

Prancūzai buvo didieji matematikos tvarkytojai – klasikinę matematinę analizę sistemiškai apdorojo ir pagrindė Lagrange, D'Alembert'as ir ypač Cauchy. Praėjusio šimtmečio matematiką vainikuoja N. Bourbako slapyvardžiu pasirašančios mokslininkų grupės mėginimas visą šiuolaikinę matematiką įsprausti į vieną sistemą ir vienoje knygų serijoje.

Vis dėlto manytina, kad anglams labiau tinka užsiimti scholastiniais procesais, kuriuose sunku įžvelgti griežtą tvarką. Taigi turbūt natūralu, kad geologijos pradininkas Lyel-

las ir evoliucijos teorijos pionieriai Darwinas bei Wallace'as buvo anglai. Biologas Kalevis Kullis paaiškino man, kad prancūzai ligi šių dienų stengiasi evoliucijos teorijai pritaikyti determinizmo bruožus, o anglai bei amerikiečiai po senovei laikosi klasikinio darvinizmo indeterministinių pozicijų. Prancūzų paleontologijos klasikas Cuvieras apskritai buvo atmetęs evoliucijos idėją bei evoliucijos teoriją, klasikas Lamarckas vaizdavo evoliuciją kaip gana taisyklingą plėtotę, kur organizmai veiksmingai kinta atsižvelgiant į poreikius. Į hologenetines bei ortogenetines idėjas mažų mažiausiai dvejodami žiūrėjo kai kurie šiuolaikiniai prancūzų genetikai, o su darvinizmu nesutarė tokie žymūs prancūzų filosofai kaip Bergsonas ir Teilhard'as de Chardinas.

Darvinizmas ryškiau neapvaisino prancūzų filosofinės minties. Prisiminkime, kad Anglijoje juo remiasi ne itin garsus, bet ypač įtakingas Herbertas Spenceris.

Iš esmės skiriasi ir anglų bei prancūzų mokslinė fantastika. Pirmieji, pradedant H. G. Wellsu, stengėsi įveikti didžiulius laiko bei erdvės nuotolius ir kelti globalines problemas. Čia vyrauja tragiška gyvenimo pajauta, kuri tarpais virsta giliu pesimizmu. Ribos tarp mokslinės, filosofinės fantastikos bei kitos meninės literatūros nėra itin aiškios, tai rodo kad ir Wellso garbinga pozicija, užimama anglų ir pasaulinėje literatūroje, taip pat ir mokslinės fantastikos elementai Shaw pjesėje *Sugrįžimas prie Matūzalio*, kurie žymi daugelio anglų mąstytojų natūralų siekimą pergalėti žmogaus asmenybės ribas, sukurti naują, tobulesnį žmogų.

Prancūzų literatūroje mokslinė fantastika užima daug kuklesnę vietą, ji nėra laikoma vertinga nei rimta kūryba. Nežinau prancūzų *science fiction* autorių, kurie būtų sukę galvą dėl galimumo transformuoti žmogaus asmenybę. Paskiri apsakymai, kuriuos teko skaityti, plėtoja Jules'io Verne'o technologinio optimizmo pakraipą. Jules'iui Verne'ui, kuris buvo toks pat savo srities klasikas kaip Wellsas, mokslinės

matematikos naudojimas neleido galvoti apie didesnes ir svarbesnes problemas, jis ja naudojosi grynai kaip dera nuotykių rašytojui, ketinančiam siužetą padaryti įdomesnį ir teigiamiems veikėjams suteikti ligi tol nebūtų privalumų. Jules'io Verne'o manymu, elektra bei kiti technikos stebuklai davė geriems žmonėms dideles saviraiškos galimybes vidury priešiškos gamtos ir tarp priešiškų laukinių. Nors senesnėje prancūzų literatūroje esama filosofinės fantastikos pavyzdžių, jai atstovauja Cyrano de Bergeracas arba kad ir Voltaire'as, Jules'is Verne'as tęsė veikiau Alexandre'o Dumas nuotykinių kūrinių tradicijas. Šiaip ar taip, čia irgi ryškėja prancūzų polinkis tikėti, kad geistinas ir, labai galimas dalykas, netgi įgyvendinamas tikslas – tai ne išsivadavimas nuo visuomenės ir asmenybės, bet jų tobulinimas, o mokslas ir technika teikia tam veiksmingų priemonių. Prancūzų literatūroje žymu žavėjimasis nūdiena ir technikos pažanga, kuri nėra tokių radikalių formų kaip Italijos futurizmas, tačiau vis dėlto kontrastuoja su nepalankiu anglų požiūriu į techniką ir bandymu priartėti prie gamtos, kuris reiškiamas, pavyzdžiui, Williamo Morriso kova prieš gamybinių mašinų vartojimą ir Ebenezerio Howardo miestų-sodų teorija.

Kai dėl parkų architektūros, tai jau apie porą šimtmečių žinomos dvi pakraipos – prancūzų bei anglų parkai. Kiek perdėdami galėtume teigti, kad prancūzų parkų kūrėjai mėgina sužmoginti gamtą, o anglų – daryti žmogaus aplinką gamtiškesnę ir kartu keisti patį žmogų.

Tai aiškiai rodo, jog prancūzai labiau tiki žmogaus asmenybe ir visuomene, laiko abi iš esmės normaliomis ir geromis, nors abi yra tvarkytinos, puoselėtinos, tobulintinos. Tačiau anglai greičiausiai jaučia gilų nepasitikėjimą žmogaus bei visuomenės galimybėmis apskritai ir ieško būdų iš jų ištrūkti. Taigi prancūzų uždarumas savo prigimtimi iš esmės yra optimistinis, o anglų atvirumas – pesimistinis.

Įgimtas anglų atvirumas matyti ir iš jų santykių su kitomis tautomis bei kultūromis. Teigiama, kad prancūzų kalba sunku ištarti žodį *kultūros* (*les cultures*), nes prancūzams kultūra visad buvo vien jų pačių kultūrą žyminti Europos kultūra. Prancūzai buvo labai žiaurūs valstiečiams ir kitataučiams. Dar Voltaire'ui prastuomenė tebuvo žmonių atmatos (*canaille*), o liaudies kūryba – bevertė. Prancūzai labai veiksmingai prancūzino kolonijas – valdžia ir šviesuomenė nerodė jokių pastangų plėtoti kolonizuotų tautų kultūrą. Pajungtųjų poveikis prancūzų kultūrai buvo kur kas mažesnis už Anglijos užjūrio pavaldinių poveikį anglų kultūrai. Prancūzai neturi nė vienos asmenybės, lygintinos su Edwinu Arnoldu, Rudyardu Kiplingu arba Alanu Wattsu. Prancūzų kultūra yra telkianti ir kaupianti, anglų – sklindanti ir sklaidanti.

Prancūzakalbių salelės Amerikoje, Afrikoje arba Okeanijoje nesivystė jokia ženklesne kultūros ypatumo linkme, beje, tas pat pasakytina ir apie kalbą. Tiek Kvebeke, tiek Senegale prancūzų kalba rašoma literatūra ir pati kalba iš esmės atspindi savo tėvynės dvasią, yra v i d u j ė. Anglakalbių šalyse dvasinis gyvenimas tolydžio plėtojamas savarankiškumo linkme, kultivuojami kalbiniai savitumai ir nėra laikomasi kokio nors bendro pavyzdžio. Angliškai rašantis airis yra airių rašytojas, Pietų Afrikos gyventojas – Pietų Afrikos rašytojas, indas – Indijos rašytojas.

Anglijoje gyvenę kitataučiai darė labai didelę įtaką anglų kultūrai, tai patvirtina tokios pavardės kaip Händelis, Engelsas, Blavatskis, Gandhis, Malinowskis, Freudas... Žinoma, prancūzų kultūrai irgi turėjo reikšmės kitataučių indėlis, tačiau, be anų laikų italų muzikų (Lully, Rossini'o), kitataučiai ligi šiol akceptuojami tik kaip asimiliuoti, atsisakę savo ypatumų. Štai Natalie Sarraute bei Henry Troyat yra rusai, Yves'as Montand'as – italas, o Aznavouras – armėnas, nors jų kūryba to nėmaž neatspindi.

Anglijoje greitai prigijo visokiausi rytietiški tikybų judėjimai, pradedant teosofija, kuri, tiesą sakant, čia ir gavo pradžią. Prancūzai jiems buvo kur kas šaltesni. Betgi čia būta žymių katalikų rašytojų, tokių kaip Claudelis, Mauriacas arba Bernanosas. Kaip žinome, katalikybė yra aiškiai apibrėžta ir logiškai sudaryta dogmatinė sistema, ji leidžia intelektualui katalikui aiškiai nustatyti, kas jis, aiškiai nusako, kur jis yra. Anglijoje vyrauja anglikonų bažnyčia, bet nežinau nė vieno anglų rašytojo, norėjusio pabrėžti, kad jis priklausė tai bažnyčiai, taip nusakiusio savo būvį. Kitaip nei katalikybė, anglikonų tikėjimas yra be aiškių ribų, iš dešinės susiliedamas su katalikybe, iš kairės – su liberaliu protestantizmu. Bet kraštutinis doktrininis išsklidimas, atrodo, visiškai nekliudo Anglijos bažnytininkams.

Su anglikonų tikėjimu kalbotyros srityje lygiagreti anglų kalba, kuri yra tipiška mišri kalba, greta pirminio germanų pagrindo turinti didžiulę romanų leksiką. Politikos srityje anglikonų bažnyčią deramai atitinka Britų Tautų sąjunga – *Commonwealth*, toksai pasklidas reiškinys, kad tam tikrų valstybių narystė sąjungoje tėra vien istorinės reikšmės. Prisiminkime, jog prancūzai visada skirdavo didelį dėmesį savo kalbos grynumui, ir Prancūzija su savo buvusiomis kolonijomis palaiko ypač glaudžius politinius, netgi karinius ryšius.

Anglijos bei JAV etnografija – čia vyrauja vadinamoji kultūros antropologija – gilinasi į kultūrų ypatumų aiškinimą. Prancūzų etnografai, pavyzdžiui, Durkheimo ir Mausso mokykla, ligi pat šių dienų kūrė teorinius apibendrinimus, kurie tiktų visoms kultūroms. Prancūzijoje gavęs pradžią ir iki šiol ten įtakingas struktūralizmas yra universalios pakraipos, Lévi - Straussą bei jo bendraminčius mažiau domina bororų kultūros, vien tokios jos, aprašymas.

Tai leistų prancūzų dvasią, bent jau dvasią, vyravusią ligi paskutiniojo karo, vadinti egocentriška, linkusia į monologą. Ji nepajėgė bendrauti su iš esmės skirtingomis kultūro-

mis. Anglų dvasia gebėjo geriau suprasti kitas kultūras, tarp jos bei kitų nėra buvę tokių aiškių ribų.

Tuo pat metu svetimtaučiui, ko gero, lengviau pritapti Prancūzijoje. Anglai pripažįsta kitataučius, tačiau juos, kaip svetimus, labai sunkiai priima į savo tarpą. Tai turbūt lemia sudėtingas, neformalus anglų kultūros bei elgsenos pobūdis. Neįmanoma išmokti tapti anglu, juo reikia užaugti. Tiktai vaikas, pasitelkęs jam būdingą dėmesį ir mokėjimą mėgdžioti, geba nujausti tuos subtilius elgsenos ir saviraiškos niuansus (*silent language**), kurie anglą daro anglu. Prancūzų kultūros tvarka ir taisyklės daug aiškesnės – ją lengviau išmokti ir pamėgdžioti, kaip rodo kad ir vokiečių bei rusų bajorijos patirtis arba faktas, jog prancūzų kalbos ir prancūzų manierų bendraudami laikėsi diplomatai.

Savaime aišku, prancūzų kultūros sutelktumas į save niekad nėra buvęs visiškas. Praeityje ypač didelis buvo Italijos poveikis, įtakos turėjo taip pat ryšiai su ispanais, anglais, vokiečiais ir net skandinavais (Ibsenas). Tačiau visų ženklingiausia ir lemtingiausia prancūzų kultūrai buvo lotyniškoji orientacija. Klasicizmas niekur nebuvo palikęs tokio gilaus ir ilgo poveikio kaip Prancūzijoje, kur dar dvidešimtojo šimtmečio pradžioje buvo audžiami gobelenai su griežtai antikinėmis kompozicijomis. Praėjusių amžių sandūros modernizmo protrūkis ne vienu aspektu aiškintinas kaip galinga reakcija į tą nesibaigiantį klasicizmą. Nenuostabu, kad naujoji estetika sąmoningai ieškojo neigiamų, prieštaringų savybių ir kartais sėmėsi įkvėpimo iš pačių egzotiškiausių bei pašėlusių menų, kurie anuomet buvo galimi, kaip kad kubistai – iš negrų meno.

Prancūzų kultūrai būdinga tiek oficialaus, tiek jam priešingo meno bei literatūros apibrėžtis, priklausomybė tam tikrai mokyklai. Dažnai tokia mokykla savo siekius pa-

*Tyli kalba (*angl.*).

teikia kaip programą arba manifestą. Tad kultūrologams nesunku prancūzų kultūros kūrinius skirstyti į mokyklas ir „izmus". Žinome, kas tie romantikai, kas simbolistai, kas impresionistai, kas fovistai, kas unanimistai, kas siurrealistai, kas katalikai.

Tuo tarpu anglų kultūros nepavyks suskirstyti tokiomis skiltimis. Čia individas buvo svarbesnis už mokyklą, o epocha nediktavo taip griežtai savo skonio. Todėl anglų literatūroje bei mene daug didžių vienišių, kurių neįmanoma kur nors išskirstyti.

Kraštutiniu atveju galime pagudrauti ir laikyti juos kokios nors vėlesnės pakraipos pirmtakais, kaip buvo nutikę tapytojams Turneriui ir Constable'iui arba poetui bei mistikui Williamui Blake'ui. Taigi anglų kultūrą buvo lengviau periodizuoti laikotarpiais – kalbame apie Elžbietos laikų dramą, Viktorijos epochos romaną, literatūrą prieš Pirmąjį bei Antrąjį pasaulinį karą ir po jų.

Negausios anglų kultūros apibrėžtys ir mokyklos, žinoma, liudija tos kultūros plėtotės nuoseklumą, takumą, praeities ir ateities susiliejimą, bet ne priešybę, būdingą prancūzų kultūrai, kurios plėtotė yra trūkčiojanti, šuoliuojanti, kur nauja būtinai apsiskelbia nauja ir prieštarauja viskam, kas sena, su tuo kovoja. Galbūt nesuklystume čia radę analogijų ir su anglų istorijos bendru nuoseklumu, staigių ir smurtinių perversmų mažumu. Prancūzijos kultūrologijos šokčiojantis pobūdis gerai dera prie revoliucijų bei perversmų gausos Prancūzijos istorijoje. Tai, kad prancūzai mano esant būtina priešinti dabartį su praeitimi, įrodo kad ir jų vartojamas periodizavimas: I, II, III, IV ir V Respublika, – čia dangstantis nuoseklumu pernelyg pabrėžiamas diskretiškumas.

Be rytietiškai orientuotos teosofijos, Anglijoje gavo pradžią ir spiritizmas bei kitos mažiau žinomos ezoterinės ir okultinės srovės, kurios tarp prancūzų niekada nebuvo tokios populiarios. Pažiūrėti tokių blaivių ir materialistiškų

anglų domėjimasis dvasiomis, raganiais ir panašiais dalykais, be abejo, visiškai dera su mėginimu nusigauti už šio pasaulio ir gyvenimo ribų, išsilaisvinti, nutolti nuo jų. Gal toks, tarpais mistinį intensyvumą siekiantis, mėginimas aiškintinas kaip kompensacija už nemokėjimą megzti su kitais artimų santykių, už vienatvę ir tuštumą, kurias sąlygojo socialiniai bei psichologiniai trūkumai. Ne visiškai tuo tikiu. Juk anglų santūrumą ir ritualinį pedantiškumą galėtume aiškinti ir kaip mėginimą nuslėpti, pažaboti savo dvasinį pasklidumą. Anglas būgštauja, kad, atsisakęs savo ritualų, padorumo luobo, pateks į chaosą, – tokia elgsena atviroje kultūroje būtų visai natūrali. Prancūzams nereikalingas joks ypatingai puoselėjamas korektiškumas, nes jie savo prigimtimi yra tvarkingi. Prancūzą labai sunku įstumti į chaosą, – net būdamas bohemiškiausios elgsenos, jis visada lieka v i d u j e, ribojamas taisyklių. Todėl prancūzai bet kokį ekstravagantišką elgesį pakelia geriau už anglus, tačiau būna labai nepakantūs, kai kyla pavojus jų kultūros esminėms vertybėms, pagrindinėms aksiomoms, pavyzdžiui, kultūros centralizmui (sostinė – provincija) arba pačiam taisyklių laikymosi principui: anarchizmas prancūzams buvo tiesiog pasišlykštėtinas.

Paradoksas, žinoma, yra tai, kad toks aiškiai apibrėžtas nepakantumas kaip tik davė Prancūzijai pagrindines kultūros vertybes radikaliausiai neigiantį Rousseau, kuriam prancūzai, ko gero, ir šiandien galutinai nėra atleidę. Galbūt juos su Rousseau galų gale sutaikys faktas, kad formaliai jis buvo laikomas šveicaru. Iš tikrųjų iškiliausias prancūzų tautos protas buvo Voltaire'as, kuris, be kita ko, nusprendė Shakespeare'ą buvus gabų, tačiau netašytą ir supažindino tėvynainius su Hamleto monologu, pritaikęs jam skambius, bet tuščiagarsius prancūziškus aleksandrinus**.

** Vienas populiariausių iškilmingosios prancūzų poezijos metrų.

Tai rašydamas, vis dėlto suvokiu, jog dažniausiai, o gal ir visur turėjau vartoti būtąjį laiką. Prancūzai ir anglai b u v o... Europos tautų dvasingumas iš esmės pakito po Antrojo pasaulinio karo. Prancūzai neteko dalies savo pasipūtėliško etnocentrizmo, vienas jų žymiausių filosofų yra antropologas Lévi-Straussas, o prancūzų eseistika tapo niūri ir apsunkusi. Anglai, nusimetę didžiąją dalį savo ritualinio orumo, ėmė diktuoti drabužių ir populiariosios muzikos madas, o jų garsioji finansinė apskaita visai pakriko. Ar šie didieji pokyčiai yra tik laikini nukrypimai nuo senųjų kultūros pavyzdžių, ar byloja apie esminių pakitimų pradžią, tegalės pamatyti ir įsitikinti ateinančios kartos.

VALDOVAI IR VALDINIAI

Daug svarstyta, kaip radosi valdovai ir valdiniai, tasai pasiskirstymas, padalijęs ligi tol buvusią vienalypę visuomenę į tuos, kurie yra viršuje, ir tuos, kurie apačioje. Tai kėlė visokių nuomonių. Vienos jų laikosi marksistai ir tie, kuriems istorija – tai procesas, analogiškas gyvo organizmo augimui. Jie įsitikinę, kad vienalytėje visuomenėje valdovai atsiranda vos jai tam pasirengus, ekonomiškai pakankamai išsivysčius, panašiai kaip skleidžiantis augalo žiedui.

Kita nuomonė – valdovai iš pradžių buvę svetimtaučiai užkariautojai, kuriems savo karinę persvarą pavyko pakeisti nuolatiniu kitos tautos valdymu. Karo žygiai, be abejo, yra senesnis reiškinys už valdančiąją klasę, tad pastaroji iš tiesų galėjo būti to reiškinio padarinys.

Akademinės diskusijos taisyklės yra linkusios poliarizuoti tokias skirtingas pažiūras kaip nesutaikomas priešybes. Mano nuomone, priešybė čia nėra būtina. Abi pažiūros gali būti teisingos ir neprieštarauti viena kitai.

Aiškus dalykas, veiksmingas didelės visuomenės funkcionavimas, ypač kritinėmis aplinkybėmis (karas, neganda, migracija), reikalauja tam tikro autoritetų ir sprendimų sutelktumo. Tokiomis aplinkybėmis randasi vadai. Tai nulemia dvejetas veiksnių: kiekviena žmonių grupė susideda iš gana skirtingų asmenybių ir (gal tik išskyrus tam tikras egalitarines tikybos grupuotes) yra hierarchiškai organizuota. Tokių hierarchijų yra ne viena: žmogus gali užimti pirmąją vietą

karinių autoritetų hierarchijoje, tačiau 22-ąją – gebėjimo dainuoti sekoje. Taip pat gali egzistuoti tvirtesnė arba silpnesnė metahierarchija. Asmens karinėje hierarchijoje užimama vieta gali būti laikoma kur kas svarbesne nei jo užimama vieta poetų hierarchijoje ir atvirkščiai.

Tačiau skirtingų interesų, galimybių ir autoritetų žmonių buvimas savaime, mechaniškai dar neskaido visuomenės į valdančiuosius ir valdinius, nesukuria pastovių, jau nekalbant apie paveldimas, privilegijų. Evenkų šamanai, turintys didelį autoritetą ir tikybos, ir kitais klausimais, materialiai aprūpinti vis dėlto buvo kone silpniausiai, – paradoksas aktyvistams, kurie ėmėsi užduoties likviduoti „buožes ir šamanus". Be to, gentinių visuomenių narių privilegijos ir pareigos gana dažnai palaiko deramą pusiausvyrą. Paėmęs viena ranka, kita ranka turi tiek pat grąžinti. Taigi čia nėra jokių privilegijuotų kastų, jokios valdančiosios klasės.

Apie valdančiąją klasę galime kalbėti tada, kai jos rankose iš tikrųjų sutelkta ideologinė, karinė bei ekonominė galia, kai ji mano esanti geresnė už kitus bendruomenės sluoksnius ir verčia ją gerbti, jai tarnauti. Man regis, tokie vienos žmonių bendruomenės dviejų grupuočių santykiai rodo, jog anksčiau jos gyvavo skyrium – tai grupių tarpusavio santykių projekcija į vidaus santykius. Ji galima esant dviems prielaidoms. Visų pirma, viena grupė turi gebėti išlaikyti kitą. Apskritai imant, šitai įmanoma tada, kai viena grupė yra gausi žemdirbių ir galvijų augintojų grupė, o kita – nedidelis nomadų būrys, pajungęs pirmąją. Tokius santykius galėtume vadinti arijų modeliu. Jo veika tokia.

Viena bendruomenė tampa naši ir pasiturinti. Kita, kaimynė, dėl tam tikrų priežasčių (klimatinių arba dirvožemio sąlygų) neturi galimybės ir nenori (dėl galiojančios vertybių sistemos) jos pamėgdžioti, o dėl neigiamų aplinkybių (sausros, karas) lieka be savo ligtolinių pragyvenimo šaltinių. Ji tampa didesnės ir pajėgesnės visuomenės išoriniu parazitu.

Taip greičiausiai susikūrė agresyvios barbarų tautos, apsupusios aukštosios kultūros sritis Artimuosiuose Rytuose, Indijoje, Kinijoje, o vėliau Romos imperijoje. Formavosi savita tų tautų gyvensena bei ideologija. Jų esminiai bruožai beveik visur vienodi: karingumas, didvyrių kultas, tikėjimas, kad sava tauta išrinktoji, turinti ypatingus santykius su galingu (kartais vienatiniu) Dievu. Kartais tokios tautos gana abejingos religijai, kaip buvo rašoma apie senovės keltus bei Čingischano mongolus. *Mutatis mutandis* *, – tai turbūt galioja ir arijams, graikams bei romėnams, kurių oficialioji mitologija daro daugiausia politiškai motyvuotos kunigų kūrybos įspūdį.

Tokia pirmykštė mitologijos medžiaga kildinama iš įvairių šaltinių, ir jos struktūra buvo keičiama pagal gana paprastus šablonus. Juokinga, kad mūsų pažiūros į svetimas religijas bei mitologijas dažniausiai kurdavo pusiau dirbtines tokių kovingų barbarų konstrukcijas. Atrodo, tas pat galioja ir vadinamajai didvyrių epikai, Eurazijos barbarams būdingai kūrybai, kuri vėliau, XIX amžiuje, tapo civilizuotų tautų *conditio sine qua non* ** – ir daugelis tautų pradėjo kurti didvyrių epus, nors neturėjo jokio tautosakinio pagrindo. Estų ir latvių lyrinė liaudies daina neveda prie *Kalevipoego* arba *Lačplėsio*, tačiau tokia gija driekiasi link *Nibelungų giesmės* bei *Iliados*.

Kai kurios barbarų tautos, kurias čia lyginau su išoriniais parazitais, vėliau tapo savo aukų vidaus parazitais. Egzistuoja ekologinis dėsnis, kad kiekvienas organizmas stengiasi būti kuo arčiau savo maisto šaltinio. Taigi, užuot palikę savo grobį, barbarai galėjo čia apsistoti, paskelbti savo vadą valdovu, o savo karo didvyrius – aukštuomene, – ji davė pradžią naujos rūšies elitui, kurio galia grindžiama ne ideologiniu, bet kariniu autoritetu. Vėliau, žinoma, šventikų talkinami, jie sukuria naują religiją bei naują epinę tradiciją (jos yra glaudžiai susijusios), taip įtvirtindami savo padėtį. Istorijoje taip nutikdavo nuolat: guti-

* Keičiant tai, kas keistina (*lot.*).
** Būtina sąlyga (*lot.*).

jai buvo užkariavę šumerus, chasidai – Babiloną, arijai – Šiaurės Indiją, mongolai bei mandžiūrai – Kiniją. Šios pajungtos valstybės ir pačios seniai buvo tapusios daugialypės, tačiau užkariautojai norėjo įamžinti savo privilegijas: pavyzdžiui, mandžiūrai Kinijoje sudarė panašų į aristokratų luomą. Užkariavimas, taip sustiprinęs visuomenės sluoksniavimąsi, galėjo kada nors tam duoti ir patį pirmąjį postūmį.

Svetimtaučių valdžios įsigaliojimas turėjo visokiausių pasekmių. Įsibrovėliai dažnai susilieja. Jie perima vietinę kultūrą, tačiau paprastai neperleidžia valdžios, kaip vikingai Normandijoje, Anglijoje ir Rusijoje. Jiems pavyksta tapti reprodukuojančia privilegijuota klase.

Netgi nuvertus svetimtaučius užkariautojus, jų sukurta arba įtvirtinta valdžios struktūra gali išlikti. Susidaro nauja visuomenė, kuri dažnai paveldi pajungtųjų kultūrą ir pavergėjų karingumą kartu su kitais jų ideologijų bruožais, kaip buvo nutikę sugraikintai Romos valstybei ir, matyt, dar anksčiau achajams bei kitoms graikų gentims Egėjo kultūros srityse. Taip gimsta istoriškai didžios tautos. Jos esti ir civilizuotos, ir karingos. Valstybės viduje jos labai linkusios prie absoliutizmo, o išorėje – prie imperializmo. Senovės pasaulio istorija ir, ypač Europos istorija, nuo XV amžiaus ligi šių dienų puikiai iliustruoja šį teiginį.

Kai Vakarų Romos imperija ekonomiškai ir politiškai sužlugo, kuriam laikui užsibaigė anuometis imperializmas. Susilpnėjus įcentrinėms jėgoms, persvėrė išcentrinės jėgos. Ant didžiosios valstybės griuvėsių išaugo daug mažų valstybėlių, kurios buvo įkurtos iš dalies barbarų, iš dalies ten iki jų gyvenusių tenykščių tautų.

Pastarosios atsigavo iš sąstingio, kurį patyrė būdamos užguitos Romos totalitarinės politikos. Nors daugelis iškeitė savąją kalbą į lotynų, tačiau, matyt, niekada neprarado tautinės savimonės, ir silpstant centrinei valdžiai Galija, Britanija bei Ispanija virto paskirais centrais, ėmė formuotis būsimų Europos

valstybių branduoliai. Imperializmas pralaimėjo, tautos šventė pergalę. Tas dvejetas jėgų yra pagrindiniai veikėjai dramos, kuri tolydžio kartosis Europos scenoje. Tačiau atrodo, kad Vakaruose imperializmo jau nebelydėjo įprasta sėkmė. Esančios į Rytus nuo Elbės imperialistinės, tautų savivaldos mėginimus ignoruojančios milžiniškos valstybės gyvavo ilgiau.

Valdančiosios klasės atsiradimo arijų modelis nėra universalus. Esama ir kitų galimybių. Vieną jų tiktų pavadinti *imigrantų modeliu*. Pasiturinti ir gerai ginkluota visuomenė gali priimti daug pabėgėlių, svetimtaučių darbininkų bei kitokių imigrantų, kurie kartais sprunka nuo tam tikro pavojaus, kartais tiesiog ieško geresnio gyvenimo, kaip šiais laikais milijonai imigrantų Europos ir Amerikos industrinėse valstybėse. Tarpais jie visiškai asimiliuojasi, tarpais lieka savotiška kasta, kurios vietiniai gyventojai nelaiko sau lygia. Tą klasių skirtumą gali pabrėžti rasiniai, religiniai arba kalbiniai skirtumai. Nepamenu iš istorijos gerų tokios raidos pavyzdžių, tačiau panašūs procesai vyksta dabartinėje Europoje ir ypač vienoje kitoje mažutėje turtingoje Arabų Emyratų naftos valstijoje. Galbūt panašūs procesai vyko senovės Palestinoje ir kur nors finikiečių bei graikų valstybėje-mieste, kur apsigyvenusių svetimtaučių buvo daugiau už vietinius gyventojus, kurie stengėsi užsitikrinti galią, atimdami iš kitų teises, paversdami juos kone vergais.

Būdavo ir taip, jog valdžią paverždavo imigrantai. Baimė, kad taip nenutiktų, suvienijo vietinius gyventojus ir išugdė nepasitikėjimą atkilėliais, paskatino represines priemones prieš juos. Ko gero, padėtis Pietų Afrikoje panaši į šį modelį. Baltaodžių mažumos režimo teroras nukreiptas ne prieš juodaodžius, įsikūrusius atskirose savo teritorijose, o prieš negrus, gyvenančius baltųjų užimtose zonose ir galinčius likti tenai gyventi, kultūra ir kalba pradėsiančius asimiliuotis su baltaodžiais. Paradoksas, jog būrai, kurių ideologija buvo akivaizdžiai demokratiška ir priešinga aristokratijai, šiuolaikiniame pasaulyje tapo vienais iškiliausių aristokratų.

Trečiąjį modelį, kurį norėčiau čia aptarti, galėtume vadinti *keturių karalių modeliu*. Valdančiosios klasės susidarymą jis mėgina grįsti tam tikrais esminiais psichologiniais veiksniais, o vienas svarbiausių iš jų yra tautinio nepilnavertiškumo jausmas.

Darytina prielaida, jog daugelis tautų turėjo ganėtinai priežasčių su pavydu ir pykčiu stebėti savo kaimynus. Kartais jos ypač stengdavosi išsaugoti savo ypatumus, idant nesupanašėtų su anais barbarais arba laisvos elgsenos miestiečiais: pajungti barbarus arba nedorėlius buvo labiausiai paplitęs užkariavimo pateisinimas. Saugojimąsi svetimos įtakos galėtume apibūdinti kaip natyvistinę reakciją, o jos žymiausi atstovai yra vienas kitas Senojo Testamento pranašas, kurie, užuot kovoję prieš žydų asimiliavimąsi, grūmėsi su ištvirkavusiais ir stabus garbinusiais kanaaniečiais. Atvirkštinė reakcija yra sąmoningas noras būti tokiems kaip civilizuoti, išsilavinę ir turtingi kaimynai. Ją galėtume vadinti asimiliacijos reakcija. Jos pavyzdžių gausu tiek naujesnėje, tiek senesnėje istorijoje. Prisiminkime kad ir karalių Saliamoną, vietoje palapinės pastačiusį Jahvei šventovę, nes jų turėjo kaimyninių tautų dievai. Arba imperatorių Petrą I, kuris stengėsi rusus aprengti europietiškai. Betgi dažniausiai tautos reakcija į kaimynų kultūrą nėra nei kraštutinai teigiama, nei neigiama. Iš „aukštesnės" kultūros pasisavinama šis bei tas, o likusi dalis atmetama.

Savaime aišku, yra vienas dalykas, perimamas iš galingesnių ir pažangesnių kaimynų (kurie dažniausiai būna ir priešai), – tai jų valdžios struktūra, nesvarbu, monarchija ar demokratija. Praeities žmonės galėjo lengvai patikėti, jog karaliaus bei bajorų buvimas vienaip ar kitaip laiduos karinę sėkmę ir tautos gerovę. Tikėjimas karaliaus arba imperatoriaus magiška galia buvo plačiai paplitęs. Romos imperatorių ir Anglijos karalių ligoniai meldė pagalbos: buvo tikima, esą valdovo prisilietimas gydąs ligas. Tokie tikėjimai gali labai greitai plisti, ir karaliai gali būti palaikomi tam, kad tauta nesijaustų

esanti blogesnė už rojalistų priešininkus, ligi šiol sėkmingai gyvavusius. Tam tikrais atvejais karaliaus valdžia įteisinama racionalesniais motyvais: greičiausiai kitų šalių valdovams buvo lengviau bendrauti su karaliais negu su šutve valstiečių.

Manau, kad racionalaus rojalizmo atstovai buvo lietuviai, kurie 1253 metais karūnavo Mindaugą. Tapus karaliumi, be abejo, buvo kur kas lengviau kovoti su vokiečių riteriais, užmegzti ryšį su Romos popiežiumi, kartu su tauta priimti krikščionybę ir gauti iš Romos savo nepriklausomybės užtikrinimą.

Kaip magiškesnis karališkosios valdžios supratimo pavyzdys teiktina žinoma istorija apie keturis karalius, kuriuos estai neva buvo išsirinkę per Jurginių nakties sukilimą. Pasak metraščio: „*Anno* 1343 Švento Jurgio naktį Harju vietovėje būta didžių žudynių, nes estai norėję turėti Harju savo pačių karalius. <...> Po to jie išsirinko 4 estus valstiečius karaliais, kurie turėjo paauksuotus pentinus ir margus apsiaustus, užsidėjo ant galvos pasigrobtas mergiškas karūnas (tokios anuomet buvo naudojamos ir paauksuotos), apsijuosė liemenį auksuotais diržais, – tokia buvo jų karališka puikybė (*dat was ochre köningliche pracht)*".

Deja, mes negalime būti tikri, kad ši istorija – tiesa. Metraštininko pažiūra buvo priešiška estams, tad jam, žinoma, būtų buvę malonu pajuokti estų vadus. Uku Masingas*** savo ligi šiol neskelbtame moksliniame tyrime mėgino įrodyti,

*** Uku Masing (1909–1985) – estų religijotyrininkas, kalbininkas, poetas ir vertėjas. Tartu universitete studijavo teologiją ir semitų kalbas, habilituotas teologijos mokslų daktaras. Dėstytojavo Tartu universitete, redagavo teologinį žurnalą, 1946–1964 Estijos liuteronų konsistorijos mokslinis sekretorius ir pastorių rengimo kursų dėstytojas, atleistas iš einamų pareigų už viešajai liuteronybei netinkamas pažiūras. Parašė daug filologijos, etnologijos ir teologijos mokslinių darbų, iš jų – *Senojo Testamento žinyną* (16 tomų), *Bendrosios religijotyros žinyną, Hebrajų kalbos gramatiką*. Nagrinėjo senuosius liaudies tikėjimus, semitų kalbas ir jų ryšius su estų bei kitomis kalbomis, redagavo Bibliją, iš naujo išvertė į estų kalbą Naująjį Testamentą, iš 10 kalbų vertė Rytų šalių ir antikos literatūrą. Išleido keletą lyrikos rinkinių, filosofinį romaną iš polineziečių gyvenimo. Poezijai būdingas intelektualumas, jausmingumas, savitas gamtos reiškinių suprasminimas.

kad iš tikro Šiaurės Estijoje estai nebuvo sukilę prieš savo valdovus. Istorija apie Jurginių nakties sukilimą tebuvo metraštininko prasimanymas siekiant pateisinti ordino karo žygį į danų valdomą Šiaurės Estiją. Tuo atveju pasakojimas apie keturis karalius irgi būtų prasimanytas. Bet jeigu taip nėra, jis galėtų būti geru pavyzdžiu, kaip buvo kuriama politinė struktūra, veikiama reiškinio, kurį galėtume pavadinti tautiniu nepilnavertiškumo kompleksu.

Toksai jausmas gimdo visokius vertinimus ir palyginimus, kurie sąlygoja skirtingų kultūrų gretinimą santykiu vienas ir vienas. Taip tauta randa savo kultūros spragų, kurių ligi tol nebuvo pastebėjusi, nebuvo žinojusi. Galimas dalykas, kad XIV amžiuje estai sumanė, jog jų kultūrai trūksta karalių bei riterių. Šiaip ar taip, po 500 metų jie rimtai pasispaudė, pildydami kitas spragas, esmines andai: gimsta tautinis epas *Kalevipoegas*. Epas drauge su estų chorais, pučiamųjų orkestrais bei teatrų trupėmis tapo mūsų atgimimo epochos didžiausiu laimėjimu. Žiūrint tam tikru aspektu, atgimimo laikotarpis buvo mūsų nukultūrinimas, kurio metu buvo pildomos spragos, taip pat įrodyta, jog estams nestinga jokių požymių, būdingų vadinamosioms kultūrinėms tautoms.

Įdomu, kad vienas tų požymių XIX amžiuje sutapo su tipiškomis savybėmis karingų barbarų, kurie prieš kelis tūkstantmečius buvo sukūrę politines bei kultūrines struktūras ir ideologijas, virtusias pavyzdinėmis visoms kultūrinėms tautoms. Jau XX amžiuje kai kuriose Europos šalyse mėginta įvesti karaliaus valdžią, tai trumpam pavyko Albanijai ir formaliai Suomijai. Analogiškas atvejis – 1930 metai Estijoje: čia irgi svarstyta bajoro titulo bei karaliaus valdžios įvedimas. Didvyrių epikos šlovė daugelyje pasaulio šalių yra stabiliai aukšta, ji gausiai skatinama iki pat šių laikų – vis pagal anuomečius barbariškus šablonus, kurie prasišviečia ir iš mūsų oficiozinės karinės literatūros. Taigi galime būti tikri, kad gutijų, achajų, arijų, turkų bei germanų politinės ir kultūrinės tradicijos gyvuos dar ilgai.

1978

PRIEŠTAROS IR ETIKA
Utopiniai pamąstymai

Materializmas, kurio netemdo tokia dvasinė samprata kaip ideologinis piktnaudžiavimas, kelia universalesnę ir tikroviškesnę išganymo sąvoką. Jis pripažįsta esant pragarą tik vienoje žinomoje vietoje – čia, mūsų žemėje, ir liudija, kad tą pragarą sukūrė žmogus (ir gamta). Dalis to pragaro – tai blogas elgesys su gyvūnais, elgesys žmonių visuomenės, kurios racionalumas vis tebėra iracionalus.

HERBERT MARCUSE

Prieš pusantrų metų ETSR Aukščiausiasis Prezidiumas priėmė įstatymą dėl atsakomybės už žiaurų elgesį su gyvūnais ir paukščiais. Tas žingsnis pagrįstas rimtais filosofiniais sumetimais.

Iš tikrųjų įstatymai ligi šiol būdavo priimami kaip priemonė žmonių bei jų kolektyvų santykiams derinti. Ar dabar turėsime įstatymą dėl žmonių bendravimo su kitomis būtybėmis jau išeinantį už visuomeninių santykių ribų? Taip ir yra, bent jau iš dalies. Senieji gamtosaugos įstatymai fiksavo saugotinus o b j e k t u s ir baudė už jiems padarytą (materialią) žalą, o naujajame įstatyme gyvūnai ir paukščiai norom nenorom pripažinti daugiau nei objektais: įstatymas baudžia už žiaurų elgesį su g y v a i s p a d a r a i s, – su daiktu, objektu žiauriai elgtis neįmanoma. Ar naujasis įstatymas pripažįsta žmones ir gyvūnus iš esmės panašiomis būtybėmis: žiauriai elgtis ir su vienais, ir su kitais yra nusikaltimas? O gal gyvūnų kankinimas laikomas nusikaltimu tik dėl „viso pikto", kad būtų išvengta klaidinančių

asociacijų (polinkis sužmoginti gyvūnus) ir žiaurumo užuomazgų vaikų mąstysenoje, nes vaikai dar nemoka deramai skirti gyvūno nuo žmogaus? Viešai skelbti argumentai vis dėlto bylojo apie pirmąją prielaidą. Net pripažindami gyvūnų apsaugos įstatymą esant teisingą grynai dėl žmogiškų paskatų, negalime nepastebėti pavojingo gyvūnų kančios artumo žmogui. To artumo nepajėgs ignoruoti nei įstatymai, nei etika, nes užuojauta kitoms būtybėms, kad ir kokios būtų jos paskatos, yra prigimtinė žmogaus būdo savybė. Tokia užuojauta sugebėjo likti gana nepriklausoma nuo „madingų" mokslo krypčių, gvildenančių gyvūnų elgseną bei psichiką. Europos praeityje liko laikai, kai gyvūnai buvo laikomi bedvasiais automatais (kartezianizmas), tarsi kaip žmogus jaučiančiais ir galvojančiais padarais (à *la* Brehmas), refleksų kompleksais ir panašiai (biheviorizmas). Dabartinė mokslininkų pažiūra yra apdairi, bet pagarbi, reiškianti tai, ką daktaras Albertas Schweitzeris vadino pagarbumu gyvybei: nuostabą kiekvienos būtybės puoselėjama Gyvybe ir nuostatą saugoti tą Gyvybę.

Skirtingose vietose skirtingais laikais toji užuojauta reiškėsi stipriau arba silpniau. Kraštutinė ir, mūsų akimis, keista yra meilė gyvūnams kad ir daugelyje Indijos vietovių, kur gyvuliai nei žudomi, nei valgomi. Gandhis visada buvo nusistatęs prieš mėsos valgymą ir net pieno vartojimą. Etiniais sumetimais gyvulių žudymas buvo smerktinas ir kitur. Senovės Graikijoje Empedoklis, pavyzdžiui, manė, kad žmogus yra dievybė, puolusi dėl gyvūnų žudymo ir už bausmę turėsianti atgimti gyvūnu. Samojedai* ir lapiai** betikslį gyvūno žudymą laiko nusikaltimu, o mariai*** vaikams nelei-

* Samojedai (dabar nencai) – tauta, gyvenanti prie Ledinuotojo vandenyno.
** Lapiai arba samai – tauta, priklausanti finų kalbinei grupei, gyvenanti Laplandijoje (Murmansko srityje ir Suomijos, Švedijos, Norvegijos šiaurėje).
*** Mariai (čeremisai) – tauta, gyvenanti už Volgos (ir daug kur kitur), kalbanti viena ugrofinų kalbų.

džia be reikalo skinti miško augalų, nes ir tie gyvi. Mūsų ainiai, kaip dera tikriems gamtos tautos atstovams, irgi į gyvūnus žiūrėjo su pagarba bei meile, neleisdavo draskyti paukščių lizdų (vaikams buvo draudžiama net artintis prie lizdo), kankinti gyvulių ir skinti gėlių, išskyrus kai tekdavo puošti jomis namus.

Tačiau esama priešybių, netgi kraštutinių. Neįtikimo žiaurumo gyvūnams pavyzdžių žinome tiek iš tolimesnės, tiek iš nesenos praeities. Pasibaisėtinos būdavo bizonų skerdynės Šiaurės Amerikoje: tūkstančiais žudomiems gyvuliams būdavo nudiriamos odos, išpjaunami liežuviai, jų kūnai paliekami pūti prerijose. Kruvinų ir patrakusių būta Afrikos safarių: turčiai linksmindavosi kad ir šaudydami į vandens paviršių kvėpteleėti oro iškylančius hipopotamus, – burbuliuojanti grimztanti milžiniška galva ir krauju nusidažęs vanduo, matyt, keldavo jiems nuotaiką ir didelį pasitenkinimą. Taip pat įsimintinas ir banginių medžiotojų andainykštis metodas: harpūnas būdavo suvaromas į grenlandinio banginio (dabar ši rūšis jau išnaikinta) bejėgį jauniklį, po to į atskubėjusią jo gelbėti motiną. O Vokietijoje ligi praėjusio šimtmečio pradžios dar buvo gaudomos zylės (maistui), masinant vadinamuoju zylių šokiu: vienas paukštis per snapą būdavo užveriamas ant kabliuko; tampydamas zylę už virvės ir taip šokdindamas, priedangoje pasislėpęs gaudytojas viliodavo į spąstus kitus paukščius. Pats baisiausias ir nedovanotinas dalykas, kurį padarė žmogus, yra žvėrių bei paukščių rūšių naikinimas (išnyko apie kelis šimtus rūšių). Didžiai abejotina, ar kokia nors genetikos pažanga leis kada nors mums atgaivinti drontą, Moapos kuoją, karvelį keleivį arba didžiąją alką. Liūdna, kad pasitvirtina Williamo Blake'o žodžiai: „Meno kūrinio grožį ir dvasią įmanoma atkurti, nors jo pirmykštė materiali raiška bus sunaikinta; dingusi harmonija gali vėl įkvėpti kompozitorių; bet kai kokios nors gyvo padaro šeimynos pas-

kutinysis atstovas nustoja kvėpuoti, turi rastis naujas dangus ir nauja žemė, kad tokie kaip jis vėl galėtų gimti".

Deja, tokie dalykai pasaulyje neišnyko; jie nutinka ir mūsų šalyje. Mes tebetikime, kad geriausias būdas „žalingus" gyvūnus ir paukščius padaryti nekenksmingus – tai žudyti juos; mums vis atrodo savaime suprantama tai, jog, be žudymo, nėra kitų priemonių reguliuoti laukinių žvėrių bei paukščių kiekį, nors ir gyvūnų populiacijų prieauglį įmanoma kontroliuoti hormoniniais preparatais, tai Indijoje jau taikoma drambliams ir galvijams.

Norint pateisinti medžioklės, žvejybos sportą, banginių medžiojimą, „žalingų" rūšių naikinimą, sukurtos visokios teorijos bei įrodinėjimai, kurių dalimi remiamasi ir dabar. Tačiau tai, jog kadaise savaime suprantamais laikyti žiaurūs veiksmai šiuo metu mums atrodo neįmanomi, o jų pateisinimas – gryna kvailystė, kelia nepasitikėjimą ir mūsų medžiotojų pasiaiškinimais. Akivaizdu, kad gladiatorių kautynės, dvikovos, bušmenų arba indėnų medžioklės, vergų gaudynės ir pardavinėjimas, naujagimių žudymas, žmonių aukojimas kadaise buvo toks pat savaime aiškus reiškinys kaip mums kiaulės skerdimas arba ančių medžioklė. Vis dėlto labai svarbu, kad žmonija per pastaruosius šimtmečius, matyt, neišrado jokios naujos panašaus pobūdžio veiklos, o senoji, nepaisant visų recidyvų, ilgainiui nyksta. Ir iš visa ko sprendžiant, nelabai tikėtina, jog kada nors vėl jos imsis. Nepaisant koncentràcijos stovyklų ir susprogdintų atominių bombų, ši prielaida teikia pagrindo atsargiam optimizmui mūsų sąžinės pažangos atžvilgiu. Sąžinė šiuo atveju beveik lygintina su labai paprastu ir natūraliu dalyku – žmogaus vienove su viskuo, kas gyva, ir būtinumu gyvą būtybę traktuoti kaip gyvybę... O suvokimas, be abejo, yra negrąžinamas procesas: kas supras, kad dukart du yra keturi, niekada negalės manyti kitaip, kol bus normalus žmogus. Mumyse slypi suvokimo, žinojimo suformuotas branduolys – daugybė nesugriau-

namų paprastų tiesų, santykių su pasauliu. Tai mūsų būtis, mūsų žmogiškosios būties branduolys, ir be jo mes nebūtume mes. Galbūt, remiantis tuo branduoliu, bus įmanoma sukurti naujus ir teisingus žmogaus santykius su gamta, gal žmogaus būčiai nestokos ir pagarbumo gyvybei. Vystymasis čia reikštų lyg ir potencialių galimybių aktualizavimą, atskleidimą; tai, kad mumyse yra daugiau, nei esame suvokę arba suvokiame dabar, ir kad visa, kas mums nesuvokiama ir priklauso ateičiai, taip pat yra seniai žinoma ir sena sudėtinė mūsų esybės, mūsų žmogiškojo branduolio dalis.

Tikiu, kad taip bus. Tikiu, jog palaipsniui, bet tvirtai įsisąmoninsime vieną iš savo esminių ypatumų, kurį, ko gero, mūsų ainiai – gamtos žmonės nujautė geriau, negu mes suvokiame: būtinybę savo santykius su kitais gyvais padarais paremti tais pačiais meilės ir teisingumo pagrindais, kuriais mėginame vadovautis derindami santykius tarp žmonių. Negalime neigti žmogaus užuojautos bei artumo jausmo gyvūnams, į tai turėtų atsižvelgti ir įstatymai, ir etika. Tačiau etika, būdama filosofijos šaka, pratusi reikalauti įrodymų ir požiūrių nuoseklumo bei aiškumo. Deja, mūsų požiūris dar ne itin pasižymi tuo aiškumu. Viena vertus, įpročiai, o gal už jų (dar) tebelikę poreikiai verčia mus kankinti ir žudyti gyvūnus, kita vertus, mus veikia užuojauta ir vienybė bei jų keliami jausmai. Išdava tokia: mus šiurpina ant kabliuko pamauta zylė, o meškeriodami kuo ramiausiai vartojame masalą – ant kabliuko užvertą gyvą žuvelę. Yra įstatymas, neleidžiantis pramoniniam tikslui gaudyti ir žudyti delfinų (atsižvelgta į staiga aptiktą delfinų dvasinį išsivystymą); o didesnius banginius (kurie protu turbūt neatsilieka nuo delfinų) ir toliau uoliai medžiojame, net banginių medžioklės taisyklės deramai nesutvarkytos, tad daugeliui banginių rūšių gresia rimtas pavojus.

Vargu ar įmanoma mūsų padriką etiką pagrįsti biologija: žiūrint iš jos pozicijų, skirtumas tarp žmogaus ir bet ko-

kio gyvūno iš esmės nesiskiria nuo skirtumų tarp pačių gyvūnų. Tai, kad gyvename savo pasaulio centre ir visa, kas arti mūsų, mums rodosi didu ir svarbu, yra savitas infantilizmas, mažų vaikų astronomijos paralelė, kur žvaigždės būna kaip smeigtukai, o mėnulis vyšnios dydžio. Nėra jokio esminio skirtumo tarp žmogaus naujagimio, šuniuko, beždžioniuko, delfinuko, bent jau negalime kaip nors objektyviai pagrįsti žmogaus kūdikio pranašumo (ar ši sąvoka turi kokią aiškią prasmę?). Mėginimai tai padaryti kyla arba iš pirmosios Mozės knygos, arba parafrazuoja teiginį apie nesąmoningą žmogaus rūšies egoizmą: kokią nors stipriau išugdytą žmogaus savybę galime imti kaip vertinimo pagrindą ir teigti, esą mūsų labai išlavėjęs protas, gebėjimas vartoti ženklus, gaurų nebuvimas, polinkis į homoseksualumą ir kita išskiria mus iš gyvūnijos pasaulio ir duoda mums teises jį valdyti. Iš tikrųjų, kiekvieną panašų pasiteisinimą remia Senojo Testamento teologija. Visiškai doras mokslas turi atsisakyti klausimo apie vienos ar kitos rūšies pranašumą, arba – negana to – vienos rūšies teises į kitas. Gyvų padarų skirtumai matuotini patirtos evoliucijos ilgiu ir sudėtingumu arba prisitaikymo lygmeniu. Šių samprotavimų sąsaja su etiniais vertinimais blogiausiu atveju sąlygojo paties beprasmiškiausio smurto skelbimą, geriausiu atveju parodė, kad ir išsivystymo, ir prisitaikymo sąvokos etikos atžvilgiu yra visiškai neutralios. Albertas Schweitzeris užbraukia panašius samprotavimus, teigdamas, jog etikos negalima grįsti biologija. Jis gali būti amžinai teisus, vienaip ar kitaip, šiuo metu jo žodžiai tikrai teisingi. Mūsų žinios apie žmonių ir gyvūnų psichologiją bei elgseną dar pasigailėtinai skurdžios, ir iš jų sunku daryti ženklingesnes išvadas. Nors iškart po Darwino mokymo vidutinis žmogus gėdijosi savo užuojautos, o agresyvios asmenybės įgavo atsparumo etikai, dangstydamosi frazėmis: *gyvenimas – tai kova, vertingiausieji išliks gyventi* ir t. t., dabar tokios banalios metamorfozės – jau atgy-

venos. Biologija tapo visapusiškesnė, ji palaikė ir altruizmo bei užuojautos reiškėjus, kurių narsusis pirmtakas buvo P. Kropotkinas, mokęs, jog tarp gyvūnų ir žmonių visuomenės turi vyrauti savitarpio pagalba. Tai, ką atrado V.C.Wynne-Edwards bei kiti, liudija gyvūnų gyvenimą esant daug visuomeniškesnį, o santykius kur kas sudėtingesnius ir visapusiškesnius, negu skelbė senoji darvinistinė kovos formulė. Ankstesnės pažiūros teisino agresorius ir slėgė taikius žmones, o dabar protingas žmogus jau neprivalo remtis evoliucijos mokymu bendraudamas su kitais žmonėmis ir gyvūnais. Sąvokų *evoliucija* ir *plėtotė* magiškas žavesys dar gana stiprus, vis dėlto neatrodytų gryna laisvamanybė tvirtinti tai, kas turėtų būti aišku rimtam etnologui ir etnografui: e v o l i u c i j a t a r n a u j a e g z i s t e n c i j a i, kaita – tvermei, bet nieku gyvu ne atvirkščiai. Evoliucija nėra jokia savaiminė vertybė, kaip savaiminė vertybė nėra ir Šiaurės tautų vilkimi kailiniai palyginti su tropikų gyventojų juosimais klubų raiščiais: Šiaurėje išgyventi gali vien tas, kas šiltai apsivilkęs, ir tiek.

Atsikratę tokių imperatyvų ir metaforų, tiesiog lengviau galėsime būti tokie, kokie esame, stebėti savo pačių jausmus ir protą, neverčiami mėgdžioti vilkus, ryklius arba skruzdėles, kaip nejučia buvo linkęs daryti s t a č i a t i k i s s o c i a l d a r v i n i s t a s. Žmogui būdingi saviti pojūčiai, siekiai ir vaizdiniai, iš tiesų tikri ir pirmykščiai, nepaisant to, ar galime panašius reiškinius priskirti kitoms būtybėms. Ir mes patys būsime tikri žmonės paisydami vien tų savo psichikos komponentų.

Vienas bendras marksizmo bruožas, siejantis jį su daugeliu „nerimstančių" ideologijų (kad ir su ankstyvąja krikščionybe), yra tikėjimas, jog žmogus turi būti žmogus, gyventi, kaip dera jo prigimčiai (nes juk kitaip galų gale gyventi neįmanoma!), ir jog esama žmogaus būtis neatitinka jo būdo, jo esybės. Tokio neatitikimo atgarsiai – tai visokios svajos ir

utopijos, tikro, žmogiško ir prigimtinio egzistavimo vaizdiniai. Čia samprotaujant ne pro šalį būtų paminėti vieną iš daugelio aukso amžiui būdingų bruožų: ilgesį, kad pasaulyje užsibaigtų žudynės, kad vieni liautųsi valgę kitus. Ankstyvosios krikščionybės utopijoje net tarp gyvūnų vyrauja taika: liūtas ir avelė šalia kits kito kaip geri draugai; Indijoje ir budizmo kultūros šalyse idealai beveik tokie pat, jiems įtvirtinti pasistengta kiek daugiau. Žinome, jog dauguma indų yra vegetarai, o jogai, sprendžiant iš pateiktų duomenų, užsiima gana įdomiais ir nuosekliais bandymais, siekiančiais visiškos darnos tarp žmonių ir kitų gyvų padarų. Jų žodinis mokymas skelbia meilę visiems gyviams; iš veiksmų žinome kad ir tai, jog poeto R. Tagorės broliui miške ant pečių nutūpdavo paukščiai ir užšokdavo voverės. Manau, nėra pagrindo dvejoti tokių reiškinių tikrumu. Gerai žinome, kad vietovėse, kur andai nebuvo įžengęs žmogus, pavyzdžiui, Folklendo salose, Antarktyje, Galapagų salose, gyvūnai ir paukščiai žmonių nesibijo. Laimė, jog dar esama vietų, kur galimas pirmykštis taikus sambūvis. Nedovanotinai nusikalstume, jeigu išmokytume mūsų bijoti ir Galapagų salų bei Antarkties gyvūnus.

Betgi utopija negali tenkintis vien dabartiniu pingvinų draugingumu mums. Utopijos (jos svarbiausias bruožas nėra neįgyvendinamas dalykas, o esminio ir aiškaus ilgesio, idealo atitikmuo) beatodairiška logika veda mus prie ypatingesnių vaizdinių. Įvairiais laikais ir įvairiose vietose kilusios mintys susilieja į pasaulio vaizdą, kurį žmogus, patyręs savo prigimtį, pats kuria ant ligšiolinio pseudopasaulio griuvėsių. Šiame pasaulyje tarp mūsų bei kitų būtybių vyrauja taika. Žmogus panaudoja visas žinias ir gebėjimus jai palaikyti, elgiasi taip, kad gyvūnai ir paukščiai jo nebijotų. Jis atsisako žudyti gyvūnus ir išlaiko gamtos pusiausvyrą kitais metodais, jam reikalingų baltymų (bent reikiamą jų kie-

kį) pasirūpina kitomis priemonėmis. Į naujo žmogaus daržą skrenda miško paukščiai, o pro jo langą žvelgia briedžiai arba žirafos. Tarp miškų ir parkų nėra ryškesnio skirtumo, kaip ir tarp naminių bei laukinių gyvūnų. Tai nereiškia, kad žmogus turės prižiūrėti ir šerti visą gyvūniją. Reikia rasti išlygą tarp zoologijos sodo ir miško, išsaugant kuo daugiau natūralių gyvybės raiškos formų: mūsų tikslas – ne keisti gamtą, o puoselėti gyvybę; be to, žmonija gyvam padarui turbūt niekada negalės atstoti gamtos, prisiimti dangiškojo tėvo vaidmens, galvoti apie kiekvieną gėlės žiedą ir žvirblį. Šiaip ar taip, tokios utopijos kūrimas yra būtinas žmonijai, tai rimtas ateities tikslas, tenkinantis mūsų etinius siekius, taip pat leidžiantis nesuskaitomoms ateities kartoms visapusiškai plėtoti savo gebėjimus. Domėjimasis biologija, gamta tiek praktiškai, tiek teoriškai yra neišsenkanti ir kilni veikla. Ji prasideda nuo gamtos stebėjimo, paukščių fotografavimo, gyvūnų maitinimo, augalų pažinimo ir baigiasi universaliu gamtos mokslu, kuris paverčia pasaulį jau minėta utopija, senovėje vadinta taikos karalyste, aukso amžiumi. Galbūt savo žiniomis ir gabumais pažengsime taip toli, kad imsime kurti naujas gyvūnijos rūšis, bent jau atgaivinsime senas, kurias mūsų pirmtakai dėl savo paikumo buvo sunaikinę. Gal žmogui bus lemta sukurti gyvūnus, pajėgiančius egzistuoti planetose, kuriose kol kas nėra gyvybės. Tik nieku gyvu nevalia leisti kilti vaizdiniams, neva mes pašaukti ir įpareigoti visatos turtus bei galimus kitus jos gyventojus naudoti savo siauriems vienadieniams interesams. Tokia samprata mūsų pasaulio mastu atvedė žmoniją prie etinio žlugimo ribos, grasindama sunaikinti gyvybę Žemėje. *Visatos atradėjams nevalia tapti kolonizatoriais, užkariautojais.* Bet tai jau kitokios problemos. Aišku tik tai, kad mūsų pirmieji sąlyčiai su visata žada naujų problemų ir etikai. Kai ilgainiui įprasime galvoti iš kosminės perspektyvos, žemiško gyvenimo spragos ir nenuoseklumas pasirodys mums dar labiau dirginantys ir ne-

protingi. Ir deja, labai daug dirginančių ir neprotingų dalykų esti mūsų santykiuose su kitomis būtybėmis.

Visiškai tikėtina, kad mūsų kosminės etikos branda matuojama (kodėl negalėtume manyti, kad mus iš tiesų kažkas matuoja ir stebi!) mūsų mokėjimu puoselėti ir saugoti visa, kas gyva. Ir galbūt tai, jog reikiamu mirksniu spėjome (vėl) sutaikyti su savimi visus gyvus padarus, kada nors mums bus rimtas laidas, jog atvykėliai iš kitur, kurių intelektas skirsis nuo mūsiškio maždaug tiek pat, kiek mūsų – nuo šuns, vis dėlto nesielgs su mumis taip, kaip mes dar elgiamės su gyvūnais – su medžioklės laimikiais, bandomaisiais triušiais arba su gyvu masalu.

EKOLOGIJA IR EKONOMIKA

Mūsų veikla ir pasaulėvoka yra susijusios. Medžiotojų ir žemdirbių tikėjimai buvo skirtingi, dažniausiai atitinkantys tų tautų pagrindinę veiklos sritį. Kita vertus, pasaulėvoka turi įtakos žmogaus veiklai ir kartu žmogui bei jo gyvenamajai aplinkai. O susidūrę su gana ilgai formuota pasaulėvoka, galime teigti ją veiksmingai išsaugojus pusiausvyrą ekosistemoje, sistemoje žmogus (gentis, kaimas, tauta)–gyvenamoji aplinka.

Įdomu ir svarbu nagrinėti pasaulėvoką tų tautų, kurios labai ilgai gebėjo išsaugoti savastį, nekeldamos grėsmės savo aplinkai. Etnografija žino tautas, kurios greičiausiai maždaug vienodai gyveno tūkstantmečiais. Tai Australijos aborigenai, bušmenai, pigmėjai, daugelis Sibiro bei Amerikos vietinių tautų, apskritai paėmus – medžiotojai ir bitininkai[1], tautos, mintančios miško augmenija ir šiaip visa kuo.

Žinome, kad žemdirbių veikla kartais neišlaikydavo ekologinio stabilumo, todėl, ko gero, dalis pirmykščių žemdirbystės sričių Tarpupyje (Mesopotamijoje) ir Šiaurvakarių

[1] Vis dėlto negalėtume daryti pernelyg drąsių apibendrinimų: mes nežinome, ar medžiotojų veikla, virtusi labai veiksminga, nesąlygojo daugelio stambiųjų žinduolių išnykimo tiek Senajame, tiek Naujajame pasaulyje. (Autoriaus pastabos čia ir toliau žymimos skaitmenimis. – *Vert.*)

Indostane virto dykromis, taigi nunyko ir senovės kultūros centrai, pavyzdžiui Indo žemupio senovės kultūra, kurios žymesni centrai buvo Mohendžo Daras ir Harapa. Tačiau esama ir stabilių žemdirbių, kaip Pueblo indėnai dabartinėje Arizonoje ir, žinoma, tropinių vaisių augintojai atogrąžų miškų srityse. Deja, apie stabilią aplinką palaikančius indėnus arba bušmenus tenka kalbėti būtuoju laiku, nes kolonizatorių veikla labai pakeitė jų gyvenseną, ir dažniausiai ne ekologiškai palankia linkme.

Ligi šiol mokslinėje etnografijoje vyravo vadinamasis funkcionalistinis vertinimas, kuris kultūros reiškinius, tautos arba bendrijos papročius, veiklą, tikėjimus ir t.t. traktavo pirmiausia kaip socialinio stabilumo, solidarumo siekimo ir įtvirtinimo priemones. Funkcionalistinis vertinimas praturtino etnografiją sistemingumu ir leido įžvelgti sudėtingų sąsajų ten, kur anksčiau tebuvo matomas padrikų reiškinių kratinys. Tačiau *sociumas*, visuomenės ratas, kuriame gyvena žmogus, tėra sistemos dalis, priklausanti platesniam ratui, *oikos**, ekosistemai. Pastaruoju metu žmonijos kultūra traktuojama kaip priemonė palaikant ar žalojant ekosistemą. Bet etnografija niekada nebuvo ypač svarbi žinių sritis, galinti paveikti žmonių elgseną. Galbūt ji taps reikšmingesnė dabar, kai savo klaidas doriau nagrinėjantiems europiečiams ir šiaurės amerikiečiams duos naudos žinios apie tautas, kurios gebėjo geriau sugyventi su biosfera. Kad ir kas būtų, mūsų savianalizės metas dar toli gražu neužsibaigė, o, matyt, tik prasideda.

Padaugėjo tokių sąvokų kaip *gamtosauga, gyvybės apsauga, ekologija, gamtos pusiausvyra* ir kitų. Tų naujų sąvokų atsiradimas liudija mūsų pasaulėvokos kitimą, gal net, kitaip sakant – jos koregavimą tam tikra užsibrėžta linkme. Ją galėtume vadinti ekologine. Taigi būtų prasminga truputį pa-

*Namai, ūkis (gr.).

nagrinėti savo neseną bei šiuolaikinę pasaulėvoką nauju – ekologiniu požiūriu.

Pasaulėvoka – čia irgi tiktų paplitęs palyginimas su ledkalniu, kurio didžioji dalis slypi po vandeniu – yra įvairialypė. Jos viršutinė dalis yra aiškiai išreikšti įsitikinimai, įrodymai, aksiomos, elgsenos taisyklės. Imkime kad ir įsitikinimą, jog Žemė sukasi apie Saulę, arba atvirkščiai, ir nuostatą, jog viešumoje nedera krapštyti nosies, – prireikus šią nuostatą galima daugiau arba mažiau racionaliai paaiškinti. Pasaulėvokos apatinioji, svaresnė, dalis yra įsitikinimai, požiūriai ir vertinimai, kurių reiškėjas pats nė nepastebi ir negali išsakyti, dar labiau – manyti, jog galėtų būti kitaip. Čia priskirtini, pavyzdžiui, mūsų grožio kriterijai, kuriuos analizuoti toli gražu ne taip lengva, kaip nustatyti. Nedvejodami galime teigti, esą peteliškė graži, o vabzdys vėdarėlis bjaurus, bet kodėl taip manome, nežinome nei patys, nei apskritai, ko gero, neaišku, kas žino.

Simpatijos, antipatijos, slapti siekiai ir kriterijai – tai didelė jėga. Tikėtina, kad badmečiais mūsų ainiai būtų turėję kur kas daugiau maisto, jeigu nebūtų tikrai šlykštėjęsi varlėmis, sraigėmis, lervomis ir panašiais gyviais, kurie kitose šalyse laikomi net gardėsiais. Pasaulėvokos apatinę bei viršutinę dalį čia galėtų pailiustruoti pasakojimas, kaip Albertas Schweitzeris, keliaudamas pirmykštės girios upe, staiga pajėgė išsakyti tai, ką seniai jautė ir norėjo išreikšti, ką mes dabar suvokiame kaip *pagarbumą gyvybei*. Tokį *pagarbumą gyvybei* labai tikroviškai jaučia daugelis žmonių, vargu ar galinčių nusakyti arba net pastebėti tą jausmą, tačiau miške apdairiai vengiančių trypti skruzdžių taką, arba, užuot nudobusių gyvatę, įvarančių ją į stiklainį ir perkeliančių į kokią atokesnę, žmonių mažai lankomą vietą. Žmogus neišsako, nekalba apie tai, kas yra savaime aišku. Poreikis daug kalbėti, daug aiškinti, daug įrodinėti ir ginčytis kyla vien tada, kai susiduria labai skirtingos nuomo-

nės, labai skirtingos pasaulėvokos su savo skirtingais savaiminiais supratimais.

Tokie savaime aiškūs dalykai nedingsta ir lengvai nekinta, tik gali pasislėpti giliau, įgauti racionalų, netgi mokslinį pavidalą, o po juo dar labiau užkietėti ir skatinti prievartą.

Kalbėdami apie pasaulėvoką, turėtume stabtelėti ir prie jos integravimo. Integruota pasaulėvoka pasižymi kuo mažesnėmis priešybėmis ir sudaro rišlią visumą. Pasaulėvoka integruotina dviem atžvilgiais – loginiu ir emociniu. Logiškai integruota, ji reikalauja ligi galo apmąstytų sistemų sąsajų, betarpio stebėjimo bei aukštesnio įvardijimo lygmens, tikslesnės ir sudėtingesnės mąstysenos. Visiškos loginės integracijos siekia mokslas ir filosofija, ligi pat galo jos neįvaldydami.

Emociniu atžvilgiu integruota pasaulėvoka yra tokia, kurios vienas ir tas pats objektas negali pasižymėti skirtingais savitumais, pavyzdžiui: miškas negali būti kartu ir mielas, ir bjaurus, santuoka vienu metu nebūna linksmas ir liūdnas įvykis.

Pasaulėvokos loginio ir emocinio integravimo ryšiai yra gana sudėtingi. Visiška logika dažnai nė kiek nepriartina prie emocinės integracijos, kadangi ji atskleidžia mūsų vertybių ir veiksmų dvilypumą. Jeigu, logiškai žiūrint, prieštaringa yra elgsena žmogaus, kuriam gaila sužeisto balandžio ir skani kepta višta, emocinės integracijos požiūriu toksai žmogus šiuo atveju savo elgsenos greičiausiai kaip reikiant neapgalvoja. Žmogus visko neapgalvoja ligi galo, tad jo pasaulėvoka dažniausiai yra tarsi liūnas su jame išmintais takeliais, kur keliauninkas apdairiai saugojasi klampesnių vietų. Susidūręs su priešybėmis, jis pasitelkia visokiausių priemonių, taip pat ir logikos, kuriai tenka siauroka užduotis – surasti išeitį, paaiškinimą, pateisinimą. Skirtumas tarp laisvos ir pateisinamos logikos yra visiems maždaug aiškus.

Emocinė integracija siekia žmogaus dvasios ramybės, psichinės pusiausvyros ir iki šiol to pasiekdavo vengdama loginės integracijos, jeigu tai nėra neišvengiama.

Nemaža dalis mitų, liaudies dainų senovėje buvo priemonė siekti emocinės integracijos. Loginė integracija nebuvo tokia svarbi. Papročių, paliepimų ir draudimų buvo aibės, tačiau jų loginė sąsaja dažnai likdavo beveik neužčiuopiama. Prisiminkime, kiek mūsų ainiai turėjo su mėnulio fazėmis susijusių nurodymų ir draudimų, kurie neretai skirdavosi ne vien kitame valsčiuje, bet ir kaime: kas Pudiverėje buvo leidžiama daryti seno mėnulio tarpsniu, Nudiverėje – tik per mėnulio jaunatį. Tokie draudimai ir nurodymai paprastai nebūdavo pagrįsti, nors mes, vėliau pagalvoję, ne vieną senovės išmintį galime pagrįsti.

Loginę integraciją gamtos tautoms atstoja padavimai. Jeigu indėno arba bušmeno paklausime, kodėl jis elgiasi taip ar anaip, išgirsime tipišką atsakymą: „Taip darė jau mūsų ainiai, taip teisinga ir tinkama". Šitaip, be abejo, atsakydavo ir senovės estai kamantinėjantiems juos svetimtaučiams. Remtis ainių autoritetu ypač būdinga visoms tradicijų paisančioms visuomenėms, kokių būta ir mūsų protėvių XIX amžiaus pradžioje.

Tradicijų paisymas atrodo tiesiogiai susijęs su pasaulėvokos ir gyvenimo būdo prisitaikymu tiek socialiniu, tiek ekologiniu požiūriu. Pagalvoję, kad kai kurios tautos beveik panašiai gyveno šimtmečius ir tūkstantmečius, suvokiame, jog jų tiesos ir papročiai per tą laiką atlaikė prisitaikymo išmėginimą, pasirodė buvę tikri, ekologiški, todėl jais galima remtis, galima pasikliauti. Savaime suprantama, kad tokios išmėgintos pasaulėvokos nėra prasmės kritikuoti, nėra pagrindo ja abejoti. Jeigu ainiai iš kartos į kartą stengėsi nemušti vilkų ir vilkai buvo jiems gana palankūs, vadinasi, kad ir kas būtų, geriau nesipykti su mišku bei vilkais ir toliau jų nežudyti, – panašiai elgėsi senovės estai bei evenkai, kurie negalabijo vilkų.

Gamtos tautos, tradicinės visuomenės, kaip jas vadina etnografai, turbūt laikosi teisingiausios strategijos: tikėti savo dvasiomis ir mitais, paisyti savo tabu, – tai laiduoja gyvenimo ir gyvenamosios aplinkos stabilumą. Gamtos žmogus pajėgus tikėti ir tiki labiau nei nuolat kintančiame pasaulyje gyvenąs šiuolaikinis žmogus. Kadaise tikėjimas iš tiesų galėjo atstoti mokslą, loginę integraciją.

Remtis tradicija, pasitelkus logiką, nesvetima ir mūsų laikams. Milijonai pasaulio žmonių paiso pranašų arba paties Dievo andai, labai seniai, duotų ginčytinų įsakymų, tikėdami, kad tai teisinga ir tinkama. Tačiau žinome, jog dabar tikėjimas aintiais, Biblija, apskritai bet kokios paveldėtos pasaulėvokos perėmimas be jokios kritikos jau nebenaudingas. Tikėjimas priklauso lėtai kintančiam, *makrolaike* vienai žmonių kartai nepastebimai pasikeitusiam pasauliui. *Mikrolaike,* mums regint, kintantis pasaulis vietoje tikėjimo reikalauja žinių. Būtina loginė integracija, sistemų sąsajų pažinimas, kitaip mes negalėsime numatyti savo didelių žygių pasekmių. Matyt, tokia logikos įžvalga buvo lemiamas veiksnys, išstūmęs seną, labiau tikėjimo nei logikos paisiusią pasaulėvoką.

Žinoma, mūsų pasaulėvoka „nesuima" logikos taip lengvai, kaip sugertukas – rašalą. Mes suvokiame ir pripažįstame esant būtiną loginę integraciją, priežasčių sąsajas, taip pat ir ekologinius ryšius, tačiau toks pripažinimas dažnai lieka vien žodinis, neskatina rimtesnės savikritikos, nepajėgia nukreipti mūsų veiksmų. Tradicinę pasaulėvoką pakeisti logine pažiūrėti didelis vargas – tikėkimės, kad ne per didelis.

Vienas didžiausių sunkumų yra tas, jog gamtinė, mokslinė pasaulėvoka yra atvira, begalinė, pripažįstanti ir savo pačios provizoriškumą, galiojanti iki atrandant didesnę, bendresnę, tikslesnę tiesą. Tokia laikinumo žyme paženklintos visos mokslinės sistemos. Pastarojo pusantro šimtmečio laikotarpiu

esame patyrę ne vieną „mokslo krizę". Euklido geometrija buvo pakeista bendresne, senąją fiziką pakeitė reliatyvistinės bei kvantinės fizikos išskirtinės sritys, vardijant vien pačius ryškiausius lūžius. Didelis, o gal net didžiausias mūsų pasaulėvokos lūžis įvyko, kai, atsiradus ypač galingai ginkluotei ir pirmiesiems ekonominės krizės požymiams, gavome įsitikinti, kad ir ta, kurią manėme esant tvarią ir guodžiamai amžiną, – gamta, – deja, ne tokia amžina, kaip atrodė. Dabar žinome, kad gamtos tvarumui kelia grėsmę net mūsų kasdienis uolumas (*industrija*). Betti Alver** sukurtos eilutės:

Išliks tvaskėti lengvabūdžiu grožiu
didžioji primadona – amžinoji gamta

neteko prasmės jau po kelerių metų nuo tada, kai pasirodė.

Turbūt mes dažnai ieškome kelių, kurie iš atvirų bei laikinų tiesų vestų prie ko nors pastovesnio, tvaresnio ir uždaresnio. Vieni randa tvirtybę religijoje, tarsi apibrėždami baigiamąjį lanką apie savo ieškojimus bei dvejones, kiti kartkartėm pažeidžia ištikimybę logikai, saugodami šalia jos ir nuo jos savo brangiausius stabukus, puoselėdami slapčiausias širdies kerteles nuo proto rekursyvaus griaunamojo darbo. Manome, jog tokio žmogaus pasaulėvoka – su spragomis, atgyvenomis, jog ji nenuosekli.

** Betti Alver (tikr. Elisabet Alver, 1906–1989) – estų poetė, prozininkė, vertėja. Tartu universitete baigė estų kalbos ir literatūros studijas. Vėliau profesionali rašytoja. Estijos rašytojų sąjungos narė (1934), neteisėtai iš jos pašalinta (1950), 1981 pripažinta liaudies rašytoja. Literatų grupuotės *Arbujad* (Pranašai) narė. Išleido per dešimt poezijos rinkinių (*Dulkės ir ugnis*, 1936; *Suskilęs veidrodis*, 1962; *Žvaigždžių valanda*, 1966, ir kitų), romaną *Vėjo meilužė* (1927). Poetė vertina nepriklausomą, dvasiškai laisvą asmenybę, nepasikliaujančią gatavomis tiesomis ir kritiškai žiūrinčią į aplinką. Eilių vaizdiniai dažniausiai remiasi labai konkrečiais ir kasdieniais dalykais, išaugdami ligi didelių apibendrinančių simbolių. Būdingas turtingas žodynas, sąmojis ir žaismingumas.

Ypač sunku sutarti su logika, nes šiuolaikinis reikalavimas – logikos prioritetas – nuolat susiduria su prigimtiniu žmogaus emocinės integracijos poreikiu.

Naivu būtų tikėtis (nors to irgi esame laukę), kad logika pašalins įtampas, kurias kadaise švelnino mitai, dainos, tikėjimai. Nuodugnus mąstymas gali mus išvaduoti nuo vieno kito sunkumo, bet kartu jis gali mus dar labiau priartinti prie to, dėl ko tarpais ieškome išeities. Loginis mąstymas naujais žodžiais tiesiog išsako senas ir neišvengiamas tiesas, kad visa ne amžina ir kad nuo kančių bei nelaimių ligi galo niekas nėra apsaugotas. Kitaip sakant, esame metastabilios sistemos pasaulio, kuriame visa kas yra pašlijję, kur visa slysta žemyn, kur entropija auga, todėl kurti sunkiau negu naikinti, gimdyti sunkiau negu žudyti.

Pati logika negali mūsų sutaikyti su tuo pašlijusiu pasauliu. Čia reikalingos kitokios priemonės. Akivaizdu, kad religija, mūsų ainių didžioji paguoda, mums nepadeda, nes nepatenkina mūsų aštraus loginės integracijos – tiesos poreikio. Kas gi tada lieka? To dar nežinome arba spėjame tik nuojauta.

Entropijos pažinimo skausmingumas tėra vienas priešybės tarp loginės bei emocinės integracijos reikalavimų pavyzdžių, kurie mus drasko pusiau. Esame patyrę ir kitokių skaudžių tiesų, žinome, kaip sunku perkainoti senas vertybes, kad ir tokias kaip tikėjimas, tautinės idėjos, gyvenimo tikslas, grožio idealas. O kita vertus, loginės integracijos būtinumas reikalauja, kad mes nuolat perkainotume, kritikuotume, keistume savo tikėjimus, siekius, idėjas, idealus.

Evoliucijos ir ekologijos atžvilgiu žmogaus proto svarbiausia paskirtis yra galėti mus apsaugoti nuo mūsų klaidų pražūtingų padarinių – eliminavimų. Esame pratę manyti, jog protas visų pirma – tai priemonė, padedanti mums lengviau ką nors paimti iš gamtos. Tačiau užmirštame, kad tokia

ėmimo priemonė, duodanti žmonėms labai daug negentropijos ir leidžianti augti žmonijos populiacijai, užimti žemes ir monopolizuoti būtinus išgyventi šaltinius, ekologiškai žiūrint kelia grėsmę mums bei mūsų aplinkai ir visiškai nėra naudinga. Protas, orientuotas imti, mums, kaip rūšiai, yra pavojingas, tai neišmintingas protas.

Išmintingas protas, ekologinis protas – tai žmogaus galimybė peržvelgti nuspėjamą savo elgseną su visomis jos pasekmėmis. Protas yra aibė mūsų ekosistemos ateities būvio modelių, maksimaliai žiūrint – netgi mūsų būsimos evoliucijos modelis. Iš proto siūlomos aibės ateities modelių galime pasirinkti naudingiausią sau kaip rūšiai, vengdami grėsmingų mums ekosistemų būvių. O dabar, kai didžiausią pavojų ekosistemai kelia paties žmogaus protinga veikla, ekologinės mąstysenos pagrindinė užduotis yra tos protingos mąstysenos kritika, mūsų ligšiolinės pasaulėvokos evoliucinė kritika.

Ligi šiol žmogaus mintis tos užduoties nevykdė tinkamai. Tolesnė alternatyva tokia: arba leisime savo dabartinę, priešišką ekologijai, pasaulėvoką atmesti „Darwino demonui" – natūraliajai atrankai, kuri vienodai abejingai nušalins ir nepajėgias išlikti rūšis, ir jų pasaulėvokas, arba gebėsime būti užtektinai savikritiški, pergalėsime save ir patys pašalinsime šiuolaikinę pasaulėvoką. Netinkamos pasaulėvokos vis tiek nunyks.

Keisti pasaulėvoką ekologine – vadinasi, rimtai keisti mąstyseną, diegti, palyginus su buvusia, platesnio ir gilesnio lygmens loginę integraciją. Iki šiol buvome pratę taikstytis, galėjome taikstytis su pasaulėvokos mozaika, sudaryta iš paskirų patirčių, paskirų tiesų, principų, aksiomų, tikėjimų, kurie mums vienaip ar kitaip buvo tapę artimi ir mieli.

Ko gero, pasaulėvoką galima vertinti pagal tai, kaip toli ji įžvelgia priežasčių sekas, kaip toli regi ateitį. Ligi šiol prie-

žasčių sekos buvo sudarytos iš daugmaž porinių grandžių (A yra B priežastis; jeigu gersi degtinę, pasigersi, o ryte tau skaudės galvą), ir žemdirbiai realiai numatydavo ateitį tik keleriems metams, o šiuolaikinis žmogus – gal net dešimčiai metų, – dauguma žmonių vargu ar geba toliau planuoti savo ateitį, nors žinome ir žodžiais patvirtiname dar tolesnius ryšius. Matyt, ekologinei mąstysenai reikalinga daug platesnė plotmė.

Naujos ir adekvačios mąstysenos pradmenys jau žymūs. Vietoje priežasties ir išdavos ryšio reiškiasi sistemos sąvoka, sisteminė įžvalga, visuotinė sistemos teorija, kibernetika, – pavadinimas čia toli gražu ne visada svarbus, o kartais nesvarbu ir tai, ar galime tiksliai apibrėžti visus sistemai priklausančius dydžius, esminė yra pati traktuotė, pažiūra, kad pasaulis mums nėra vien Priežasčių bei Pasekmių pilna šokių salė, o veikiau šachmatai, kur kiekvienos figūros ėjimas nulemia visą žaidimo eigą.

Kalbant apie sisteminę mąstyseną, laiko akiratį plečia futurologija, ateities nagrinėjimas, jis yra vis svarbesnis ir neišvengiamesnis kiekvienoje srityje, vis labiau plinta tarp žmonių kad ir futurologinių straipsnių arba fantastinės literatūros pavidalu.

Žmogaus mąstysena tampa sistemingesnė. Tai reakcija į greitėjančius pokyčius sistemos, kurioje gyvename ir dėl kurios ateities, galvodami po senovei, visai negalime būti tikri. Ėmėmės keisti pasaulį, tad turime patys prie jo taikytis. O toksai prisitaikymas turėtų būti platesnis už sąvoką, kaip mūsų pasaulis tapo toks, koks yra dabar. Istorinio aspekto jau nebepakanka. Norėdama valdyti pasaulio pokyčius, mūsų mintis turi labiau skverbtis pirmyn, į ateitį, turime mintyse kaip didelėje šachmatų lentoje sužaisti spėjamus pasaulio ateities variantus, iš kurių galėtume pasirinkti tinkamiausią.

Šiuolaikinis žmogus nusipelnė vadinamas *Homo faber* – žmogus gamintojas ir *Homo oeconomicus* – ūkininkas, ūkiš-

kas žmogus. Tai rodo ekonominės, ūkinės veiklos primatą visose mūsų veiklos srityse. Savaime aišku, mes žinome, kad gamyba, ūkininkavimas vienopa prasme visada pirmaus: be jų tiesiog negalėtų būti ir kitų žmogaus veiklos sričių. Tačiau viena yra ekonomikos būtinumas, o kita – jai rodomas dėmesys bei vertinimas. Čia pažengėme taip toli, jog kartais ekonomistai turi prisiminti patys ir priminti kitiems, kad gamyba ir jos plėtimas nėra žmogaus veiklos ir būties esmė, o tiktai priemonė poreikiams tenkinti. Tai, kad būtina kartoti tokią savaime aiškią tiesą, byloja, jog kažką darome neteisingai.

Prisimenant, kad už ekonominę veiklą nukreipiančius svertus svarbesni veiksniai, vadinami bendraisiais žmogaus poreikiais, anaiptol nėra aišku, kiek ekonomika tuos poreikius tenkina ir kiek juos skatina. Ir neaišku, ar (ir kada) poreikiai auga greičiau už galimybes juos tenkinti, ar (ir kada) esti atvirkščiai. Tai, kad gamyba skatina žmonių poreikius, apskritai žinoma; žinome, jog pagrindinė reklamos užduotis – sužadinti naujos prekės poreikį. Galėtume pasidomėti, kodėl taip vyksta. Atsakymas: ekonomikos sistema auga, normaliam funkcionavimui užtikrinti būtina, kad augtų poreikiai.

Poreikių augimą, viena vertus, sąlygoja natūralus vartotojų prieaugis: žmonių bei jų elementarių poreikių vis daugėja; kita vertus, įtakos turi ir naujų poreikių atsiradimas: šiais laikais reikalinga daugybė dalykų, be kurių mūsų ainiai kuo puikiausiai gyveno ir kurių nė neįsivaizdavo, pavyzdžiui, lėktuvo bilieto į Maskvą, rašomosios mašinėlės bei jos juostelės arba kompiuterio.

Vartojimo paklausa susijusi su gamybos augimu. Siekdami patenkinti iki šiol vien augančius poreikius, turime vis daugiau gaminti. Vadinasi, reikia plėsti reprodukciją, tam panaudojant dalį pagamintų išteklių kurti naujus gamybinius pajėgumus, kurie galėtų dar daugiau gaminti. Mes no-

rime pagreitinti tokį ekonomikos augimą, bent jau stengtis, kad jis nesulėtėtų.

Taigi ekonomika yra auganti sistema, kuriai būtini ištekliai, tai, kas leistų jai augti. Ištekliai reikalingi tiek turimo lygmens sistemai palaikyti (reprodukcija), tiek jai augti (gamybos plėtimas). Kas iš tiesų yra tie ištekliai ir kaip juos matuoti?

Apskritai ištekliai dalijami į dvi dalis: gamtinė žaliava, gamtos ištekliai ir žmonių ištekliai, žmonių darbo jėga. Gamybos veikloje, darbo procese abi išteklių rūšys susilieja ir sudaro ekonominę vertę, kitaip sakant – daiktus, galimus vartoti, tenkinančius tam tikrus poreikius. Kadangi ekonomikos mokslas ligi šiol nagrinėjo tik vertybes, kurias sukuriant dalyvavo žmogus, visiškai aišku, kodėl radosi tokia nuomonė, esą žemė, vanduo bei oras yra beverčiai – jie juk nepagaminti. Ta pažiūra padarė didelę žalą, deja, ir šiandien vis nepajėgiame jos atsikratyti.

Ekonominė mąstysena linkusi matyti žmogų – vertybių kūrėją, tad nesunkiai susidaro nuomonė, esą vertybių būna juo daugiau, juo daugiau dirbama, esama darbo jėgos, žmonių. Spėjamas būtinas ekonominio augimo poreikis ir vadovaujamasi tuo, kad žmonija turi augti – antraip ji negalėtų vis daugiau gaminti, kad patenkintų savo poreikius, kurie jai augant irgi auga.

Vienas ekonominių spėjimų, valingas ar ne, yra įsitikinimas, neva mums skirta naudotis beribiais ištekliais – tik taip ekonomika nuolat galinti augti žmonijai augant. Šiam klausimui ekonomika skyrė mažai dėmesio. Visiškai suprantama. Ekonomikos mokslas, Europos ekonomikos pažiūros kilusios iš tų laikų, kai europiečiai atrado daug pažangesnes priemones gamtos ištekliams vartoti, palyginus su ligtolinėmis. Kelių kartų gyvenamuoju laikotarpiu jie nepajėgė deramai naudoti išteklių. *Homo faber* buvo nelyginant iš turtingo dėdės palikimą gavęs jaunuolis, kuris, švais-

tydamas tą palikimą, nejautė, kaip jis mažėja. Jeigu ir galvota apie gamtinių išteklių sueikvojimą, – atrasti jų telkiniai tikrai būdavo ištuštinami, – kaskart paaiškėdavo, kad nauji randami greičiau nei išsenka senieji, be to, buvo randamos vis naujos galimybės, kaip vienas medžiagas pakeisti kitomis. Pavyzdžiui, turbūt azotinių trąšų gamyba iš dujinio azoto leido nesirūpinti tuo, kad mažėjo Čilės salietros ištekliai.

Švaistymo antrąją pusę gavome pajusti tik mūsų laikais. Ji vadinama tarša arba teršimu, ir jos termodinaminis fonas yra kuo paprasčiausias. Visos vertybės, kurias vartojame, yra vertingos dėl jose esančios negentropijos, kilusios iš įvairių kosminių procesų (pavyzdžiui, dabar Saulėje vyksta termobranduolinės reakcijos). Vartoti negentropiją – vadinasi, žeminti jos horizontalų lygmenį. Tas lygmuo atsistato dėl nuolatinio Saulės spinduliavimo, kurį biosfera geba visokiais būdais gaudyti, perduoti kanalais, kaip mes kartais panaudojame krioklius. Tačiau krioklio energija galime naudotis tol, kol yra tarpas tarp vandens lygio užtvankos viršuje ir apačioje. Tarpui išnykus, vandens varomi ratai sustoja. Vandens lygis gali suvienodėti dviem būdais: vandens lygiui krintant viršuje arba kylant apačioje. Pirmasis atvejis lygintinas su išteklių sunaudojimu ir išnykimu, antrasis – su taršos didėjimu. Jei, vartojant vandens energiją, skaičiuojamas ir matuojamas vandens lygis, vadinasi, ekonomika ligi šiol neįstengė ir nenorėjo matuoti išteklių ir taršos, ūkinės veiklos prielaidų bei priežasčių.

Ekonomika, kiek ji iš tikrųjų yra pasiekusi formalios sistemos lygį, daugiausia vykdo įvairias ūkines užduotis, ieško tų užduočių sprendimų, kai tam tikrus rodiklius (nacionalines pajamas, pelną, darbo našumą, gaminių kiekį) reikia maksimalizuoti, o kitus (išlaidas, nuostolius, savikainą ir t.t.) minimalizuoti. Savo prielaidų analize ir kritika

ekonomika ne itin domėjosi. Bet tuo pačiu metu ekonomikos sąlygoti vertinimai tapo labai reikšmingi mūsų gyvenimui, mūsų vertybių sistemai. Atmeskime tokias vertybes kaip gyvenimas, džiaugsmas, laimė ir laisvė ir vertinkime, laikykime tikromis vien materialias vertybes, kurios iš tiesų turėtų tarnauti pirmosioms vertybėms. Mes linkę viską vertinti pagal tai, kokia iš to nauda, kaip tą arba aną dalyką galėtume pajungti ekonomikos sistemai, priversti jį kelti ekonomiką.

Ekonomika nenagrinėjo ekologijos nei žmogaus psichikos, nes kitaip, matyt, ir negali būti: kiekvienas mokslas turi apsiriboti, operuoti jam įmanomais dydžiais. Savo siaura plotme ekonomika buvo pažangus mokslas. Pati ekonomika nežino jokių draudimų, kurie neleistų jos įterpti į platesnę sistemą, jungti ekonomiką su ekologija ir žmogaus elgsenos analize. Tačiau nelaimė yra ekonomikos ideologizavimas, tai, kad „ekonominė mąstysena" yra iškreipusi ir apribojusi mūsų sąmonę, kad manome žmogaus tikslu tesant gamybą ir vartojimą, kad materialiosios vertybės mums yra tikresnės už dvasines, kad tai, kas pamatuojama, laikome tikresniu už nepamatuojama, kad kuklumas, poreikių ribojimas nėra vertybė, nes kelia grėsmę gamybos augimui.

Taigi ekologinės mąstysenos priešininkė yra ne ekonomika, bet jos sąlygojama ekonomistinė mąstysena, ideologija, dabar stipriai užvaldžiusi pasaulį. Tokia ekonomistinė mąstysena, toliau vadinsime ją *ekonomizmu*, didžiai įtakojo žmonių veiklą per pastaruosius šimtmečius Europoje bei Šiaurės Amerikoje. Ekonomizmas traktuoja ekonomiką tik kaip svarbiausią žmonių bei visuomenių gyvenimo sritį ir riboja ją vien žmonių ūkine veikla nuo gamybos iki vartojimo, užuot žiūrėjęs į ją platesniu mastu – kaip į dalį gamtos ūkio. Ir ekonomistai nekreipė dėmesio į tai, kad žmonijos veikla trikdo didesnių sistemų pusiausvyrą, kad žmonija elgėsi nelyginant prastai prisitaikiusi parazitų populiacija, eik-

vojanti jai pasiekiamus turtus greičiau, nei jie gali atsinaujinti, judanti prie susinaikinimo.

Klestint ekonomizmui, žmogus visiškai sunaikino daugelį vertybių: gamtovaizdžius, gyvūnų bei augalijos rūšis, gamtos tautas, kalbas, kultūras. Visa tat buvo teisinama ekonomistinėmis frazėmis ir samprotavimais. Pavyzdžiui, posakis „pažanga reikalauja aukų" mūsų kalba galėtų reikšti, jog ekonomikos augimo labui turime paaukoti kitas, neekonomines, vertybes (kad ir bizonus prie Reino upės bei Erio ežero). Arba kad geriau prisitaikęs išstumia blogiau prisitaikiusįjį, laikant pirmuoju kolonizatorių, sumanų verslininką, užkariautojų tautą, kuriems tartum būtų duota privilegija vardan savo interesų naikinti kitokias būtybes.

Ekonomistinė mąstysena labai dažnai remiasi žodžiais *ekonomija, tikslingumas, nauda*. Dėl ekonomijos ir tikslingumo ekologijos atžvilgiu daromi pavojingi dalykai. Taigi daugiau energijos vartojanti žemdirbystė ekonomistiniu požiūriu yra ekonomiškesnė už kitą, daugiau žmogaus darbo jėgos vartojančią žemdirbystę, kuri yra ekologiškai švaresnė ir mažiau pavojinga, saugo, kad neišnyktų humusas dirvožemyje, vengia vandens taršos. Taip pat ir monokultūros, kurių ekologinis žalingumas nekelia abejonių, paplito dėl savo tariamai laikino ekonomiškumo. Fkologija papildomai ėmė tirti žalingus poveikius, ekonomika, deja, tuo neužsiėmė ganėtinai.

Didžiausios ekonomizmo bei ekonomikos spragos – tai siaura laiko perspektyva, labiau vertinama spartesnė nauda nei lėtai pelnoma gerovė. Todėl ir šiandien greitesnį pelną duodanti itin specializuota augalininkystė arba gyvulininkystė vertinama labiau negu ekologiškai tinkamesnė, turinti daugiau atmainų ir labiau išplitusi, – kuri lėčiau duoda pelną ir kurios visa nauda net nematuotina pinigais. Griežtai ekonomistiniu požiūriu miško nė nevertėtų sodinti – juk jis duos naudos tik po 60–100 metų, o tokiam ver-

slui savo kapitalo neinvestuos joks verslininkas. Tad nenuostabu, jog daugelyje, galbūt net daugumoje, šalių mišką puoselėja valstybė.

Jeigu kadaise Europos protus valdė ekonomika ir stigo ekologijos, tai dar neduoda mums pagrindo pranašauti, esą ateis metas, kai bus atvirkščiai: neliks ekonomikos, tebus ekologija. Vargu ar tai kam pagelbėtų. Išeitis viena – apjungti ekonomiką ir ekologiją. Jos turi paisyti viena kitos ir abidvi – dar kitų, bendresnių dalykų. Ekonomika, be abejo, rado labai veiksmingų metodų gamybai ir visokiai tikslingai žmogaus veiklai planuoti bei derinti. Tereikėtų, kad, siekiant optimalių sprendimų, į dydžius būtų atsižvelgiama labiau nei ligi šiol ir nebūtų vadovaujamasi aksiomomis, kurios gal ir buvo pagrįstos XVIII amžiuje, bet ne dabar.

Planuojant gamybą būtina paisyti ekologijos tiesų, kurios, be viso kito, nemano esant galimą nuolat besiplečiantį atgaminimą nei tolydžio augančių poreikių vis geresnį tenkinimą. Planavimo tikslas irgi turėtų būti nukreiptas į ekosistemą, stabilią ekosistemą, kur pakaktų vietos tiek žmonėms, tiek kitoms gyvoms būtybėms ir žmogus neišnaudotų daugiau išteklių, negu leidžia ekosistema. Žiūrint ekologiškai, žmogaus ir jo gyvenamosios aplinkos santykis prilygsta parazito ir jį išlaikančio šeimininko santykiui, tad ekonomikos užduotis – taip pat siekti, kad toksai parazitavimas būtų grindžiamas protu ir nekeltų grėsmės aplinkai bei pačiam parazitui, kad mes gyventume iš aplinkos pertekliaus, rastume sau nišą krintančio negentropijos krioklio vilnyse, pavojingai nemažindami krioklio lygmens.

Nepaisant ekologijos universalumo, vis dėlto iš jos nepasisemsime visos išminties savo ūkininkavimui protingai tvarkyti. Kaip ir dera tikram mokslui, ekologija yra bejausmė, ji negali nulemti vertybių. Ekologijai visos ekosistemos yra vienodai vertingi tyrimo objektai, o taikomosios ekolo-

gijos tikslus sąlygoja kokie nors žmonių siekiai arba poreikiai. Ekologija nemoko mūsų gyvenimo prasmės. Veikiau parodo, kokios prielaidos yra būtiniausios, neišvengiamos, kad gyvenimo bei gyvenimo prasmės ieškojimas apskritai galėtų tęstis iš kartos į kartą. Tačiau, norėdami iš kartos į kartą daryti gyvenimą turiningą, jį praturtinti, turėtume siekti ir dar šio to.

Aš manau, jog dar šis tas nėra nutolęs nuo mūsų santykių su gyvenamąja aplinka ir kitomis gyvomis būtybėmis.

Albertas Schweitzeris savo pačią svarbiausią nuostatą, kuri pradėjo ir nukreipė jo veiklą, išsakė keturiais žodžiais: *Ehrfürcht vor dem Leben*. Aš daug mąsčiau apie šį posakį, ir man atrodo, jog būtų pernelyg paprasta ir patogu išversti juos į estų kalbą pora žodžių: *pagarbumas gyvybei* arba *gyvybės gerbtinumas*. Estas, kuriam žodis *pagarbumas* yra svetimas tiek kalbiniu, tiek mąstysenos atžvilgiu, turėtų savo esminę nuostatą nusakyti kitaip. Kad ir, pasak M. Under***: *visa taip nuostabu* arba paprasčiau: *visa yra nuostabu*.

Mano galva, toks pažinimas, kad visa yra nuostabu, kyla iš esminių žmogaus būdo savybių, patirties, liudijančios, jog žmogus regi, mato, žavisi, o jo smalsumas bei žingeidumas, ko gero, didžiausias iš visų kitų gyvių. Didžioji, jei ne didžiausia, žmogaus laiko dalis skirta smalsumui ten-

*** Marie Under (1883–1980) – estų literatūros klasikė, poetė, vertėja. 1917–1919 vadovavo estų rašytojų bendrijai *Siuru*, 1921–1922 dalyvavo literatų grupuotės *Tarapita* veikloje, viena iš Estijos rašytojų sąjungos įkūrėjų (1922). 1944 emigravo į Švediją, nuo 1945 gyveno Stokholme, dirbo archyvuose. Po Antrojo pasaulinio karo Tarptautinio poetų susivienijimo garbės narė, 1963 Suomijos rašytojų sąjungos ir Laisvosios Azijos (Karačio) universiteto garbės narė. Išleido trylika poezijos rinkinių (*Sonetai*, 1917; *Žydroji burė*, 1918; *Palikimas*, 1923; *Balsas iš šešėlio*, 1927; *Akmuo nuo Širdies*, 1935; *Sielvartingomis lūpomis*, 1942; *Kibirkštys pelenuose*, 1954, ir kitų). Parašė emocingų romantiškai legendinio turinio baladžių. Kūrybos poetinė esmė – laimės ilgesio konfliktas su gyvenimo priešybių, socialinio nepritekliaus, žiauriais valdžios, melo ir prietarų pančiais. Vėlesniuose rinkiniuose ryškūs Tėvynės ilgesio, filosofiniai kosminės erdvės pajautos motyvai.

kinti, įvairovei, naujiems įspūdžiams bei tiesoms ieškoti. Atradimas, atradimo traukos padiktuota elgsena, kaip rodo pastarojo meto psichologija, kokybiškai skiriasi nuo kitokios elgsenos.

Jeigu žmogui taip nepakeičiamai svarbu yra atrasti bei tyrinėti, vadinasi, svarbi ir aplinka, kurioje jis juda, kurioje daro naujus atradimus ir kuri jam teikia ganėtinai daug įvairovės. Vargu ar kada nors kokia kita aplinka galės pakeisti gamtovaizdį. Gamtinė aplinka gali patenkinti žmogų, ir jo gilų pasitenkinimą, matyt, geriausiai nusako minėtas posakis – *visa yra nuostabu*. Žmogus, jaučiąs apie save stebuklą, tikriausiai galės gyventi darnoje su savimi ir aplinka.

Pažinimas, kad visa yra nuostabu, sąlygoja ir asmenybės ribų poslinkį, tų ribų pergalėjimą. Asmenybės ribos yra tiesiogiai susijusios su sąvokomis *savo, nuosavybė, duoti* bei *imti*. Ligi šiol mūsų veikla dažniausiai būdavo ėmimas iš toliau, iš gamtos (žodis *gamta* reiškia žmogiško dirbtinio pasaulio priešybę, esančią toli nuo žmogaus, taigi *gamta* ir *asmenybė* yra tarpusavyje stipriai koreliuojančios sąvokos) ir davimas, parūpinimas tam, kas arti, sau. Labiau vertiname alaus kaušą ant stalo nei kadagį, žaliuojantį Saremoje; pintą nendrių kilimėlį nei nendrių kuokštą, augantį Mažojoje įlankoje; žuvies kepsnį nei žuvį upėje prie savo sodybos; lokio kailį nei žinojimą, kad lokys gyvena kažkur Užpelkiuose, Karelijoje arba Jakutijoje. Norime, jog tai, kas gražu ir brangu, priklausytų mums, būtų šalia mūsų, pasiekiama ranka ir matoma akimis. Taip kaupiame apie save daiktus, kuriame negentropijos oazes ir, deja, didiname vienodumą vis toliau nuo mūsų pačių. Gerai rengiamės, apstatome savo butą kuo geriau. Kai turime namus, puošiame ir juos, o gatvę bei miestą paliekame neprižiūrėtus, beveik visai nesusimąstome apie gamtovaizdžio įvairinimą ir gražinimą – taigi mūsų asmenybės ribos matuotinos

vos pora, kartais gal pora dešimčių metrų, retai kada platesniu mastu.

Atrodo, kad pastaraisiais šimtmečiais žmogus gerokai susiaurino savo ribas. Anksčiau kiekvienas jautėsi atsakingas už savo „žemės" švarą, t.y. vieno netikėlio elgsena galėjo išniekinti žemę, kaimą, valsčių, dar XIX amžiuje sava buvo laikoma bent jau savo sodžiaus žemė. Socialiniu lygmeniu tokį asmenybės susiaurėjimą aplinkoje atitinka jos susiaurėjimas bei izoliavimasis kolektyve. Kapitalizmas ir individualizmas yra priklausomi dydžiai. Žinome, kad senovės laikais *gentis* tiek Estijoje, tiek Skandinavijoje buvo kur kas tikroviškesnė ir svarbesnė negu vėliau. Galėtume teigti, jog gentis buvo svarbesnė už individą. Paskui artimųjų ratas susiaurėjo iki šeimos, o dabar ir šeima susiaurėjo ligi branduolio (vaikai–tėvai), ir didelė dalis branduolinių šeimų jau nebėra pilnos.

Grįždami prie ekonomizmo, taip pat ir prie ekonomikos, gauname patirti, kad ir čia asmenybės figūravimas be galo susiaurėjęs tiek erdvėje, laike, tiek socialiniuose santykiuose. Individo, naudos arba žalos reiškėjo, amžius jokiu būdu nėra ilgesnis už vieną žmogaus kartą, dažniausiai jo perspektyva, kaip jau kalbėjome anksčiau, nesiekia toliau nei keletą metų. Individas neturi artimųjų, ir jo aplinka – tai daugmaž jo butas, namas arba sklypas, jo nauda yra koks nors daiktas, kurį jis gali talpinti savo bute arba sklype.

Daugelyje visuomenių ir potencialiai individas iš tikrųjų yra tartum dvisluoksnis. Pirmasis sluoksnis – tai *aš*, pats žmogus, antrasis – to žmogaus socialinis bei kitoks priklausomumas, jo aplinka, arba, kaip galėtume dar aiškiau pasakyti – jį supanti artybė. Taigi asmenybė gali sudaryti lyg ir trikampį, kurio viena viršūnė yra siauresnis *aš*, kita – jo *artimieji*, o trečia – *artima aplinka*. Čia trejetas asmenybės viršūnių palaiko tvirtą pusiausvyrą, o siaurai, tik į vieną viršūnę,

orientuota asmenybė lieka be pusiausvyros. Kad asmenybės vienviršūnis susiaurėjimas nėra universalus, o veikiau vadinamajai Vakarų kultūrai būdingas reiškinys, liudija palyginimas kad ir su Rytų Azija, kur asmenybės ribos gerokai platesnės, kaip ne kartą mėgino įrodyti kinų kilmės antropologas iš Amerikos Francis L. K. Hsu.

Vis dėlto neužmirškime, jog visa yra nuostabu, netgi labai nuostabu. Vadinasi, tai, ko esame išmokę, kažkur perėmę, dar nėra savaime suprantama tiesa. Visa gali keistis bei kaitaliotis – tokia kaita, kaitaliojimasis nekelia pavojaus pasaulio nuostabumui, jo nepakeičia; kai tvirtos tiesos ir įsitikinimai nėra pastovūs, nuostaba ir žavėjimasis išlieka. Ir tikrai, turėtume paklausti save ir kitus, kodėl negalėtume nusibrėžti kur kas platesnių ribų, laikyti savu visa, ką viešai arba slapčia iš tiesų manome esant artimą bei savą. Mes turime namus, namų gamtovaizdį, tėviškę, saviškius, beržą, augantį kieme, ramų upokšnio klegėjimą, paukščius: tulžį, vandeninį strazdą. Tada smurtas, nukreiptas prieš tuos savus daiktus arba būtybes, tampa smurtu prieš asmenybę, asmenybei daromu nusikaltimu. Ir kodėl tai, jog chuliganas suknežina man nosį, laikytina didesniu nusikaltimu už tą, kai jis nužudo mano šunį, kurį auginau nuo mažens, arba nulaužia medį, kurį pasodinau ir kuriam per vasaros sausras kibirais tampiau vandenį. O žmonės, užteršę upę, kurioje mokiausi plaukti ir mokėsi mano ainiai, nusikalto visai mano giminei.

Taip žmonės galvojo senais laikais, taip manė ir mūsų ainiai. Toksai susiklausymas su gamta, su savo artima aplinka visiškai nedera prie dabartinio ūkininkavimo, pažangos ir industrializavimo. Steigti industrinę visuomenę, kurioje žmogus turi daug gero – vadinasi, kartu minimalizuoti žmogų, susiaurinti jo asmenybę: paties žmogaus lieka mažiau.

Nėra jokio pagrindo tokią galvoseną, tokį susiklausymą su gamta laikyti klaidingais ar bent tuščiu dvasios vir-

puliu. Jausmai kartais išmintingesni už mus pačius, ir net keista, jog kartais turime paplušėti, norėdami pateisinti smurtą prieš savo pačių jausmus (*pažanga reikalauja aukų, kur medžius ranto, ten skiedros lekia*), lygiai kaip turime kartoti vieną ir tą patį, esą visa, ką patiriame, yra neišvengiama ir todėl gera, esą gailestis yra moterų prasimanymas ir blogas dalykas, o smurtas ir kova dera vyrams ir todėl geri. Moteriškąjį pradą taip pat išstūmėme iš savo pasaulio, kaip ir gamtinį.

Greičiausiai taip minimaliai susiaurinome savo asmenybę, idant galėtume pasprukti nuo savo veiklos padarinių, manyti juos esant kažkur „už mūsų", nuošalyje. Tačiau laikas bėga, senais laikais lydimų degintojai galėjo nualintą žemę grąžinti miškui ir traukti į naujas vietas, o mes jau nebeturime vietos, kur galėtume bėgti nuo dirginančių savo veiklos padarinių, nuo gyventojų pertekliaus ir taršos.

Teigimas, neva Žemėje pakaktų vietos ir maisto dar dešimt sykių arba dešimt dešimčių sykių didesniam gyventojų skaičiui, irgi remiasi siaura asmenybės pažiūra. Jeigu asmenybės ribos ne platesnės už savo kūno, buto arba sklypo ribas – pasaulyje jų dar tikrai tilps gana daug. Bet imdami platesnes asmenybės ribas, galėtume paklausti, ar jau dabar mes neerziname kitų, lipdami ant kulnų jiems, mindami kitų namų valdos kalveles arba mėgstamus takelius.

Gyvename apibrėžtame pasaulyje, kaip dalys pasaulio, dalys savo aplinkų, kurios susilieja su visomis kitomis esamų ir galimų būtybių aplinkomis. Nėra nieko, kas būtų už mūsų, už mūsų aplinkos ribų. Tolima ir artima yra sąlygiški dalykai. Alindami, tuštindami pasaulio gerovę, niokojame savo aplinką bei patys save.

Iš pradžių dauguma mūsų nepastebi aplinkos nuskurdimo. Pirmieji, pastebėję, kad gamtos, gyvenamosios aplinkos ir žmogaus tarpusavio santykiai ne tokie kaip dera, buvo patys jautriausi ir švelniausi mūsų – rašytojai, menininkai, filosofai. Savaip, savo laikų papročiu jie protestavo jau nuo

XVIII amžiaus pabaigos. Kalbėjo apie moterišką pirmykštės gamtos žavesį ir gailėjo, kad jis nunyko, ėmė domėtis gamtos žmonėmis, gamtos tautomis, kartais laikydami juos net teisingiau, „natūraliau" už europiečius gyvenančiais žmonėmis, iš kurių vertėtų daug ko pasimokyti.

Tokios grožį mylinčios sielos ir gamtos gailėtojai buvo pajuokiami, jie badomi pirštais ligi pat šių dienų. Galime sutikti, kad estetinio ir jausmų požiūrio sąlygojama techninės pažangos kritika yra bejėgė ir sentimentali. Bet nėra jokio pagrindo sutikti su teiginiu, kuris vargu ar išsakomas tiesiogiai, tačiau tikrai egzistuoja kaip aksioma, esą pažanga, vartojimo augimas yra neišvengiamos, absoliučios ir kone šventos vertybės, kurios nekritikuotinos ir kurioms žmogus turi aukoti visa kita. Nėra pagrindo tikėti, neva mūsų pareiga – prisitaikyti prie pačių sukurto ribotumo, taršos, tempo. triukšmo ir gyventojų pertekliaus, neva žmogaus pareiga – prisitaikyti prie nežmoniškumo. Žmogaus prigimtis ir jo santykiai su aplinka, jo gebėjimas prisitaikyti yra pernelyg seni ir sudėtingi, tad jų negalima priderinti prie sparčių mūsų amžiaus aplinkos pokyčių, prie „laiko reikalavimų", jų negalima pritaikyti prie šiuolaikinės miesto statybos, etilo prisotinto benzino, specializuotos stambiosios pramonės ir panašių dalykų.

Žmogus yra daugiau vertas negu gaminti arba vartoti, ir atstovauti jo būdui, jo poreikiams, kurti jo ateitį utilitaristai nėra labiau įpareigoti už sentimentalistus.

Joks utilitarizmas nei ekonomizmas – kad ir būtų su ūkiškos galvosenos ar net ekonomikos etikete – nieko negali pasakyti apie protingos žmogaus veiklos tolimesnius tikslus arba apie ekosistemos, žiūrint mūsų akimis, geriausią būtį. Kokiame pasaulyje verta gyventi, negalime paklausti ekonomiką, nors ji gali daug patarti, kaip (pačiomis mažiausiomis sąnaudomis) pasiekti tokį pasaulį, kuris gana aiškiai apibrėžtas.

Žmonių tikslai pakito kur kas mažiau negu priemonės tikslams įgyvendinti. Toji milžiniškų priemonių ir senų iracionalių tikslų nedermė tapo pavojinga. Automobilių bei tekstilės pramonė didžiai tenkina mūsų žmogišką garbėtrošką – dabar toji garbėtroška nepataisomai niokoja bei žaloja gamtą ir miestus, daro mūsų aplinką netinkamą gyventi.

Senovėje žmonėms reikėjo mažiau slopinti savo norus. Ir nors jų įgeidžiai slėpė potencialią grėsmę (ji buvo aiški – kiek daug pasakose randame įspėjimų gobšuoliams!), dažniausiai nebūdavo galimybių pildyti tų norų. Norai likdavo svajonėmis bei sapnais ir praturtindavo mūsų ainių poetinę gyslelę pasakojimais apie skraidantį kilimą, stebuklingą Aladino lempą, ožį, kuriam iš barzdos byra auksiniai pinigai, vėzdą, kuris tvatina piktus dvarponius ir godžius smuklininkus, ir dar apie daug ką.

Siekdamas turėti kuo daugiau maisto, drabužių, vaikų, kuo ilgiau gyventi, žmogus savo ruožtu gavo visko tiek, kiek reikėjo, nes tikrovė maksimalias vertybes apkarpė ligi vidutinių. Sausros metai tuštino buvusių derlių perteklių, žmonių prieaugį slopino maras, drabužiai susidėvėdavo lygiai greitai, kiek būdavo spėta jų pasiūti bei prižiūrėti. Sąlygiškai stabiliame praeities gyvenime liko nepasiekti idealai bei svajonės, gyvybės išlikimą užtikrinančio mechanizmo svertai. Žmonės negyveno idealų pasaulyje, buvo prisitaikę ne prie maksimalių pasakiškų vertybių, bet prie vidutinių, tikroviškųjų.

Iš čia matyti, kad bet koks „žmogaus senovės svajų pildymasis" visai nėra toks teigiamas ir puikus dalykas, kaip esame pratę manyti. Žmogus neprisitaikė prie išsipildžiusių svajonių pasaulio. Mes nežinome, ką mums daryti su didžiuliu prieaugiu, su tikrais skraidančiais kilimais – automobilių bei lėktuvų aibėmis, narkotikais, medicinos laimėjimais, branduoline energija, taikomąja energetika. Juo labiau nežinotume, kaip panaudoti nemir-

tingumą, jeigu mums pavyktų jį pasiekti. Ar mokame panaudoti visas žinias, kurių, kaip ir žinių siekėjų, gausa tolydžio auga?

Kadangi ekonomikos mašina veikia mūsų senovės svajų išpildymo linkme ir galbūt naujas svajas kuria greičiau nei išpildomos senos, gauname vėl patirti, kad toji mašina neveikia protingai, kad mūsų dabartinio pasaulio svajonės nebėra protingos. Viena iš dviejų – arba sulėtinsime ekonomikos mašinos eigą, leisime jai veikti neskubant ir daugumą svajonių paliksime svajonėmis, arba pakeisime savo svajas, svajosime vien apie tai, kam išsipildant nekils pavojaus.

Akivaizdu bent jau tai, kad senos žmonijos svajonės netinka šiuolaikinės žmonijos siekiams. Kita vertus, aišku, jog savo tikslus turėtume žinoti, jeigu nenorime tapti atsitiktinių vėtrų bei srovių blaškomu pamėklių laivu, kurio kelionę gali užbaigti povandeninės uolos arba ledų sangrūda. Naiviai pretenzinga būtų dabar tvirtinti, esą kai kas žino žmonijos pažangos visų tinkamiausią tikslą, jos raidos scenarijų. Šito dar nežino niekas. Nors manau, kad to tikslo paieškoms skyrus tiek priemonių, kiek skiriama naujoms mašinų markėms arba bomboms kurti, be abejo, labiau priartėtume prie jo.

Keista, jog, ligi šiol tenkindami savo senovinius iracionalius norus, naudojomės tiek racionaliomis priemonėmis, tiek ekonomika. Tačiau susilauktume daug keistesnių padarinių, jeigu savo norais bei užsibrėžtais tikslais pasiektume tokio racionalumo, kokios yra jų tenkinimo priemonės. Šiaip ar taip, čia irgi tikėtinas „sveiko proto nepaisymas“, o taip daryti, matyt, bus lengviau tam, kuris kartą buvo patyręs, jog visa kas nuostabu.

Užsibrėžti protingą tikslą reikia laiko ir pastangų. O ką turėtume daryti kol kas: ką protinga daryti ligi tol, kol paaiškės, kas yra protingas tikslas?

Greičiausiai ne visa senoji išmintis bus praradusi savo turinį bei prasmę. Yra dalykų, kuriuos suvokę nebeturime kelio atgal. Kaip negalėjo grįžti atgal Albertas Schweitzeris, kai jo mintyse aksioma tapo žodžiais *Ehrfürcht vor dem Leben*. Turbūt tas pat nutinka žmogui, kuris supranta, kaip nuostabu visa apie jį ir jame. Jis irgi negali pasukti atgal. Jis jaučia pasaulio nuostabumą ir pavojų tų pokyčių, kurie pasiglemžia visa ir visus. Nebegalėdamas tikėti sveiko proto kategorijomis, jis jaučia, jog turi kalbėti ir rašyti apie tai, nurodyti, kokios miglotos bei iracionalios yra sąvokos *nauda, žala* ir visos sistemos, sukurtos joms siekti. Kadangi mes taip mažai išmanome apie protingus tikslus, negalime apie nieką kategoriškai sakyti, kokia iš jo nauda arba žala.

Ar nuostabiame ir kintančiame pasaulyje apskritai esama to, į ką galėtume nors laikinai orientuotis, kas tikrai yra vertybė? Į klausimą galėtume atsakyti taip: vertybė yra tai, be ko nebūtų gyvybės ir ko negalime sukurti arba atkurti patys.

Kaip asmenybė su trimis viršūnėmis, trejopa yra ir pasaulio vertybių sistema. Galime vadinti tas vertybes materialiomis, biologinėmis ir kultūrinėmis. Materialios vertybės yra, pavyzdžiui, oras, vanduo, saulės spinduliavimas, lietus. Biologinės vertybės yra tos sistemos, kurias sukūrė evoliucija, – tai organizmai, jų genofondas, biocenozės. Kultūrinės vertybės – tai, ką žmonės ne genetiniu būdu perduoda iš kartos į kartą, kaip antai: Dantės *Dieviškoji komedija*, patarlės, chlorofilo struktūros lygtis arba medinių šaukštų drožybos menas.

Kadangi mes neturime rimto kriterijaus spręsti, kas ir kaip yra svarbu pasaulyje, tiesiog turime kaip įmanoma elgtis apdairiai ir kukliai, nes visko kur nors kada nors gali prireikti. Ypatingai turėtume puoselėti per milijonus metų evoliucijoje atsiradusias gyvybės struktūras, vengdami nors vieną jų sunaikinti. Gali pasirodyti, kad toksai radikalus

gamtosaugos siekimas užkirstų kelią civilizuotai žmogaus būčiai. Tačiau įsidėmėtina viena: gyvybės struktūros pajėgios atsinaujinti, kad ir populiacijos, bendrijos, iš dalies net organizmas, – pastarąja savybe naudojamės, pavyzdžiui, kirpdami avių vilną bei rinkdami maralų ragus. Toji biosferos atsinaujinimo galimybė rodo mums ganėtinai aiškias veiklos ir būties ribas. Biosfera labai keista, ir mūsų apdairus gyvavimas joje galėtų būti apibendrintas šūkiu *pagarbumas informacijai*. Nes joks genotipas, bendrija, kalba arba kultūra negali atsinaujinti visiškai išnykę.

Patartina manyti, kad tam tikra prasme žmogus apskritai negali sukurti informacijos, vertybių. Žmogus tėra vienas iš biosferos išsaugotų negentropijos vartotojų, o tos negentropijos, kuri iš tikrųjų yra gyvybės ir visų vertybių šaltinis, sukurti negali. Bet mes galime niokoti negentropiją, naikinti informaciją, kaip esame pasielgę su nepamainoma genetine bei kultūrine informacija, karveliu keleiviu, pirmykščiu tauru, sterbliniu vilku, kaip esame pasielgę su Ugnies Žemės gyventojais, ainais, hotentotais. Visa tai, kuo mes pakeitėme sunaikintas rūšis, gamtovaizdžius arba tautas, niekada jų neatstos ir, svarbiausia, niekada jų nesieks. Mes negalime būti išmintingesni už evoliuciją, sukūrusią rūšį, už istoriją, sukūrusią tautos kultūrą.

O veislės išvedimas? O literatūra ir menas? – galėtume paklausti. Taip, žinoma, veislės išvedimas davė naujų veislių, netgi rūšių. Tačiau tų minimalių variacijų, kaip vaisių arba karvelių veislės, nė negalima lyginti su pradinėmis formomis arba gretinti kad ir su tokiu unikaliu reiškiniu kaip sterblinis vilkas, kurio veislę vargu kada pajėgsime atstatyti, kad ir pasitelkdami technogenetiką. Be to, geresnių veislių išvedimas sąlygoja blogesnių šalinimą, tačiau tarp tų, tam tikru metu blogesnių, gali būti nepamainoma genetinė informacija, kuri ir mums vėliau bus reikalinga, pavyzdžiui, kuriant ligoms atsparias veisles.

Literatūra ir menas susidaro tam tikroje kalbinėje terpėje, tam tikroje kultūroje, kuri tai potencialiai saugo, kaip laukinė obelis – kultūrines veisles. Ir vėlgi negalime tiksliai pasakyti, kiek kartų daugiau informacijos, kultūros galimybių nunyko todėl, kad huronai neteko savo kalbos, negu atsistatys kokiam huronui kada nors sukūrus ką nors vertinga anglų kalba.

Jeigu suvokiame, kad visa kas nuostabu, suprantame ir tai, kad joks daiktas nėra nuostabesnis už kitą – ir mes neturime pagrindo (nei teisės) jokio daikto keisti kitu. Suprantame, jog pasaulis nuostabus ir be mūsų, jog mes negalime padaryti jį nuostabesnį. Ir nejučia imame tyliau vaikščioti, kad mūsų žingsniai netrikdytų jerubės su jaunikliais arba po lūgnės lapu tykančio lydžio. Tampame kuklesni, apdairesni ir mažesni. O vis dėlto imame daugiau matyti, daugiau išgyventi negu anksčiau, skubiai ir triukšmingai pralėkdami pro mišką bei pasaulį. Galbūt suvokėme, kad anksčiau manėme esą labai galingi, tikėjome galį nuveikti kai ką labai svarbaus, kad esame gamtos valdovai ir jos centras. Tačiau, pasitraukę nuo to tariamo centro, patys nustembame atsidūrę arčiau savo tikrosios vietos, savo ekonišos.

Juk vyraujantis žmogaus būdo bruožas yra smalsumas. O jį galime patenkinti kur kas lengviau nei darėme tai ligi šiol. Ir smalsumas, rodomas kitoms būtybėms bei daiktams, trikdo juos kur kas mažiau negu siekimas juos pasisavinti, nušauti, iškepti, sunaikinti, perdaryti. Smalsumas teikia mums regėjimo, klausos bei dalyvavimo džiaugsmą, kuris pakyla iki nuostabos, patirties, jog visa tai – nuostabu, tai stebuklas. Tas jausmas duoda mums žinią, kad esame susitaikę su pasauliu, – tad gal ir pasaulis kartą susitaikys su mumis.

Dabar mintimis galėtume grįžti prie tikslo užsibrėžimo bei tikslo siekimo, apie ką minėjome anksčiau, ir nuoširdžiai paklausti, ar mums to dar reikia. Ar žmogui reikalingas ki-

tas tikslas nei savo vietos žinojimas toje nuostabioje biosferoje, ar gyvenimas gali turėti kitą prasmę negu susitaikymas su savimi, ar gali būti geresnė svajonė už tą, kad pasaulis kada nors susitaikys su žmogumi? Nuostabi svajonė. Tačiau juk visa yra nuostabu.

ca 1972

AKYS IR PROTAS: APIE PROTAVIMO EKOLOGIJĄ

Mes esame tiek regimčios, tiek protaujančios būtybės. Sakome *akis turėti*, ir žodis *matyti* mums dažnai reiškia tą patį kaip ir *įsitikinti*. Mąstymą sunku atskirti nuo vaizdavimosi, vaizdavimąsi nuo matymo.

Mąstymas laike, laiko erdvėje prilygsta matymui erdvėje. Jų ryšys yra neišvengiamos laiko ir erdvės sąsajos atspindys mumyse.

Erdvė gyvūnui tampa erdve tikrąja prasme, kai jis gali judėti, gali pasiekti tai, kas jam reikalinga, ir pasišalinti nuo to, kas kelia pavojų. Prie ko nors artėdamas, gyvūnas kartu nuo ko nors tolsta. Tas savaime suprantamas faktas nulemia skirtumą tarp judėjimo ir augimo. Augimo procesas yra senesnis. Iš esmės galėtume įsivaizduoti gyvybės plėtotę vien kaip gebėjimą augti, ne gebėjimą judėti. Esama organizmų, kurie augdami pasiekia visa, kas jiems būtina, pavyzdžiui, grybai. Apskritai gal tai ir įmanoma kokiame gyvybei palankesniame pasaulyje, bet ne čia, Žemėje, kur didesnės gyvybei reikalingų medžiagų sankaupos yra nuosaikiai pasklidos, tad norint jas pasiekti, reikia įveikti nemenką erdvės nuotolį, o sumedžiotas grobis dažniausiai esti menkas, taigi gyviui tenka beveik nuolatos judėti. Turbūt lakstantis, skraidantis ir plaukantis gyvūnas mūsų pasaulyje, bent jau žemyne, yra būtinas reiškinys, ekonomiškai įvedantis apyvarton pasklidą organinę medžiagą.

Siekiantis tuščioje (savo atžvilgiu tuščioje) erdvėje rasti tą medžiagą gyvūnas turi kelias galimybes. Visų paprasčiausia – tai atsitiktinai judėti, kai judama kaip pakliūva, koi užtinkamas grobis.

Toksai gyvūnas negali išvengti priešo, kurio artumo jis nepastebi. Jis tegali gyventi ten, kur pakanka maisto, o patsai tėra paprastas ir geba daugintis, kad galėtų išlikti. Sudėtingesniems gyvūnams atsitiktinis judėjimas būtų neleistinai neekonomiškas.

Žingsnis pirmyn – tai organai, leidžiantys gyvūnui suvokti, kas darosi apie jį. Kadangi organizmui neekonomiška pačiam augti ir siekti viso, kas būtina, – taip būtų švaistoma gyvybinė medžiaga, – tam reikia rasti pagalbinių priemonių. Evoliucija ir rado nemažai tokių, kurių pagrindą sudaro judėjimas ir taisyklingas medžiagų paplitimas erdvėje. Kaip antai: elektromagnetiniai laukai, elektros krūviai, kūno virpėjimai, medžiagų lakumas.

Kiekvieną taip gaunamos informacijos būdą atitinka koks nors jutimo organas, juslė. Galimos juslės gyvūnijos pasaulyje pasiskirsčiusios palyginti nevienodai – nevienodumas priklauso ir nuo gyvūno organizmo sudėtingumo, ir nuo jo gyvenimo sąlygų.

Jutimo organai gali veikti aktyviai arba pasyviai. Dažniausiai ekonomiškesnis yra pastarasis būdas – gyvūnas priima informaciją, kurią jam esminis organizmas arba daiktas nejučia perduoda erdve, sukeldamas garso bangas, atspindėdamas ar pats spinduliuodamas elektromagnetines bangas, skleisdamas lakiuosius junginius. Kaip ir sausumos gyvūnų, panašiai veikia žuvų šoniniai organai, akys, nosys bei kiti receptoriai.

Kai erdvėje trūksta savaime plintančios informacijos, gelbsti aktyvūs informacijos ieškikliai – echolotai (šikšnosparnių, salanganų), elektrą skleidžiantys (tam tikrų žuvų) organai. Greičiausiai ir genys ieško medyje peno, snapo kirčiais aptikdamas dusliau skambančias kenkėjų išvarpytas landas.

Jutimo organai teikia gyvūnams esminę ekonomiją: gyvūnas gali likti vietoje, judėdamas ir eikvodamas energiją tik konkrečios priežasties verčiamas, kai grobis arba priešas yra gana arti. Informaciją apie aplinką jam teikia garso bangos arba šviesa, joms priimti eikvojama mažai energijos, šiaip ar taip, kur kas mažiau nei paieškos kūnu čiuopiant erdvę. Galime daryti prielaidą, kad labiau išlavėję yra didesnių ir sudėtingesnių gyvūnų, kurių kūnas atsieina „brangiau", tólimo jutimo organai (toks pavadinimas būtų taikytinas norint čiuopimą ir kitas „kūno jusles" skirti nuo regos bei klausos, kurios siekia daug tolesnę erdvę). Taip bendrais bruožais ir yra – visų geriausius jutimo organus turi stuburiniai, aukštesnieji nariuotakojai ir galvakojai moliuskai. Savaime aišku, milžiniškas kalmaras yra brangesnė gyvybinė medžiaga už jūrų auselę, ir kad jis išliktų, būtina jį aprūpinti geresnėmis informacijos priemonėmis. Juo didesnis gyvis, juo mažesnė jo populiacija, juo mažesniam gyvių skaičiui išskirstyta rūšies gyvybinė medžiaga, ir kiekvienas gyvis juo vertingesnis yra savo rūšiai ir apskritai Gyvybei.

Raidos eigoje po jutimo organų sekė signalizacijos priemonės, kuriomis vienas gyvūnas siunčia informaciją kitam (dažniausiai tos pačios rūšies). Taip elgtis greičiausiai pajėgia tik nariuotakojai, stuburiniai ir galvakojai. Čia irgi galioja tas pats veiksnys – p i g i a u s i ų s t i (kaip ir priimti) i n f o r m a c i j ą n e i s a v e p a t į. Analogišką ir savitai ekonomišką sprendimą, kaip sumažinti savo kūno poreikį judėti, rado aštuonkojis: jo patino lytinio dauginimosi organas elgiasi kaip atskiras gyvis – atsiskyręs nuo aštuonkojo kūno, jis traukia ieškoti patelės. Siunčiama informacija leidžia gyvūnams susirasti vienas kitą kad ir dauginimosi sumetimais: čia dažniausiai ir tarnauja signalizacijos priemonės.

Juslės kuria tai, ką žmogui atstoja vadinamoji sąmonė, – erdvės ir joje esančių esminių dalykų kopiją, atspindį, fon

Uexküllio* *vidaus pasaulio* (*Innenwelt*) kūrimą tam skirtose labai išlavėjusiose nervų ląstelėse bei organe – smegenyse. Sąmonė iš pradžių buvo erdvės atspindys, orientavimasis erdvėje. Kadangi erdvė ir laikas susiję, toje iš pradžių grynai erdvinėje sąmonėje vystosi galimybės, nukreiptos laiko erdvės, laiko linkme.

Gyvūnas, žinodamas, kur yra peno, kur porininkas arba priešas, jau žino veiklos schemą kitomis akimirkomis. Čia esama ryšio su laiku, tačiau toks numatymas dar nėra ateities įžvalga. Suopis mato pelę dabar, ne ateityje, tik tą akimirką, kai pats pasiekia pelę. Suopiui tokia ateities įžvalga gal nėra labai svarbi, o sakalui arba kregždei, gaudančiai skraidantį grobį, gebėjimas numatyti kur kas svarbesnis. Vėlgi ekonomijos sumetimais. Taikliai ir tiksliai sučiupti grobį – vadinasi, tausoti – tausoti energiją. Taiklus sakalas puola čiupti vien grobį, vertą pulti, judėdamas jo linkme pačia tiksliausia arba santykinai tiksliausia trajektorija, taigi tikimybė sučiupti grobį yra maksimali, o sakalo energijos sąnaudos minimalios.

Deja, žinome per maža apie tai, kaip, pavyzdžiui, smegenys apskaičiuoja judančio daikto trajektoriją. Teoriškai tam reikalingi pradiniai duomenys (objekto buvimo vieta, judėjimo greitis ir kryptis) ir atmintis – daug analogijų, iš kurių, remiantis tam tikrais kriterijais, randama geriausia, leidžianti numatyti ateitį. Tikėtina, kad smegenys atsižvelgia į visoje organizuotoje gamtoje galiojantį ekonomijos principą, tad, remiantis tuo pačiu principu, smegenų atliekamos operacijos, matematikos pagrindai ir relės darbo principai turėtų būti labai panašūs. Visais tais atvejais pasireiškia viena ir tas pat – gamtos įvairovės ir galimybių gausos koncentravimas tam tikrais šablonų kiekiais: formulėmis, elementais, matematiniais veiksmais. Toms skaičiavimo operacijoms irgi neišven-

* Estijos baronų giminės atstovas.

giamai eikvojama energija, tačiau tos energijos sąnaudos iš esmės mažesnės už energiją, kurią organizmas eikvoja stengdamasis išlikti. Pagrindinė smegenų dalis, jų nukreipta išorėn, juslėmis integruota dalis, yra organizmo asmeninis kompiuteris, kuris, siekdamas gyvybiškai svarbių tikslų, ieško pačių ekonomiškiausių ir saugiausių sprendimų.

Ir gyvos būtybės, ir jų smegenys evoliucionuoja. Tačiau jų evoliucijai būdingas vienas esminis skirtumas. Gyvūnai vystėsi maksimalumo linkme, į aplinkos siūlomas galimybes stengdamiesi atsakyti maksimalia biomase. Gyvūnų biomasė yra ribojama iš aukščiau, o jų galimybė talpinti būtiną informaciją ribojama iš apačios. Miniatiūrizavimas turi ribas, kurias lemia žemiau už molekulės lygį vyraujantis neapibrėžtumas. Didelius informacijos kiekius talpinti organizmuose galima vien makromolekulių lygmeniu. Tai pasakytina apie genetinę informaciją, bet galimas dalykas, kad ir atmintis, bent jau pastovesnė jos dalis, yra molekulinė.

Pradžioje smegenys organizmui iš esmės tebuvo perdavimo relė, evoliucijos eigoje virtusi veiksmingesne: viena vertus, tapusi pigesnė, kita vertus – talpesnė ir greitesnė, taip teikdama organizmams esminių privalumų. Bet siekiant, kad tokia plėtotė būtų tikrai veiksminga, būtinas ir organizmo kūno lygiagretus vystymasis, taigi pirmaisiais smegenų raidos etapais negalima jų atskirti nuo kūno evoliucijos. Pelėdai vargu ar padėtų geresnė regos atmintis, jeigu ji negalėtų be garso skraidyti, šimpanzei – gebėjimas vaizduotis, jeigu ji nemokėtų taip vikriai judėti. Pirminė smegenų užduotis – „įžvelgti" ateitį, rasti geriausią elgsenos variantą tolesnėms akimirkoms.

Tačiau smegenų priklausomybė nuo viso likusio organizmo nėra absoliuti. Kai šiuolaikinius mokslinės fantastikos puoselėtojus baugina ir įkvepia žmogaus kontrolei nepavaldžių relių pasaulis, jie dažniausiai negalvoja apie tai, jog kai kas panašaus raidos eigoje jau buvo nutikę. Žmogaus smegenys, jo sąmonė, „dvasia" įgavo tikrai didelį nepriklau-

somumą nuo kūno. Tai nereiškia, jog smegenys gali gyvuoti be likusio organizmo, dvasia – be kūno. Tokio nepriklausomumo smegenys turbūt nepasieks per artimiausius šimtmečius, nors tai nėra taip neįmanoma, kaip ligi šiol manėme[1]. Smegenys tam tikra prasme yra nepriklausomos nuo organizmo, jeigu jos pajėgios ieškoti ir siekti savaiminių tikslų, kurie ne tik nebeatitinka viso organizmo tikslų, bet gali jiems netgi prieštarauti. Nesunku pateikti ir pavyzdį. Prisiminkime japonų pasaką apie berniuką, kuris, neradęs savo eilėms tinkamos pabaigos, nusižudė. Prisiminkime krikščionių kankinius, kurie, atsisakę tarti būtinas frazes (pripažinti imperatorių dievybe), pasirinko mirtį.

Visa žmonijos kultūra vystėsi siekdama „dvasinių" tikslų bei vertybių, nors kultūrai nesvetimi ir seni „kūniškieji", būdingi gyvuliams, tikslai – kaip seksualinis patenkinimas, gardus maistas, savo bei artimųjų gyvybės palaikymas. Siekti visų minėtų tikslų mums padeda sąmonė, ir dažnai sunku atskirti, ar tikslas yra grynai dvasinis, būdingas vien žmogui, ar susiduriame su kokiu pirmykščiu, iš ainių paveldėtu, bet sužmogintu tikslu. Tai pasakytina kad ir apie sportą, karą, muziką.

Tokį smegenų, sąmonės dalinį priklausomumą žmonija suvokė nuo seno: Europoje, Indijoje bei kitur filosofai ir teologai svarstė „sielos" arba „dvasios" santykius su kūnu, paprastai pabrėždami dvasios pranašumą, teigdami tiek sielos nemirtingumą, tiek dvasinių, spiritistinių vertybių primatą kūniškoms vertybėms.

Žmogaus esybės, savojo *aš*, savos asmenybės vaizdinys paprastai yra dvasingas. Žmonės pasirengę atsižadėti savo kūno mainais už „sielos nemirtingumą", kurį skelbia dau-

[1]Žinome bandymus su gyvūnų galvomis, atskirtomis nuo kūno, kurias pavykdavo išlaikyti gyvas ir pajėgias reaguoti. Galėtume įsivaizduoti, kad sąmonė iš smegenų pereina į kokią kitą medžiagą, nors sunku patikėti, jog mes gebėtume pasiūlyti sąmonei ekonomiškesnę materialią bazę už gamtą.

gelis religijų. Bekūnės sielos tolesnis gyvenimas anapusiniame pasaulyje daugumai žmonijos buvo nuolatinė paguoda tūkstančius metų. Žmonės pasišovę „nužudyti kūną", vaduodamiesi iš materialių sielos pančių, kaip neoplatonizmo reiškėjai ir jų paveikti krikščioniškieji judėjimai. Bet man dar niekad neteko girdėti apie atvirkštinį vertinimą – kad kas nors, tarkime, būtų sutikęs išprotėti, tapti idiotu mainais už tvirtą kūną bei ilgaamžiškumą.

Kaip galėjo susidaryti tokia žmogaus organizmo ir sąmonės, kūno ir dvasios prieštara? Manau, kad viena tos krizės priežasčių yra sąmonės išlavėjimo autonomizavimas. Sąmonė, kuri iš pradžių organizmui tebuvo pagalbinė priemonė, ištobulėjo ir ėmė vis geriau atlikti savo funkcijas. Sąmonės plėtotė būtų galėjusi sustoti jau kur kas anksčiau, bet, kaip ir kiekviena gana sudėtinga sistema, ji tobulėja ir tobulėja pagal savo pačios taisykles. Tokią sistemos autonomiją nuolatos gilina ir tai, kad sąmonė vykdo savo užduotis su kaupu, ji gali daug daugiau, nei tuo metu reikalauja organizmas. Vadinasi, sąmonei lieka laiko ir energijos spręsti (ir kelti) problemas, kurios organizmui yra visiškai arba beveik visiškai svetimos ir neesminės, kaip kad žaidimas šachmatais, eilėdaros teorija arba kontrapunktas. Sąmonė, kuri ligi tol buvo nukreipta į dabartį bei ateitį, žvelgdama laike pirmyn kaip ir akys erdvėje, nebetenka aiškaus vienakryptiškumo.

Sąmonei pakanka galimybių pasižvalgyti aplinkui, domėtis net tolima praeitimi (archeologija, kosmogonija, paleontologija). Į visa tai emociniu požiūriu galime pažvelgti (sąmonė mėgsta užsiimti ir savigyra bei savikritika) kaip į labai teigiamą poslinkį, didį žmogaus išsilaisvinimą iš daiktų vergijos. Iš tikrųjų tokia galinga ir autonomijos siekianti sąmonė yra pavojinga žmogui. Šis pavojus motyvuojamas mažų mažiausiai dviem esminiais bruožais. Pirmasis susijęs su sąmonės galios, antrasis – su jos nepriklausomumo įsigalėjimu.

Įsigalėdama sąmonė ima vis geriau atlikti savo pagrindinę paskirtį – nuolat ieškoti geresnių, ekonomiškesnių būdų organizmo tikslams patenkinti. Sąmonė yra pajėgi įveikti raidos ir aplinkos iškeltas užtvaras, duodama žmogui įnagius, drabužius, ugnį. Sąmonė padeda žmogui, lengviau ir daugiau duodama jam to, kas būtina, maisto, šilumos, papuošalų, estetiškai sutvarkytą aplinką – visa, ką esame pratę vadinti materialiąja gerove. Nors tos gerovės kilmė dažnai būdavo iki galo nesuprasta ir net manyta, kad žmogus pats kuria tą gerovę, kad žmogus ir jo darbas yra materialiosios gerovės šaltinis. O tiesa ta, jog iš aplinkos gautas gerovės žaliavas žmogus perdirba kaip jam tinka, visa *negentropija* ne auga, o mažėja, ir žmogui bei jam artimai aplinkai turtėjant, platesnė aplinka nyksta. Žmogus susikuria mažutėlaitę turtų salelę vidury skurdo jūros, ir kuo didesnis abiejų kontrastas, kuo aukštesnė sala arba gilesnė jūra, tuo netvaresnė jo padėtis, tuo didesnis pavojus, kad salą ištiks žemės drebėjimas ir ji nugrims į jūros dugną.

Mums taip pat žinoma, jog žmogų supa ne beformė bestruktūrė daiktų sangrūda, kurią jis kada ne kada gali naudoti ar naikinti, o daug ekosistemų, kurių produktais mes gyvename, tačiau jos leidžiasi naudojamos tik ligi tam tikrų ribų. Jeigu žmogus vartos savo sąmonę daugiausia aplinkos eksploatavimui paspartinti, siekdamas daugiau ir lengviau pasipelnyti, anksčiau ar vėliau jis prieis ekosistemų pakantumo ribas ir patirs ekologinę krizę.

Kai žmonių sutelktumas gerokai išauga, žmonės tampa puikiu grobiu infekcines ligas platinantiems mikroorganizmams. Žinome, kaip baisiai maras nusiaubė Europą XIV amžiuje arba Estiją Šiaurės karo metais XVIII amžiaus pradžioje. Žmogaus kaupiamos maisto atsargos, drabužiai, odos ir kitkas sudaro puikias sąlygas pelėms bei žiurkėms, vabzdžiams kenkėjams (drabužinėms, kailinėms, maistinėms kandims) veistis. Produktyviosios augalų monokultūros yra taip

niokojamos kenkėjų, jog reikalauja nuolatinės augalų apsaugos. Imdami socialinį lygmenį, matome analogiją vadinamųjų aukštųjų kultūrų atžvilgiu, kai apie jas susidarė karingų, ypač pratusių plėšikauti barbarų tautų žiedas, kuris tas aukštąsias kultūras (Mesopotamiją, Indo slėnį, Vidurio Ameriką) tarpais visai nusiaubdavo, reikalaudamas iš aukštųjų kultūrų didelių karinių išlaidų sukauptiems turtams ginti. Tiek ekologijos, tiek socialiniu požiūriu gerovė bei turtų telkimas yra nestabilumo šaltinis, kartu pritraukiantis kenkėjus, parazitus, žiurkes, vagis, plėšikus. Natūrali sutelktumo riba yra ten, kur iš jos gauta nauda prilygsta jos kenkėjų padarytai žalai plius išlaidoms nuo jų apsisaugoti (iš esmės tai tas pat).

Iš to paties bendro dėsningumo kyla ir faktas, kad bet kuri nelygybė visuomenės viduje irgi skatina nestabilumą. Klasinė visuomenė gali išsilaikyti tik didelių represinių išlaidų kaina, tai nėra ekonomiška, o jos neribota tvermė ateityje lieka labai abejotina. Socializmas, itin egalitarinė visuomenė, turbūt iš tikro yra neišvengiama žmonijos ateitis, vienintelė galima ir protinga alternatyva karams, tironijai, terorui.

Patirtis rodo, kad didelė, jei ne didžioji, dalis žmogaus tikslų nusileidžia tikslams, kurie bendri visiems gyviems organizmams ir pasireiškia instinktais, aistromis, geismais, siekiais, kuriuos galime gniaužti, gėdytis, tačiau jie nepaliks žmogaus, bus neatskiriama bei neišvengiama gyvenimo dalis mumyse pačiuose. Juos sudaro vadinamieji savisaugos, seksualiniai instinktai; troškulys, alkis ir kiti pojūčiai reiškia vandens, maisto, oro, šilumos poreikį. Tų poreikių raidos praeitis labai ilga, ir jie reiškia organizmo prisitaikymą gyventi nykiame bei griežtame pasaulyje, kur, siekiant patenkinti kiekvieną poreikį ar norą, būtina eikvoti brangią energiją. Norai ir nuojautos linkę siekti maksimalaus dydžio, kurio įgyvendinti neįmanoma. Siekiant optimalumo, norai t u r ė t ų būti maksimalūs, i d e a l a s – n e p a s i e k i a m a s.

Norus bei idealus galime traktuoti kaip informaciją, kuri iš sąmonės turi pasiekti tikrovę. Bet mūsų pasaulyje esama kanalo, kuriuo tokia informacija pasiekia tikrovę ir įsikūnija per norimus objektus, tik jis be galo ilgas ir triukšmingai bruzdus. Pamąstykime, kiek vargo patyrė mūsų ainiai naujakuriai kažkur miško laukymėje, kol pagaliau ant stalo padėjo savo pirmojo derliaus duoną ir gabalą kiaulienos. Idealo informacijos vykdymo kanalą puolė speigai, šalnos, ligos, plėšikai, sausros, kenkėjai, lokiai, vilkai. Savaime aišku, kanalo netekčių ir iškraipymų būta labai didelių, ir, žinoma, ideali informacija tikrai turėjo būti didžiulė. Jos atspindžių randame pasakose, kur yra savaime pasidengiantis stalelis, niekad netuštėjantis pinigų kapšas, skraidantis kilimas, gyvybės vanduo, vėzdas, galintis sutriuškinti priešo kariauną, dvasia iš butelio, pildanti kiekvieną užgaidą.

O vos žmogui išmokus aplyginti idealo įgyvendinimo kelią, sumažinti triukšmą kanale, dingo pusiausvyra tarp svajonių ir tikrovės. Žmogus pajėgė įgyvendinti didelę dalį svajonių susikūręs didesnę prabangą, greitesnes transporto priemones, veiksmingesnius vaistus.

Tačiau, siekdami tobulai įgyvendinti idealą, labiau aliname aplinką, toks užmojis kelia pavojų ir mums patiems: maksimalumas nėra optimalumas, o idealo pasiekimas – ne ideali aplinkybė. Tai gali pailiustruoti kad ir europiečių mitybos istorija. Siekdami, be abejo, patenkinti instinktą skaniai valgyti ir gaminti skanų maistą, europiečiai XX amžiaus viduryje ėmė pernelyg gausiai skanauti cukrų, ne bet kokį, o skanų ir gražų baltą rafinuotą cukrų, vietoje pikliuotų miltų valgė pyragus, vartojo beverčiais, o kaip vėliau išaiškėjo, net žalingais maistiniais dažais, sintetiniais prieskoniais bei esencijomis pagardintus pusfabrikačius – ir, žinoma, jų maistas buvo persotintas angliavandenių.

Atsverti tam per gausiam ir vienpusiškam valgiui buvo išrastas net „maistas", kuris iš tiesų gardus ir kuriam laikui

numalšina alkio pojūtį, tačiau visai neturi kalorijų. Tad ligi pastarojo meto buvo labiau stengtasi patenkinti žmogaus skonio idealą negu žmogaus organizmo tikrąjį maisto poreikį, kurį geriau tenkino kuklus paprastas praeities valstiečių maistas – pelų duona, žuvis, gira, ropės, uogos. Aišku, skonio juslės prisitaikymas įvertintas gilioje senovėje, kai maisto buvo mažai, o cukraus ir taukų būta labai reikšmingų ir žmonės niekada nebuvo jų pertekę. Kai žmogaus sąmonė tapo pakankamai pajėgi spręsti mitybos problemas (bent jau dalies žmonijos), archajinė skonio juslė neteko savojo prisitaikomojo vertinimo. Bet jis neišnyko. Skonio juslė įstengė sukurti visą maisto gamybos pramonę[2], o žmogus nepajėgė pažaboti savo noro smaguriauti. Vis gilėja mūsų supratimas, kad turėtume valgyti labiau paisydami proto ir mažiau – skonio. Bet kol kas dar milijonai žmonių valgys, kol susirgs širdies-kraujagyslių ligomis, opaligėmis, liks be dantų, kamuosis nuo antsvorio ir ardys vaikų sveikatą limonadu bei kepinukais.

Čia galėtume nagrinėti bet kurią kitą žmogaus veiklos rūšį, kad ir pramonę, mokslą ar dar ką, ir dažniausiai matysime, jog tai be galo padidinta, maksimalumo siekianti pagalbinių priemonių sistema mūsų vienam ar kitam senajam instinktui patenkinti. O kadangi sąmonė visų pirma tarnauja ieškant pagalbos, bet ne užsibrėžiant tikslą, ji ligi šiol tarnavo labiau instinktams tenkinti negu jų pažinimui ir kritikai[3]. Įdomu būtų žinoti, kiek žmonių nagrinėja pačią skonio juslę ir kiek – jos tenkinimą, jei atmesime tuos, kurie mums tikrai tiekia kasdienę mūsų duoną, ir skaičiuosime vien prie-

[2]Ir ne tik tai. Didžiųjų žemės atradimų kolonializmo vienas svarbesnių postūmių buvo europiečių geismas įsigyti egzotiškų prieskonių.

[3]Aiškus dalykas, kad gyva būtybė nedvejoja savo tikslais ir paprastai veikia vien ketindama juos patenkinti. Bet jeigu siekiai tenkinami nenormaliai, perdėtai gausiai, tai ir dvejojimas tuo, kas ligi šiol buvo laikoma savaime suprantama, gali turėti prisitaikymo vertę.

skonių, kavos, arbatos, tabako, tortų, maistinių esencijų bei dažų gamintojus, reklamuotojus ir pardavėjus. Santykis, ko gero, bus didesnis kaip vienas tūkstančiui. Galime įsivaizduoti, kad žmogui, norinčiam nagrinėti kvapų jusles, būtų sunku rasti darbą pagal specialybę, o tas, kuris tyrinėja kokio prieskonio kvapiosios medžiagos sintezę, tikrai nesusidurs su panašiais sunkumais.

Išdava. Sąmonė buvo ir iki šiol yra daugiausia priemonė organizmui siekti savo instinktyvių tikslų. Ir žmogaus sąmonė šiuo atžvilgiu yra tokia tobula priemonė, jog leidžia jam labai nesunkiai pasiekti savo tikslus. Tačiau tas lengvumas gresia trejopu pavojumi: pirmiausia, žmogus sukuria tokias dideles negentropijos (gerovės, turtų) sankaupas, kad jų ilgesnis gyvavimas tampa labai abejotinas dėl kenkėjų ir varžovų. Antra, turtėdamas pats ir turtindamas bei gražindamas savo artimą aplinką, žmogus nusiaubia platesnės aplinkos ekosistemą. Galėtume teigti, jog, žmogui nuolat turtėjant, jo aplinka vis labiau nyksta. Trečia, žmogus, pasitelkęs sąmonę, gali kone maksimaliai įgyvendinti savo norus bei siekius, paversti sapnus tikrove, tačiau pats nėra prisitaikęs įgyvendinti tas svajones.

Šiaip ar taip, sąmonės negalime traktuoti vien kaip organizmo prigimtinių poreikių pavojingai veiksmingos vykdytojos. Kuo sudėtingesnės darėsi smegenys, kuo erdvesnis tapo aplinkos atspindys mumyse, tuo autonomiškesnė tapo sąmonė. Žmogaus sąmonė neturi apibrėžtų ribų, ji nesprendžia tiksliai apibrėžtų pavienių užduočių, ji yra nuolatinė tėkmė, jos sudėtinės dalys – tai juslinis aplinkos, kuri taip pat nuolat kinta bei teka, atspindys, atmintis, prisiminimai apie buvusią aplinką, vaizdiniai bei simbolių operacijos, prasidedančios nuo jutimo arba vaizdavimosi paprasto, mechaninio skaidymosi dalimis, kurį galima apibūdinti, o baigiasi sudėtingesniais kūrybiniais minčių vingriais, lemiančiais naujų teorijų, eilių, muzikos kūrinių gimimą.

Dalis tokio sąmonės skruzdėlyno tikrai tenkina organizmo poreikius. *Praktinis protavimas* užima didesnę arba mažesnę sąmonės dalį, atsižvelgiant į tai, kokio svarbumo problemą turi spręsti žmogus. Smegenis operuojančio neurochirurgo galvoje mažiau vietos pašaliniams vaizdiniams, o malkas pjaunantis kaimo seniokas jų nestokoja. Negalime teigti, esą sąmonė prireikus išsiplečia, o paskui vėl sumažėja. Sąmonės autonomiškumas reiškiasi ir tuo, kad ji budėdama yra vienodai plati, vienoda beribė tėkmė. Atsižvelgiant į aplinkybes, kinta tik abiejų pusių tarpusavio santykis. Šiaip jau laisvąją sąmonės dalį užpildo paprasčiausias aplinkos atspindys. Tačiau labai retai mūsų sąmonė esti grynas veidrodis – kiekvieną pojūtį atminties gijelė sieja su kai kuo, ko būta praeityje. Gryna dabartis neegzistuoja. Atmintis pripildo ją praeities, norai bei lūkesčiai – ateities, vaizdavimasis ir mąstymas iš viso to sukuria naujus reginius ir mintis. Sąmonė veikia nuolat, ji be perstojo budi. Matyt, todėl, kad sudėtinga tapusi sąmonė negalėtų veikti kartkarčiais; visiškai išjungti jos veiklą prireiktų labai daug laiko, ir greičiausiai ji negalėtų vystytis nei būti darbinga, jeigu visą laiką nejudėtų ir netekėtų. Taigi sąmonės nepriklausomą judėjimą turbūt galėtume kildinti iš praktinei sąmonei keliamų reikalavimų.

Nevertėtų užmiršti, kad žmogaus sąmonė yra socialios prigimties. Tolimųjų juslių ir sąmonės susidarymas – tai gyvybinės medžiagos taupymas, judėjimo, bandymų ir klaidų perkėlimas į galimai pigų lygmenį. Kai vieno individo informacija yra prieinama visiems kitiems, taupo ir rūšis, populiacija. Savo požiūrį galėtume išsakyti taip: rūšiai (populiacijai) naudinga, kai visi individai gauna visą esminę informaciją, kurią įmanoma gauti iš aplinkos, „išversti" signalais kitiems individams. Taip gimsta ženklai, padedantys ugdyti abstraktų mąstymą. Labai svarbu, kad galime, pavyzdžiui, kalbėti apie tigro dryžius, savo regėjimo pojūčius per-

duoti balso stygų virpėjimu, o garsus perteikti sutartiniais ženklais popieriuje.

Kuriasi kolektyvai, kurių narių sąmonės daugiau ar mažiau integruotos į vieną „kolektyvią sąmonę", kaip ją kartais vadina etnografai ir sociologai. Taigi žuvus vienam individui, pagrindinė jo patirties dalis išliks. Taip pasiekta dviejų privalumų: jeigu vienas kolektyvo narys ką nors žino, tai sužino ir kiti, o kai to nario nebebus gyvo, jo įgytos žinios išliks.

Tokią informacijos kaitą išvystė „socialios" rūšys, sudarančios tikrą kolektyvą: informacijos kaitos išplitimas galėtų būti socialumo matuoklis. Informacijos kaita vyksta nelyginant osmoso** procesas – kolektyvo informacijos kiekis nuolat auga. Informacija yra energetiškai pigi medžiaga, todėl kolektyvas nepatiria didesnio nuostolio[4]. Jeigu kolektyvas gali veiksmingai išsaugoti tą informaciją, tokia informacijos koncentracija teikia jai savitą galimybę evoliucionuoti. Tai evoliucija, kuri grindžiama ne vien genotipo, bet ir sąmonės, patirties, proto pakitimais. Informacijos kumuliacija sąmonėje pagreitina evoliuciją. Galime teigti, jog individas, įgijęs naudingą patirtį arba atsikratęs žalingos, yra analogiškas naujai rūšiai.

Genotipo evoliucija, filogenezė vyksta labai lėtai *makrolaiku*, kuris, palyginti su individo gyvenimo tarpsniu, yra aukštesnio lygmens, o sąmonės evoliucijos vyksmą juntame savo gyvenimo metu, savo *mikrolaiku*.

Tai pasakytina ir apie sąmonės kūrybą – techniką, apie pagalbines priemones, kurias žmogus gamina savo tikslams pasiekti. Turima galvoje tik lėktuvų, radijo imtuvų bei kitos aparatūros evoliucija vienos žmogaus kartos gyvenimo tarpsniu.

Evoliucijos sparta rūšiai (šiuo atveju žmogui) duoda neginčytinos naudos. Juk iš esmės pajėgėme aplenkti patogeni-

**Lėtas tirpiklio skverbimasis į tirpalą pro ploną pertvarą, nelaidžią tirpiniams (*gr.*).

[4]Tai, kas kolektyvui yra vertinga informacija, kitiems dažnai nereikšminga, nereikalinga. Akis vartoja šviesą, kurios augalai nė nepajėgia vartoti.

nių mikroorganizmų evoliuciją mums pavojinga linkme, nes mūsų gydymo priemonės plėtojamos greičiau, nei vystosi mikroorganizmai, kas leidžia jiems prisitaikyti prie vaistų.

Tačiau evoliucijos spartėjimas irgi gali būti pavojingas. Jeigu evoliucija bei jos išdavos bus ženklios mūsų gyvenimo laikotarpiu, patys pradėsime ją vertinti ir nukreipinėti. Šiaip jau evoliucijos išdavos vertinamos objektyviu prisitaikymo kriterijumi, kuris blogiausiu atveju būna atmetamas; o dabar apie gera ir bloga jau sprendžiame pagal tai, kas mums patinka, skanu, gražu arba patogu. Bet tai, kas mums atrodo tinkama vieną kitą dieną, metus ar žmogaus amžių, neturi toks likti ilgesnį laiką, *makrolaiką*. Žmogaus šiuolaikinis vystymasis, kuriam vadovauja žmogaus kaip individo interesai, daugiau nebeatitinka žmogaus kaip rūšies interesų. Mūsų vystymasis yra tiesiog greitesnis už gamtos galutinį atsakymą į mūsų veiksmus, aplinkos atgalinio ryšio poveikį. Dažnai mes net stabdome ir slepiame tą aplinkos atgalinį ryšį, susidūrę su pirmaisiais neigiamais poveikiais. Stengiamės išlaikyti linkmę ir pokyčius, kurie mums patinka, negalvodami, kad evoliucijos atžvilgiu visai tas pat, ar mums patogiau važiuoti 60 km/h, ar 120 km/h. Svarbi tik galutinė išdava, reiškiama avarijų bei nurašytų žmonių individų skaičiumi per metus arba kitą laiko vienetą. Bet mūsų sąmonei tai daug tolesnis ir mažiau suvokiamas dalykas nei akimirka patogumo, tad automobilių evoliucija pastaruoju metu nukreipta didėjančio greičio linkme.

Iš tiesų žmogus apskritai negali vadovauti savo raidai siekdamas naudos. Tai matyti jau iš bendro dėsningumo, teigiančio, jog informacijos kiekis kanale negali didėti, jis tegali mažėti. Neįmanoma padaryti tobulos pasaulio kopijos (ją turėtų sudaryti ir pačios kopijos kopija, kopijos kopijos kopija ir t.t.), neįmanoma pačiam išsitraukti save už plaukų iš akivaro. Žmogaus sąmonė, būdama pasaulio dalis, negali nuspėti pasaulio ateities, kad ir savo pačios da-

lies joje, žmonijos neatrastų atradimų ir neišrastų išradimų dalies, sudarančios ateitį.

Mes negalime ligi galo objektyviai vertinti technikos, savo išsivystymo. Juo greitesnė plėtotė, juo daugiau liks vertinti ateičiai. Kadangi viena plėtotė veda prie kitos, evoliucijai greitėjant kyla pavojus, kad stos mirksnis, kai suvoksime, jog nuėjome klaidingu keliu, bet jau nebeturėsime galimybės sugrįžti atgal ir viską pradėti iš naujo. Tikėjimas, esą visos klaidos taisytinos, nėra pagrįstas. Mūsų daromi pokyčiai keičia visą pasaulio sistemą, nepaisant ar mes tai žinome ir pripažįstame, ar ne, o pasaulio sistemos pokyčių nuspėti negalime. Mūsų *mikrolaiko* veiksmų padariniai vis stipriau siekia *makrolaiką*, o mūsų sąmonė neišvengiamai liks *mikrolaiko* ribose. Tai vienas iš daugelio mūsų veiklos laisvę ribojančių prieštaravimų.

Dabar žmogus greitai keičiasi ir keičia savo aplinką. Nors šiuo metu žinome ir pripažįstame, kad abiem atvejais vyksta sistemai priklausančių elementų pokyčiai, kurių poveikio kitiems elementams mes dažnai negalėdavome apskaičiuoti. Iš esmės nežinau ir dabar, ar šiuolaikinis pokyčių tempas apskritai leidžia patenkinamai tiksliai prognozuoti, kartu ir valdyti pokyčius. Akstinu keisti pasaulį šiuo atveju būta žmogaus asmenybės, o kadangi mes ją, mes save pažįstame taip menkai ir net esminiais klausimais esame susiskirstę į paskiras grupes bei mokyklas, tai neturime galimybės bent kiek patenkinamiau prognozuoti.

Neaišku kad ir tai, kokiu mastu žmogui būdingas agresyvumas, ar galima ir kaip galima rasti jo mažiau pavojingą išraišką. Tik dabar pradedame suvokti pirmųjų gyvenimo mėnesių bei metų svarbą žmogui. Pavyzdžiui, nuomonės dėl to, naudinga ar žalinga vaiką anksti pradėti mokyti užsienio kalbų, yra stačiai priešingos. Tai liudija, kad auklėjimas dar toli gražu nėra moksliškai pagrįstas. Aišku viena, kad, nepaisant to, ar mes turime tikrai teisingą pedagogiką, ar ne,

vaikus reikia auklėti. Jeigu teorijos nėra, geriausia praktikos strategija – stebėti ligšiolinius papročius ir skatinti pliuralizmą: juo daugiau nuomonių, juo didesnė tikimybė, kad kuri nors jų pasirodys esanti teisinga arba kad visos nebus pavojingai neteisingos. Tačiau esama daug dalykų, kurių nebūtina daryti, kol ligi galo neišsiaiškinsime jų tikrojo poveikio bei reikšmės. Paprasčiausia iliustracija čia galėtų būti mitybos ir buitinės chemijos pavyzdžiai, kuriems greičiausiai būtų taikytinas principas *geriau bijotis negu gailėtis.*

Sąmonė nuolat budi ir stebi visą aplinką. Visa, ką junta, vaizduojasi arba išmąsto, ji pasirengusi „išversti" ir perduoti kitiems žmonėms. Taip sąmonė pasiekia laiko vientisumą, kitų žmonių patirtis jungia žmogų su praeitimi ir toliais, jis gali gyventi kitų gyvenimą[5], pamėgdžioti kitų elgseną, naudotis kitų vertybėmis, pažiūromis, žiniomis. Taip susidaro įspūdis, kad žmonės, bent jau vienam kokiam ratui priklausantys žmonės, iš esmės panašūs, kad potencialiai kiekvienas žmogus gali pavaduoti kiekvieną. Sąvoka *aš* neatskiriama nuo sąvokos *tu, jis. ji* bei *mes.* Altruizmas ir empatija, reiškiami kad ir Kristui priskirtais aforizmais[6], būdingi žmogaus prigimčiai. Žmogų paskiru individu galime vadinti tik sąlygiškai, nes jojo *aš,* jo vaizdiniai, kategorijos, vertybės – visa, ko jis yra išmokęs ir gali nusakyti kalba, yra gauta iš kitų. Kultūrinės informacijos buvimas padidina žmonių įvairovę, bet ne jų individualumą.

Tasai belaikis „viršindividualumas" yra vienas didesnių pavojų, keliamų žmogui sąmonės išsivystymo. Sąmonė, kuri vystydamasi neišvengiamai išsaugojo pirmykštės prigimties dalį ir toliau tebetarnauja žmogui kaip pagalbinė prie-

[5]Toksai žmogaus gebėjimas ir poreikis davė pradžią meninės literatūros, kino bei teatro socialinei raiškai – jie suartina žmones, įgalina juos gyventi tokį pat gyvenimą kaip ir įsivaizduojami arba regimi veikėjai.
[6]Tad visa, ko norite, kad jums darytų žmonės, ir jūs patys jiems darykite. Nėra didesnės *meilės,* kaip gyvybę už draugus atiduoti.

monė savo poreikiams tenkinti, turi nuolat rūpintis savo – žmogaus tverme, poreikių ir vertybių hierarchijoje užimančia aukščiausią vietą[7]. Kiti poreikiai tarnauja žmogaus išlikimui arba nuo jo priklauso, t.y. žmogus dažniausiai renkasi poelgį, mažiau pavojingą jo gyvybei. Mirties baimė yra pati didžiausia baimė.

Tačiau sąmonė, kaip žmogaus dalis, turinti tarnauti jo išlikimui ir saugoti jį nuo mirties baimės, kartu padeda žmogui įsisąmoninti, kad jo būtis neišvengiamai užsibaigs, kad nuo mirties, kurios vengti – pagrindinė sąmonės užduotis, vis tiek neįmanoma išsisukti. Tas liūdnas paradoksas, matyt, dešimtis tūkstančių metų darė poveikį žmogaus sąmonei ir visos žmonijos kultūros raidai.

Sąmonė laikui bėgant susidūrė su daugeliu paradoksų, bet nė vienas jų nėra toks pirmykštis ir gilus. Zenono aporijos[***] arba logikos paradoksai yra vien besidominčiųjų problemos bei paradoksai, o faktas, jog mūsų gyvybę sauganti sąmonė negali pergalėti gyvybės galo patirties, yra bendras ir svarbus visai žmonijai.

Žinojimu, kad esame mirtingi, reiškiasi sąmonės autonomiškumas. Šis žinojimas mus skaudina, mums kliudo, bet mes nepajėgūs jo išsižadėti. Mums aišku, kad jokios pastangos neišgelbės mūsų nuo mirties, kuri savo ruožtu nutrina viską, ko esame pasiekę. Kadangi gyvybė yra aukščiausia vertybė, mirtis kelia abejonių visomis kitomis vertybėmis, paverčia tariamu, iliuziniu visą mūsų darbą, visa, ką turime. Toks pojūtis nusakomas ir gamtos tautų eilėmis. Indėnai pauniai savo karo giesmėje klausia:

[7]Tai skelbia mūsų laikų humanistiniai įstatymai ir etika, kurie žmogaus gyvybę laiko aukščiausia vertybe, ir nutraukti ją – baisiausias nusikaltimas.
[***]Antikinėje filosofijoje – loginis keblumas, neįveikiamas prieštaravimas (*lot.*).

Gal pamatysime dabar, ar tikras
tasai gyvenimas, kurį gyvenam.

Europiečiams klasikinėmis tapo Šventojo Rašto Pamokslininko (Ekleziasto) eilės, kurios verčiamos taip:

Ir štai visa yra tuštybė ir vėjo gaudymas.

Nežinau, kada žmonės suvokė esą mirtingi ir kaip į tai reagavo. Tokio ritualu virtusio požiūrio pirmasis ženklas yra mirusiųjų laidojimas. Nustatyta, jog anksčiausiai laidotuvių apeigų ėmė laikytis neandertaliečiai. Tai buvo dar iki Viurmo ledynmečio, prieš 150 000 – 60 000 metų.

Laidojimas yra jau susiformavęs paprotys, be abejo, prieš jį būta ilgų apmąstymų ir ieškojimų. Tai, kad neandertaliečiai mirusiajam dėdavo maisto ir įnagių, jį tartum paguldydavo miego ant akmens pagalvės, rodo, jog mirties keliami mąstymai ir paieškos baigėsi išvada, kuri išliko priimtina ligi pastarųjų amžių. Tikėjimu, kad žmogus visiškai nemiršta, dalis jo tam tikru pavidalu tebegyvena toliau.

Tikrai jie gyvena
tenai, kur kažkaip tverti turi, –

rašė žymiausias indėnų nahuajų poetas Nezahualcóyotlas (1402–1472). Tikėjimas žmogaus „pomirtiniu gyvenimu" yra daugumos religijų svarbiausia sudėtinė dalis. Bet labai dažnai tikėjimas negali užgniaužti proto, tad „sielos nemirtingumas" lieka nuolatinė problema. Tai patvirtina ir aibės mitų bei pasakų, kurios turi aiškinti, kodėl žmogus yra mirtingas ir kas jo iš tikro laukia po mirties. Mums dabar žinomiausias yra atitinkamas Biblijos mitas apie žmogaus „nusidėjimą", apie tai, jog žmogus savo tobulumo ir nemirtingumo neteko nejučia, iš smalsumo truputėlį peržen-

gęs leistiną ribą. Mirties atsitiktinumo motyvas žinomas labai plačiai ir, matyt, turi patvirtinti įsitikinimą, esą mirtis nėra žmogui prigimtinai neišvengiama, mirtingumas nėra *essentia*****, o tik *accidentia* – atsitiktinė savybė, pripuolamumas, nelaimingas įvykis. Buvęs tobulumas gali atgimti – tokiu tikėjimu remiasi zoroastristų-krikščionių „kūno prisikėlimo" vaizdinys.

Žmogaus asmenybė yra trejopa – individuali, sociali ir „objektyvi"– atsižvelgiant į jos santykius su savimi, kitais žmonėmis bei kitais objektais. Kiekviena daugmaž susiformavusi pasaulėvoka turi spręsti visų trijų briaunų savitas problemas ir kompensuoti trūkumus. Tai ypač pasakytina apie senuosius tikėjimus, jie ilgai rutuliojosi, kol ištobulėjo.

Tikėjimas nemirtingumu, aišku, visų pirma turėjo kompensuoti žmogaus baimę, kad išnyks jo asmenybė, – tokia yra individuali tikėjimo paskirtis. Tačiau neretos ir socialinės funkcijos: aname pasaulyje privalu atlyginti už blogį, patirtą čionai. Kaip tai buvo įsivaizduojama, rodo kad ir estų liaudies daina „Vargdienis danguje", kur vargdienį

pasodino aukso krėslan:
„Sėskis, mielas vargdienėli!
Žemėje prisistovėjai".

O ponams sakoma:

„Veik į katilą pakliūsit,
veikiai ugnyje pleškėsit:
...
prisisiurbėt žmonių kraujo,
po gyslelę juos ištampėt".

**** Esmė (*lot.*).

Taigi viena religijos dalis – tikėjimas pomirtiniu žmogaus gyvenimu – atliko mažiausiai dvejetą funkcijų, kompensuodama žmogaus asmeninius bei socialinius trūkumus. Šitaip tikėjimas asmenybei ir kolektyvui padėjo stabilizuotis. Be abejo, nenumaldoma mirties baimė kelia pavojų žmogaus stabilumui ir gyvybingumui. Tikėjimas, jog aname pasaulyje bus atstatytas teisingumas, viena vertus, sulaiko baudžiauninkus nuo teisingumo ieškojimo šiame pasaulyje, kita vertus, mažina nesaikingą ponų norą „siurbti žmonių kraują",– vadinasi, tikėjimas padeda siekti visuomenės stabilumo, švelnindamas jai gresiančius sukrėtimus.

Ar tikėjimas nemirtingumu pasižymi ir objektyvia funkcija, ar jis padeda reguliuoti ir santykius tarp žmonių bei likusios gamtos, nesocialios aplinkos? Turbūt taip, jei prisiminsime gamtos tautų tikėjimus visokiomis „dvaselėmis". Estai irgi tikėjo, esą tarpais miegant siela vabzdžiu išskrenda iš kūno, o po mirties įsikūnija paukštyje. Brazilijos indėnai bororai tikėjo, kad ankstesniame gyvenime jie buvę žuvys, šį gyvenimą jie gyvena kaip žmonės, o kitą gyvenimą jie tapsią raudonomis papūgomis aromis. Čia keli pavieniai tikėjimai susiliejo į ištisą ideologiją, liudijančią žmogaus ir gamtos mikro- bei makrokosmą, glaudų dangaus ir žemės ryšį, gyvenimo pulsavimą uždarais ciklais, kurio akivaizdus požymis yra „sielos persikėlimo" (metempsichozės) pažiūra.

Tiek žmogaus kūnas (šiuo požiūriu gamtos žmonės buvo realistai), tiek dvasia nėra visiškai paskiri, ir patys žmonės nuo nieko nėra visai atskirti. Gamtos tautoms, gamtos žmonėms gamta nebuvo asociali, mūsų supratimu – priešinga kategorija žmogui ir jo veiklai. Žmogus yra labai susijęs su viskuo, kas gyva, ir visos gyvosios gamtos atžvilgiu turi paisyti taisyklių, analogiškų pačių žmonių santykiams. Nenuostabu, jog gamtos tautų pasaulėvoka turi sąlyčių su „ekologine mąstysena", ir pastarosios puoselėtojai į tą panašumą atkreipė dėmesį ir jį pabrėžė.

O tikėjimas nemirtingumu (be kurio dažnai išsiverčiama dabar ir gebėta išsiversti senovėje) – matyt, ne vienintelė tokio išplėtoto sąmonės paradokso išdava, kuri, užuot gelbėjusi žmogų nuo vargo ir mirties, suvedė jį akistaton su mirtimi. Manau, kad tai labiausiai ir sąlygojo anksčiau minėtą sąmonės autonomiją.

Iš pradžių sąmonė tarnavo žmogui, kuris apskaičiuodavo ir žvelgdavo pirmyn laike kaip akis erdvėje. Sąmonė iš esmės buvo vienpusė, linijinė. Tačiau pažinus mirtį, sąmonėje randasi esminių pokyčių. Nuo tada ji tartum išsklinda, netenka ligtolinio tiesumo. Sąmonė tampa daug laisvesnė negu iki tol ir naudoja tą laisvę naujų, autonominių tikslų paieškai. Jeigu visa kas neturi prasmės ir mes vis tiek žūsime, mintis vis dėlto stabteli ir šokteli į šalį mūsų kelyje į tamsumas. Maža to, griežtas funkcionalumas nuo tada tampa net žalingas, nuolatinis pabaigos įsisąmoninimo aliarmas paverstų gyvenimą stačiai nepakeliamu. Taigi reikia užsiimti kuo kitu, užuot žvelgus į ateitį, nukreipti žvilgsnį šalia savęs. Tikslas ir kryptis gyvenimui nebeteko vertės, strėlė virto lanku arba ovalu.

Tas lankas užpildomas viskuo, kas gali dominti žmogų. O žmogaus interesai yra potencialiai neriboti ir dideli. Žmogus – smalsi būtybė, ir smalsumo tenkinimas yra viena pagrindinių slėptuvių, leidžianti negalvoti apie gyvenimo beprasmybę ir mirties neišvengiamumą. Smalsumas susilieja su kitais norais bei interesais, paskatindamas daugybei visokių veiklos sričių ir siekių, kuriuos apibendrintai vadiname *mokslu, kultūra, menu, sportu, pramogomis, turizmu...* tiesiog *žaidimu*. Nurodyta (Johanas Huizinga. *Homo ludens*), kad kultūros šaltiniai kilę iš žaidimo. Šiuo požiūriu žmogus yra pats infantiliškiausias padaras, jis ir senas būdamas nepraranda vaikiškų savybių, viena kurių, be abejo, yra žaidimas. Žaidimai taip pat artimi ritualinėms apeigoms – jos irgi nėra tikslinės.

Vadinasi, žaidybinė-ritualinė veikla yra tokia veikla, kuri mažiau ar daugiau padeda žmogui atsijungti nuo tikslinės gyvenimo eigos, ieško naujų tikslų, juos kuria, ir jie gali būti pačios veiklos esmė. Ritualai tiesiogiai siejami su religija, kuri, pasak Martino Nilssono, yra žmogaus prieglоba nuo būties beprasmybės. Mūsų nuomonė, ji taip pat yra prieglоba nuo vieno iš esminių sąmoningo gyvenimo paradoksų. Manau, kad juo įvardyti galėtume tiek mirties neigimą, tikėjimą nemirtingumu, kuriais grindžiama dauguma religijų, tiek esminio paradokso vengimą siekiant kitų tikslų, vertybių ir veiklos. Tokia veikla didesniu ar mažesniu mastu yra muzika, literatūra, menas, šokis, filosofija, sportas, kolekcionavimas, paprastai ir mokslas.

Gyvūnų sąmonė iš esmės yra linijinė, apibrėžtai tikslinė, bet jai būdingi ir kitų dimensijų pradmenys. Minėti ką tik su paradoksu susidūrusio žmogaus pradmenys išsivysto tikromis psichinėmis dimensijomis. Tokios dimensijos yra, pavyzdžiui, estetinė, religinė, filosofinė, erotinė, techninė... Žmogaus vertybių sistema tebėra labili, lyg ir neišsivysčiusi ligi galo. Tai, žinoma, palaiko didžiulę kultūros, religijos, pažiūrų, filosofijų įvairovę, ypač būdingą žmogui. Nors gali pasirodyti, kad kultūra suvienodėjo pastaraisiais metais, dabartinės turtingesnės Vakarų šalys išgyvena ir akivaizdžiai priešingą tendenciją – naują visuomenės susiskaidymą, kuris pasireiškia kad ir suvešėjusiais religiniais judėjimais, mokslo pakraipomis, mažumų kultūriniais judėjimais. Palankiomis aplinkybėmis kultūra greičiausiai ims sparčiai diverguoti analogiškai adaptyvinei radiacijai. Nors Darwinas ir tikėjo, kad pajėgesnė rasė bei tauta pajungs ir sunaikins silpnesnes, žmogaus visuomenė eina kitu keliu. O ir gyvūnai ne visiškai seka Darwinu!

Esminių paradoksų pažinimas suteikė žmonėms ligi šiol nepatirtą laisvę, kuri, viena vertus, erdvėjančią kultūrą daro daugialypiu diverguojančiu „superorganizmu“, kita vertus,

atima iš žmogaus patikimumo jausmą, skatina jo nuolatinį labilumą, verčia nepaliaujamai ieškoti tvirtumo, paguodos, netgi užsimiršimo. Erichas Frommas parašė knygą *Bėgimas nuo laisvės* (*Escape from freedom*), kuri gvildena būdus, kaip žmogus, nepakeldamas didelės laisvės, traukiasi nuo jos prie tvirtų, taisyklėmis nustatytų elgesio normų, akceptuodamas kad ir autoritarines politines sistemas, kurios reikalauja iš jo mažiau rinktis ir dvejoti.

Esminis Freudo atradimas buvo užmaršties tikslingumas: žmogus dažniausiai užmiršta tai, ko nenori prisiminti. Tad natūralu manyti, kad vienas svarbiausių dalykų, kuriuos visi norėtume užmiršti, yra tasai gyvenimo esminis paradoksas. Jeigu taip tikrai esti, galėtume paaiškinti ne vieną faktą, kurį su nuostaba ir liūdesiu patyrė daugelis mąstytojų. Yra žmonių, nebijančių mąstyti ir dvejoti. Ar jie tiesiog negali liautis mąstę, ar gal jų gyvybės bei dvasios jėga tokia stipri, jog susidūrimas akis į akį su gyvenimo paradoksu jų nealina? Šito aš nežinau. Tačiau akivaizdu, jog didžioji civilizuotos žmonijos dalis (už visus negali atsakyti) bijo mąstyti ir dvejoti.

Vidutinio žmogaus mąstysena bei elgsena yra gana griežtai ribota, šabloniška, iracionali, ir visa, kas tam kelia pavojų, jis pasirengęs nustumti į šalį arba pulti. Jis lyg sraigė sulenda į savo kiautą ir iš jo nieku gyvu neišlenda, kad ir kas jį įtikinėtų: dvasininkai (kurių dauguma irgi tokie pat), poetai, filosofai, mokslininkai ar dar kiti. Galbūt stulbinantį žmonių intelektualų skirtumą lemia ne jų pajėgumų skirtumas, o tai, kad daugelis tiesiog renkasi minimalizuotą, bet patikimą asmenybę vietoje mąstančios asmenybės, atviros ir tiems baimę keliantiems dalykams, kuriuos daugelis sugebėjo užmiršti savo asmenybės susiaurinimo kaina, nustumdami juos pasąmonėn. Svarbiausia tai, jog esminis gyvenimo paradoksas mums visiems žinomas, bet tik nedaugelis mūsų geba jį žinodami normaliai gyventi. Jeigu mano hipotezė pasitvirtins, nėra jokios vilties priversti žmones mąstyti

taikant šoko terapiją, išjudinti jų intelektą. Žmonės nenori mąstyti iš baimės, o baimės neįveiksi baugindamas, kaip ir kraujo nenuplausi krauju.

Vadinasi, žmogus gyvena naudodamas kur kas žemesnius savo intelekto pajėgumus, priverstinai atsisakydamas vystytis tikru žmogum, norėdamas tam tikra prasme likti vaiku, infantiliška būtybe. Su tokiu infantiliškumu sietinas, tarkim, kolekcionavimas, sporto fanatizmas ir narkomanija, perdėtas tautiškumas, visokiausios pramogos, azartiniai žaidimai ir kita. Skirtumas tarp vaikų ir suaugusiųjų vaikiškumo yra tas, kad suaugusieji yra priverstinai vaikiški, pagal savo išsivystymą jie tokie nebeturėtų būti. Tačiau dauguma suaugusiųjų tiesiog užmiršo, kad jie jau suaugę. Tai, savaime aišku, turi keletą aspektų. Manau, pavyzdžiui, kad ir šiuolaikinė techninė civilizacija daugiausia yra padarinys vakariečių infantiliškumo, – žmonių, kurie, vengdami pažinti save, nukreipė savo dvasios pajėgas prie išorinių dalykų, lygiai taip, kaip daro vaikai. Kita vertus, didžiuma masinės kultūros – tai siūlymas užsimiršti žmonėms, kurie to ieško, nors galėtų būti pranašesni, galėtų būti laisvi žmonės, jeigu nebijotų tos laisvės baisybių, nebijotų prisiminti mirties. Paradoksalu, kokių intelekto pastangų prireikė kad ir pramogų – kino, televizijos bei radijo – srityje vien tam, kad žmonės galėtų atitrūkti nuo savo intelekto, užmiršti laisvą mąstymą.

Įprasta kalbėti apie perdėtą mūsų laikų intelektualumą ir net kaltinti mokslininkus dėl mūsų pasaulio intelektualizavimo. Mano manymu, toks priekaištas irgi liudija vidutinio žmogaus neramumą ir mąstymo bei žinojimo baimę. Iš tikrųjų šiuolaikinis pasaulis pasižymi visa kuo, tik ne intelektualumu. Vargu ar žmonija kada nors gyveno taip neracionaliai, buvo tokia neintelektuali kaip dabar. Priskirti mokslininkus mąstančių laisvų dvasingų žmonių ratui taip pat didelė klaida. Iš tiesų dauguma mokslininkų vienodai riboti savo specialybės infantiliškumu, iš teisybės ir moks-

las, kaip ir pašto ženklų rinkimas ar kriminaliniai romanai, daugeliui yra bėgimas nuo tikrovės bei jos skaudžių paradoksų. Nusivylusiam pasaulio sumaištimi ir tragika mokslas siūlo aiškesnę bei logiškesnę pasaulio smėlio dėžę, siūlo patikimumą.

Užuot pagelbėjusi žmogui priartėti prie gamtos ir gyvybės tiesos, fizika gali padėti jam pamiršti pačią tiesą. Paradoksali ir psichologija, kurios sukurtas žmogaus paveikslas savo abstrakčiu objektyvumu yra pavojingai tolimas žmogaus esamybei ir jo rūpesčiams, be visa to, dar teikia tam tikrą galios pojūtį: žinojimas – tai galia, o psichologas tariasi žinąs apie kitus šį tą daugiau už juos pačius. Panašų pasitenkinimą savo galia patiria ir medikai. Suvokę, jog nesame savo likimo šeimininkai, galime pasiguosti bent tuo, kad esame įtakūs kitų gyvybei ir likimui. Čia gauna pradžią stalinizmo bei nacizmo patologijų ištakos.

Aš toli gražu neneigiu mokslo, nesmerkiu jo kaip visumos. Nors pripažįstu, jog daugeliui *Drosophilos* populiacijos genetika, akustinis intonacijos tyrimas arba grupės teorija gali atstoti bėgimą iš šio pasaulio į stebuklų šalį, kur visa atrodo daug gražiau, logiškiau bei aiškiau, bet tikiu, kad mokslininkų rate dabar sąlygiškai daugiau tų, kurie gyvendami siekia ne užsimiršti. Mokslas, be abejo, yra doras ir laisvas, o šiuolaikiniame pasaulyje, kur vyrauja fundamentalistų sektos bei parairacionalizmas, mokslas daugiausia yra pozityvi jėga, turinti galimybę vystytis ir paisyti religijos, introspekcijos tiesų kur kas palankesne holizmui linkme. Galbūt toksai holistinis, savo mėšlungišką objektyvizmą ketinantis įveikti mokslas yra vienintelė reali mūsų viltis.

Mes naiviai tikėjome, esą religijos nunykimas reiškia racionalizmo pergalę. Iš tikrųjų žmonės, atitoldami nuo savo tradicinės religijos, vakariečių pasaulyje – nuo bažnyčios, netenka dalies savo tikrumo jausmo ir stengiasi jį surasti kitur. XX amžiaus istorija rodo, kad vietoje prarastos religijos daž-

nai įsigali tiek religinio, tiek antireliginio pavidalo prietaringumas ir karingas tamsuoliškumas.

Šiaip ar taip, daugelis žmonių linkę manyti, kad laisvoji dvasia, kad ir kur reikštųsi – religijoje arba moksle, yra pavojinga, todėl jai nepritaria. Dabar labai išpopuliarėjo visokiausių pavidalų antisemitizmas. Mokslą bei kitą laisvos dvasios raišką puldinėja Biblijos aiškintojai, ufologai, paraentuziastai ir dar daug kas. Juos jungia tai, jog, nenorėdami formuoti ir klostyti savo minčių pagal tikrovės reikalavimus, jie ties pirmu staigesniu vingiu nubrėžia tiesę ir aplenkdami tikrovės reiškėjus patenka tenai, kur kaktusai gali skaičiuoti ligi dešimt, Beethoveno dvasia kuria muziką, o vyrukai iš NSO nejučia lenkia šviesos greitį. Gal tokios apmatų mąstysenos klestėjimą, ypač Vakaruose, sąlygoja vartotojų visuomenės dvasia, kuri reklamose skelbia: *Jūs pelnėte to jau šiandien*, žadėdama padaryti žmogų laimingą pasitelkus dantų pastą, miltelius nuo galvos skausmo, sportinį automobilį, nėrinių kelnaites, asmeninį kompiuterį arba naują tikėjimą. Preke virtusi tiesa tampa srautu ir seka mada. O mada negali būti bent kiek „sudėtingesnė", rimta arba skausminga, jai taikomi vien universalūs sprendimai. Todėl gausu tokių kūrinių kaip *Biblija vis dėlto sako tiesą, Slaptasis augmenijos gyvenimas, Susitikimas su ufonautais* ir kitų. Panaši mąstysena suklestėjo ir mūsų šalyje, ir greičiausiai ji kalta, kad jaunimas atprato nuo rimtesnių protinių pastangų.

Žmonės laikomi pačiais seksualiausiais gyvūnais (Desmondas Morrisas). Galėtume paklausti: jei žmonės yra tokie nuo seno, kai moters pasirengimas lytiniams santykiams iš cikliško virto nuolatiniu – matyt, tai nulėmė ir atitinkamas vyro elgsenos intensyvumas. Manytina, kad žmonių hiperseksualumas yra civilizacijos pasekmė, panašėjanti į laukinių gyvūnų prijaukinimo įtakotus analogiškus naminių gyvulių pokyčius. Tačiau kaip hipotezės turėtume paisyti prielaidos, jog didžiausią poveikį čia daro tasai esminis pa-

radoksas – mirties pažinimas. Teigiama, esą mirties baimė kelianti seksualumą. Jeigu tikrai taip, nenuostabu, kad žmogus, nuolat jaučiantis mirties grėsmę, iš tiesų yra seksualiausias gyvūnas. Tada mūsų seksualumas yra stimuliuotas ne tiek genetiškai, kiek psichologiškai. Žmogaus lytinių organų dydį ir lytinių liaukų veiklos intensyvumą galėjo sąlygoti ir kiti veiksniai. Stambūs ne vien žmogaus lytiniai organai, bet ir jo širdis – abi tos savybės leidžia gretinti mus su arkliu bei asilu. Turime su jais dar vieną bendrą savybę: galime nubėgti labai ilgus atstumus, esame ypatingą raidą patyrę žolėdžiai. Tai, žinoma, neatmeta galimo mirties baimės ir seksualumo ryšio gyvūnų ir žmonių pasaulyje.

Racionalizuotas jis turbūt dažniausiai pasireiškia siekiu „gyventi toliau per savo vaikus", išsaugoti savo giminę, – anksčiau tai buvo ne vien žmogaus asmeninis dalykas. Palikti palikuonių (dažnai juo daugiau, juo geriau) buvo žmogaus pareiga savo genčiai bei ainiams. Žmogaus noras turėti vaikų gali būti nesusijęs su lytiniu potraukiu – pastarasis tam tikrais atvejais buvo laikomas nešvariu, o pirmasis instinktas – daug rečiau; kiek žinau, tokios nuomonės laikėsi tik dalis Provanso katarų*****. Gandhis manė, kad lytiniai santykiai pateisinami tiktai siekiant turėti palikuonių. Panašiai moko ir katalikų bažnyčia. Apie esenus, apskritai nepripažinusius jokio seksualumo, J. Flavius rašė: *Esama ir kitokių esenų, kurie <...> kitaip žiūri į santuoką. Jie mano, kad nesituokdami žmonės nutraukia kartų seką – svarbiausią gyvybės bruožą. Juo labiau, jei visi taip manytų, netrukus išnyktų visa žmonija. <...> Jie nebendrauja su nėščiomis moterimis, taip rodydami, kad jų santuokos tikslas – ne siekti malonumo, o gimdyti vaikus...*

Greičiausiai yra porų, kurios pasiekė tokį idealą, ir jų vaikai, gimę tik iš noro vykdyti pareigą. Bet klaidinga ma-

***** Asketizmo skelbėjai XI–XIII amžiaus Vakarų Europoje. Nuosavybę laikė nuodėme, pliekė katalikų dvasininkijos ydas. XIII–XIV amžiuje buvo inkvizicijos išžudyti.

nyti, esą taip dorovingai vykdyti dauginimosi pareigą yra racionaliau ir žmogiškiau už lytinio geismo tenkinimą. Bažnyčios pripažintas būtinumas turėti vaikų slepia tik kitaip išreikštą žmogaus baimę išnykti ir mėginimą išsaugoti dalį savęs per palikuonis – tai tėra mūsų žmogiškų silpnybių projekcija Dievo įsakymais, pareigomis ir draudimais. Ar vienas kitas dalykas iš tokių dieviškais paskelbtų žmogiškų imperatyvų nepersimetė ir į mokslą gamtos dėsnių pavidalu? Šiaip ar taip, panašiai atrodo Malthuso-Darwino dėsnis, teigiantis, kad gyvos būtybės dauginasi geometrine progresija. Ar ne toks ir teigimas, esą organizmai arba bendrijos mėgina padidinti savo biomasę (vykstant sukcesijai, evoliucijai)? Žmogus iš tikrųjų gali rasti juo didesnį pasitenkinimą ir paguodą, juo daugiau turės vaikų ir per juos „gyvens toliau", tačiau Gyvybės programa, ko gero, ne tokia. Gyvybės prasmė neturi būtinai sutapti su bijančio išnykti žmogaus pastangomis gyventi.

Seksualumas, be abejo, siejamas su socialumu. Šeima, vaikai, per kuriuos toliau gyvena tėvai, kartu su savo tėvais, suėjusiais turėti vaikų, yra visuomenės pirminė ląstelė. Daugumas žinduolių yra socialūs, ypač primatai, tarp jų neabejotinai ir žmogaus tiesioginiai pirmtakai. Vis dėlto galėtume daryti prielaidą, kad žmogus vengia vienatvės ir jungiasi grupėmis taip pat siekdamas įveikti savo mirtingumą, kol gyvuos grupė ar bent jau ilgesnį laiką.

Žmogui tiesiog būtinas artimas fizinis bei dvasinis ryšys su kitu žmogumi, žmogaus gyvenimu, kurį palikti, jo manymu, tolygu mirti. Vienatvė bei mirtis mūsų neigiamų vertybių skalėje yra gana artimos. Žmogaus reikmė jausti kito žmogaus artumą – savaip iracionali, kartais netgi atavistinė. Pastarosios savybės išlikimas būtų sunkiai aiškintinas, jeigu atavizmo nuolat nepalaikytų koks nors poreikis, kad ir poreikis sušvelninti mirties pažinimo slogutį. Neatsitiktinai didžiausią simpatiją ir užuojautą, kurios iš mūsų gali tikėtis kitas žmo-

gus, rodome jam fiziškai jį liesdami – spausdami ranką, glostydami, bučiuodami, apsikabindami, tapšnodami per petį.

Nežinau, ar yra gyvūnų, kurie prieš galą ar sunkiai kęsdami ieško savo rūšies atstovo artumo. Šiaip ar taip, šunys bei katės artėjant galui dažniausiai ieško vienatvės. Žmogus mirdamas kabinasi į kitą žmogų – tokį merdinčio žmogaus poreikį būti šalia savo artimo krikščionybė pavertė paskutiniosios komunijos, paskutiniojo patepimo ir kitų panašių apeigų ritualu.

Žmogaus hipersocialumą, kuris, mano galva, toli gražu ne visada racionalus, galėtume sieti su jungimusi į pastovias arba laikinas grupes: nuotaikų demonstravimas, karnavalai, varžybos, grupinės kelionės, vaidinimai, taip pat urbanizavimas plačiąja prasme, o pastarasis yra anaiptol ne vien ekonominiais veiksniais grindžiamas procesas.

Mintyse miestą prilyginu narkotikams: mes mėgstame ir viena, ir kita, bet jie mums pavojingi. Nenorėčiau to palyginimo atsisakyti ir dabar, be jokio moralizuojančio konteksto. Tiesiog manau, kad į miestus žmones traukia jėga, labai primenanti jėgą, kuri traukia vyrą prie moters, vaiką prie motinos, tikintįjį bažnyčion, o girtuoklį smuklėn. Deja, miesto siūlomas prieglobstis yra apgaulingas: didmiestyje užmegzti ryšius su žmonėmis sunkiau nei atkampiame kaimelyje, žmogus žmogui dažnai tampa vien įkyriu reiškiniu, žmogus kliudo žmogui susitikti su žmonėmis.

Nupiešėme apmatus žmogaus, ieškančio, kaip ištrūkti iš neišvengiamos mirties nuojautos. Tokių ieškojimų, užsimiršimų ir palengvinimų esama visokiausių: muzika, poezija, alkoholis, seksas, žmonių minios, mokslas, tikyba ir kita. Visos tos priemonės yra mažiau arba daugiau veiksmingos, nelygu su kokiu žmogumi ir su kokiomis aplinkybėmis tenka susidurti. Daugelis, vienaip ar kitaip guosdamiesi, visai ramiai ir net linksmai nugyvena gyvenimą, kiti iš baimės gyventi ir gyvenimo nuovargio renkasi savižudybę, treti ieško

ko nors didingesnio, kas juos visiškai išlaisvintų nuo mirties bei gyvenimo vargų.

Aš pats, matyt, priklausau tai trečiajai grupei, ir didžiausią širdies skausmą jaučiu, viena vertus, žinodamas, kad mirtis ir vargai neišvengiami, kita vertus, suprasdamas, jog nė viena iš aukščiau minėtų pagalbinių priemonių, narkotikų, to širdies skausmo nesušvelnins. Nei menas arba mokslas, nei seksas neleidžia man užsimiršti, esu abejingas alkoholiui, o kolektyvus gyvenimas mieste man labiau atgrasus negu guodžiantis. Savaime aišku, toksai žmogus priverstas ieškoti kur kas radikalesnės paguodos. Jis linkęs daug mąstyti apie savo skausmą, nusakyti skausmą kaip problemą, kuriai būtina ieškoti išeities.

Aiškinant tų radikalesnių išeičių pasirinkimą, vertėtų prisiminti anksčiau gvildentus samprotavimus apie žmogaus asmenybės, kultūros ir vertybių sistemos labilumą, apie laisvę, kurion žmogų nubloškė jo gyvenimo esminio paradokso pažinimas.

Turbūt toksai žmogaus vertybių sistemos, visos asmenybės struktūros labilumas rodo jo jaunumą bei sąlygišką neprisitaikymą prie paradoksalaus pasaulio, o kita vertus ir kaip tik todėl – žmoguje slypintį dvasinio prisitaikymo potencialą. Žmogus dar nėra tobulas, bent jau dvasiškai, jis tiktai bręsta, išgyvena bandymo stadiją.

Gal nelabai suklysiu, lygindamas tokių naujų vizijų, naujų asmenybės galimybių atstovus kaip Laozi, Buda, Jėzus Kristus, Eckhardtas, Ramakrišna ir daugelis kitų „pranašų“ bei „mistikų“ su naujais mutantais, kurie stengiasi plisti – kitaip sakant, skleisti savo dvasinę tiesą. Tie žmonės nesiekė platinti naujų pasaulėvokų, tiesų, konvencijų, o skelbė naują gyvenimą ir naują asmenybę. *Aš esu prisikėlimas ir gyvenimas,* – sako Jėzus. – *Kas tiki manimi, nors ir būtų miręs, gyvens. Ir kiekvienas, kas tiki mane, neragaus mirties per amžius.*

Tokį amžinojo gyvenimo siūlymą galima, savaime aišku, senu papročiu aiškinti kaip paguodą, įrodymą, kad teisiojo

po mirties rojuje laukia gera vieta. Taip žmonės buvo tikinami beveik du tūkstantmečius. Daugelis tuo tikėjo, kai kas netikėjo. Buvo ir tokių, kurie tikėjo, bet kitaip suvokė. Jų netenkino rojuje užsakyta vieta. Jie norėjo kai ko daugiau, galbūt ne daugiau, o tiesiog kažko kitko. Tokių žmonių būta tarp viduramžių mistikų, tiek „teisiųjų", tiek „klaidatikių" pusėje. Jie irgi nenorėjo laukti anapusinio pasaulio, bet, nesitaikstydami su šiuo gyvenimu, mėgino rasti čia pat ir iš karto kokį nors jo pakaitalą. Tas kas nors galėtų būti įvardytas bet kaip arba likti neįvardytas. Šiaip ar taip, vyko radikalus žmogaus asmenybės pokytis, todėl pasikeitė ir žmonių santykiai su laiku, su savimi pačiu, kitais, su gyvenimu ir su mirtimi. M ū s ų pasaulis yra dviejų – mūsų asmenybės bei išorinio pasaulio – dvilypė funkcija. Pasikeitus asmenybei, žinoma, pasikeičia ir mūsų pasaulis, taigi visiškai suprantama, kodėl krikščionys kalbėjo apie naujo pasaulio atsiradimą, prašė, kad *išnyktų šis pasaulis ir stotų naujas* ir panašiai. Mistiko asmenybės pokytis yra toks esminis, kad būsenos po jo paprastam žmogui nė vienas įprasta kalba negali nusakyti.

Svarbiausia, kad toksai mistinis asmenybės persikūnijimas, be viso kito, sprendžia ir esminį paradoksą – mistikui mirtis netenka mirties prasmės, ir nors išoriškai niekas nepakinta, žmogus vis dėlto palieka normalią gyvenimo apytaką, kurią budistai prilygina besisukančiam lankui. Šis sprendimas nėra nemirtingumas populiariąja prasme, bet būvis, kuriam nusakyti netinka žodžiai *gyvenimas, mirtis, nemirtingumas* ir kiti. Budistai tokią būseną vadina *nirvana,* kurią galėtume laisvai versti žodžiais *nevėjinga tykuma, bevėjė ramybė.*

Budistų požiūrio esmė, mano manymu (kuris čia gana kuklus, o gal ir iškreiptas), yra ta, kad nirvana skelbiama vienintele tikrąja sąmoningo gyvenimo būsena, vienintele tikrąja žmogaus būties forma. Remdamiesi šiuo požiūriu, galėtume pasakyti, kad tik pasiekusieji tokios būsenos – Buda ir kiti – yra „tikrieji žmonės". Tai, ką mes manome esant nor-

malią ir tikrą gyvenimo būseną, tėra vien iliuzija, regimybė. Šį teiginį mėgino logiškai pagrįsti filosofai (žymiausias jų buvo Nagarjuna), įrodinėdami, kad bet kuris įprastiniais vaizdiniais (priežastis–pasekmė, judėjimas–nejudrumas, panašumas–skirtingumas...) pagrįstas būties nusakymas, šiaip ar taip, yra prieštaringas ir todėl bevertis.

Čia vertėtų prisiminti, kad iš tikrųjų ir Europos mokslas bei filosofija nepajėgė išspręsti su Zenono laikais bei judėjimu susijusių aporijų, nors ir nedarė iš jų esminių išvadų. Daugelis budistų filosofų netiki, jog apskritai būtį galima nusakyti išsamiai, be priešybių. Todėl, kad ir kas būtų, tikrovė lieka nenusakoma ir šia neigiama plotme tapatinama su nirvana. Teigiama plotme tikrovė (t.y. žmogaus tikrovės patirtis) ir nirvana tapatinamos tada, kai žmogus išsivaduoja iš įprastinio egzistavimo regimybės. Vadinasi, išsivaduoja iš ligšiolinio gyvenimo, ypač nuo visokiausių norų, pastangų, siekių, kurie mus laiko būties regimybės besisukančiame lanke ir verčia kentėti, kad visa, kas gera ir gražu, pranyksta iš mūsų gyvenimo kaip gėlės žiedas, praeivio rankos palytėtas. Mistinis išgyvenimas, kuriuo pasireiškia išsivadavimas iš tariamos tikrovės, iš tiesų yra ligšiolinės asmenybės žūtis, netgi mirtis, nors budistams visa, kas mirtina, tėra iliuzija. Gimsta asmenybė, kuri iš tiesų yra žmogus – Buda, apšviestasis, nuskaidrėjęs, regintysis. Kiekvienas žmogus iš tikrųjų yra Buda, o būtis – kančių sūkurys, *samsara* – iš tikro yra nirvana.

Apie kančias bei mirtį be galo daug kalbančio budizmo esmė iš tiesų sudaro pačią optimistiškiausią filosofiją, kurią kada nors pažino žmonija. Budizmas radikaliai neigia asmenybės, gyvenimo ir būties tikrovę, taigi kartu ir esminį paradoksą. Nuo baisios gyvenimo tikrovės, nuo to, ką laikome tikrove, mes pratę bėgti prie iliuzijos, o budizmas pripažįsta baisią tikrovę savo pačios iliuzija, nuo kurios nereikia bėgti, tereikia iš jos nubusti, suvokti iliuzijos tariamumą. Tačiau, ko gero, – tai pastebi ir patys budistai, – regimybės inercija

yra labai didelė, todėl nuskaidrėja ir praregi tik nedaugelis. Nors didžiulis budizmo optimizmas nepalieka be vilties ir kitų, žadėdamas jiems galimybę išlaisvėti kokiame kitame gyvenime. Bet čia iškyla daug sudėtingesnės problemos, kurių šio rašinio mastu negalime spręsti.

Svarbiausias yra, žinoma, panašumas tarp mistikos etalonu laikomo budizmo ir krikščioniškosios bei kitos mistikos. Bet kuri mistika vienaip arba kitaip remiasi patirtimi, kad mūsų būtis yra ne tik varginga ir trumpalaikė, tačiau ir netikra, susapnuota, regima ir panaši, ir tikėjimu, jog galima kitokia būtis, be vienokių ar kitokių spragų. Perėjimas iš įprastinio gyvenimo netikrovės į mistinės būsenos tikrovę nusakomas kaip seno žmogaus mirtis ir naujo žmogaus gimimas. Tiek krikščionybėje, tiek anuomečiame šamanizme, kuris nėra tinkamas terminas. Šamanas buvo žmogus, kuris iniciacijos metu mirdavo, tarpais išgyvendamas tai ligi smulkmenų aiškiai, o paskui vėl atgimdavo iš naujo. Dvasios įdėdavo jam į krūtinę naują širdį arba virdavo katile jo galūnes ir vėl jas sudėdavo. Toksai fizinio persikūnijimo vaizdinys buvo žinomas ir semitų pranašams bei viduramžių mistikams. Kotryna Sienietė tvirtino, esą Jėzus buvo išėmęs jai iš krūtinės seną širdį ir jos vieton įdėjęs naują.

Tie ir daugelis kitų faktų rodo, kad žmoniją veikia jėgos, kurios tam tikrais atvejais pertvarko žmogų gana vienopa linkme, nors iš suinteresuotų asmenų pasakojimo tai ne visada aišku. Negaliu atsikratyti jausmo, kad čia slypi kokia nors evoliucinė prasmė. Jeigu apskritai taip kas nors aiškintina: galbūt mistiko akimis mūsų evoliucijos samprata, kuri, šiaip ar taip, priklauso nuo mūsų laiko suvokimo, yra tokia pat regimybė kaip ir kiti mūsų vaizdiniai. Tačiau gal viena kitam netrukdo: mes galime aiškinti mistiką savitu, tegu tam tikra prasme ir iliuziniu požiūriu, o pačiam mistikui visa tai neturi jokios prasmės. Turinti atsirasti priešybė neatsiras, kadangi tarp dviejų pasaulių – mūsų bei mistiko pa-

saulio – nėra tiesioginio sąlyčio. Tarp mūsų ir mistiko plyti dvasinis barjeras, panašus į biocheminį barjerą gamtoje tarp skirtingų rūšių.

Mano rašinio mintis – vis dėlto ne tiek aiškinti mistiką, pasitelkus populiariąją biologiją, kiek atkreipti dėmesį į žmogaus prigimties labilumą ir prieštaringumą. Tai savo ruožtu liudija žmogaus galimybę ir poreikį tapti kuo nors kitu. Esu tikras, kad krikščioniškasis Dangaus karalystės vaizdinys iš pradžių reiškė tokį visišką persikūnijimą, seno kūniško žmogaus mirtį ir naujo dvasingo gimimą. Jėzus Kristus irgi yra pasakęs, kad Dangaus karalystė ne išorėje, jos negalima paliesti pirštu, ji *mumyse pačiuose*. Arba, kaip sakoma Evangelijoje pagal Tomą, apie kurią sužinojome vos prieš vieną žmonių kartą ir kuri išsiskiria ypač vaizdingais aprašymais: „Tegu tas, kas ieško, nesiliauja ieškojęs, kol atras. Atradęs jis bus apstulbintas, būdamas apstulbintas, ims žavėtis ir taps visa ko valdovu".

Tačiau toji mistikos apologetika irgi turėtų pripažinti velnią – radikalų dvejojimą (dvejoti nereiškia neigti!), klausiantį, ar visa tat: žmogaus persikūnijimas, siūlomas budistinio, šamanistinio arba krikščioniško tikėjimo, nirvana bei pati Dangaus karalystė, nėra iliuzija; mirties pažinimo iškamuoto, kančiose išeities ieškančio žmogaus saviapgaulė, kurios laikomės kaip viso, kas mus guodžia. Gal nirvana taip pat tėra kančių išdava, tai, kur link sunku eiti, ko sunku atsisakyti, skaudu atsižadėti tikėjus?

Man atrodo, jog toksai ir panašus radikalus dvejojimas jau pats savaime yra dominantis žmogaus gyvybingumo požymis, kurio, nepaisant būties skausmo, mums dar pakanka tiek, jog kartais dėl tikresnės tiesos pajėgiame atmesti melagingą paguodą. Galėtume tarti, kad čia slypi netgi tikras gilus tikėjimas tikresnės ir laisvesnės būties galimumu. O gal tai vien mūsų nežabotas smalsumas? Nežinau. Nežinau, ar aš žinau.

Bet jeigu manytume, esą toksai pirmykštis tikėjimas persikūnijimo, išsilaisvinimo, išganymo galimybėmis iš tiesų slypi mumyse, jis sąlygotų labai svarbius dalykus. Visų pirma, poreikį palikti neteisingus tikėjimus, dvejoti viskuo ligi galo, nesilaikyti nė vienos parankios paguodos, nesiliauti ieškojus, kol bus rasta tai, kas tikra, didinga ir nuostabu. Matyt, nelabai svarbu, ar tą tikėjimą nusakysime žodžiais. Jo buvimą tegali įrodyti eksperimentas – mūsų pačių likimas. Ligšiolinė teologijos praktika – aiškinti visa nustatytu kiekiu tariamai teisingais sakiniais ir tuos sakinius atriboti nuo kritikos – šiuo atveju yra iškreipta, priešinga žmogaus pirmykščiam tikėjimui ir iš paties gyvenimo kylančiam pirmykščiam optimizmui. Viskuo, kuo *galima* abejoti, *reikia* ir *būtina* dvejoti tol, kol prieisime tai, dėl ko dvejoti jau *nebegalėsime*. Tačiau ligi tol negalėsime įrodyti esant ją, išganymo galimybę, o juo labiau jos nuneigti. Viskas priklauso nuo mūsų valios ir nevilties. Pavyzdžių turime ir grynai loginiais išprotavimais negalime atmesti galimybės, kad, mėgdžiodami tuos pavyzdžius, mėgindami juos suvokti, ko nors pasieksime.

1976–1977

APIE GYVYBĖS MOKSLĄ IR GYVYBĖS APIBRĖŽIMĄ

Gaila, kad terminas *gyvybės mokslas*, kurį vartojo, pavyzdžiui, Johannesas Piiperis*, liko neįsitvirtinęs šalia *biologijos*. Nepaisant visko, žodis *gyvybė* ir tai, kas su juo susiję, reiškia kai ką ypatingo, o kartu ir keisto bei prieštaringo. Gyvybė mums už viską svarbesnė, ir labai natūralu, kad mūsų požiūris į ją yra savitai pakilus. Nepaisant to, kaip gebame ją paaiškinti, jei apskritai gebame. Vis dėlto mėginimas išaiškinti, kas yra gyvybė, kartais mums atrodo šventenybės niekinimu – antraip būtų sunku suprasti vitalizmo bei antidarvinizmo įsišaknijimą tarp biologų. Biologo veikla atrodo tartum ambivalentiška. Prieštaringas ir platesnės publikos požiūris į biologiją bei biologus. Viena vertus, į juos žiūrima kaip į išmanančius, nutuokiančius apie gyvybę ir gamtą, ją saugančius žmones, kita vertus – kaip į gyvybės priešininkus, kurie atima iš gyvybės jos gyvybiškumą, stebuklingąją galią ir paslaptingumą. Dėl to ypač piktinamasi evoliucionistais, tačiau panieką pelnė ir sistematikai – atmenu knygą, kurioje buvo teigiama, jog šalia Linné paukščiai nutildavo, o gėlės imdavo vysti.

Taigi gyvybės mokslas nėra neutralus nei emocijų, nei etikos ar estetikos atžvilgiu. Gyvybės mokslas turi savo psi-

*Johannes Piiper (1882–1973) – estų rašytojas gamtininkas. Tartu universiteto profesorius, 1927 Londone apgynė doktoratą *Apie paukščių stuburo evoliuciją*. Parašė populiarių knygų apie Estijos gamtą.

chologiją, kuri, kaip būtina pastebėti, ligi šiol liko nenagrinėta, į ją net nebuvo kreipiama dėmesio. Iš pirmo žvilgsnio toji psichologija atrodo mums šalutinė ir bereikšmė šalia paties mokslo, šalia to, ką manome esant jo esminiu turiniu – aprašymų, skaitmenų, brėžinių. Bet jeigu koks stačiokiškesnis žmogus paklaustų, kaip mes matuojame mokslo subjektyvumo bei objektyvumo reikšmę ir svarbą, mes nemokėtume į tai atsakyti. Mums būtų sunku paneigti ir greičiausiai perdėtą teiginį, esą gyvybės pažinimas ar koks kitas mokslas tėra vien epifenomenas, intelektualus raibuliavimas neįsisąmonintų pirmykščių psichofiziologinių procesų paviršiuje.

Ši hipotetinė būklė rodo, kaip mažai gyvybės mokslas težino pats apie save, kaip mažai mokslininkai domisi savo dvasios gyvenimu. Mokslininkas yra lyg žmogus, kišeniniu žibintuvėliu pasišviečiantis kelią per tamsų mišką. Šviesos spindulys sklinda pirmyn, nušviečia žemę ir medžius, o pats einantysis lieka tamsoje.

Toksai mokslininko buvimas mokslo patamsiuose yra ypatingas požymis, rodantis mūsų laikų ir mūsų kultūros bendresnę orientaciją į objektyvumą, ontologiją, tai reiškia nusigręžimą nuo subjektyvumo, ypač nuo introspekcijos. Bihevioristinė psichologija čia veikia radikaliausiai, atmesdama net visas introspektyvaus pobūdžio sąvokas, nors labiau tradicinė psichologija, skirstanti sąmonę į atskiras skiltis (mąstymas, valia, emocijos ir kt.), iš esmės tokia pat tolima žmogaus savimonei.

Tad vakariečiai naujaisiais laikais galėjo tyrinėti save vien netiesiogiai, o savo pačios betarpiškiausios gyvenimo, buvimo patirties visai nenagrinėja. Tai prilygsta vienašališkumui ir redukcionizmui. Pastarasis reiškiasi kad ir tuo, jog kai kurie kibernetikai tapatina žmogų su mašina, o etnologai – žmogų su gyvūnu.

Atsižvelgiant į tokį traktavimą, natūralu, kad betarpiška patirtis, sąmonė, „matoma iš vidaus", mums atrodo ne

tokia tikroviška kaip tos sąmonės turinys, objektyvi, „išorinė“ tikrovė. Tačiau mes dažniausiai negalvojame, ar pats tikrovės kriterijus, kurį esame pratę naudoti, yra objektyvus, ar subjektyvus, kuo remiamės spręsdami apie vieno arba kito reiškinio tikrovę. Apie tai pagalvojus, teliktų sutikti, kad ir mokslinis pasaulio traktavimas tam tikra prasme yra pasąmonės, iracionalių veiksnių tikrai motyvuotas. Iš tiesų, kuo remiantis galima laikyti, pavyzdžiui, akmenį arba formulę tikroviškesniais, rimtesniais dalykais už nuotaiką, pojūtį, sapną? Kuo remdamiesi galime aiškinti sąmonę smegenų biosrovėmis? O kodėl ne priešingai?

Ką čia apskritai reiškia *tikrovė*?

Argi filosofijos ir mokslo, fizikos ir metafizikos gilesnių, aukštesnių, pirmapradiškesnių tiesų ir taisyklių siekimas neslėpė amžino žmogaus siekio mirguliuojančiame įvykių ir įspūdžių sraute rasti ką nors tvirto bei pastovaus, kas skirtingais laikais skirtingose vietose turėjo skirtingą turinį? Daugelis gamtos tautų mano žmogaus ir gyvūno kaulus esant svarbiausia organizmo dalimi, mat kauluose slypįs padaro būdas, jo esybė, nes kaulai geriausiai išsilaiko. Argi *objektyvumas* tam tikra prasme nėra būties *kaulai,* o mintys ir jausmai, vaizdiniai – jos *mėsa*? Taigi vertindami objektyvius reiškinius, vadovaujamės gana subjektyviais akstinais. Religijos nuolatiniu ir tikru pripažįsta tai, kas dieviška, dieviškumas yra amžinas ir nekintamas.

Pitagoro mokyme *pasaulio kaulai* yra skaitmenys, Platono filosofijoje bendrosioms sąvokoms artimos *idėjos*. Idėjos sąvoka (idėja) jau pati rodo subjektyvumą, tačiau iš tikrųjų vadovaujasi tuo, kad objektas laikomas tikroviškesniu už subjektą, ir konstruojamas naujas superobjektyvumas, kuris tiek tikroviškesnis už įprastą objektyvumą, daiktų pasaulį, kiek tas daiktų pasaulis tikroviškesnis už mūsų sąmonės srautą (arba šešėlius, pasak paties Platono palyginimo). Demokritas bei kiti materialistai taip pat konstruoja savo su-

perobjektyvumą, kuris yra tikrai daiktinis, medžiaginis. Šiaip ar taip, antikos filosofijos tikrovės gradacija laikosi tikrovės ašies – vieną reiškinį laikome tikroviškesniu už kitą.

Tokios tikrovės gradacijos paisė ir mokslas, šiuolaikinis mokslas skiriasi nuo praeities mąstysenos tuo, kad pačiais tikroviškiausiais daugiau nebelaikomi paprasti nei sukonstruoti arba sudaryti kietieji kūnai. Mokslas vėl priartėjo prie pitagorizmo bei platonizmo ir laiko tikrovišku visų pirma tai, ką galima geriau išmatuoti ir formaliai apibrėžti. Formalaus apibrėžimo kol kas labiausiai paisė fizika. Todėl daugelį reiškinių (kad ir gyvybės procesus) mėginta priskirti fiziniams reiškiniams, aprašyti juos fizikos kalba.

Platonizmas vyrauja ir naujųjų laikų matematikoje. Čia krinta į akį dėsningumas, kai procesą, tiesos ieškojimą nuosekliai manoma esant mažiau realų ir mažiau svarbų už jo rezultatą – gatavą teoriją, brėžinį, formulę, kuri yra nekintama, amžinesnė, kaip ir dera tikroviškesniam dalykui. Matematinė mąstysena ir vaizduosena buvo nagrinėta labai mažai, ir pastaruoju metu kai kurie matematikai, pavyzdžiui, René Thomas, susirūpino, ar nepaliaujamas matematikos formalizavimas nenualins matematinės mąstysenos: matematinių tiesų, ko gero, negalima pasiekti tokiu apibrėžimų ir dedukcijų metodu, kuris propaguojamas N. Bourbako knygose, remiantis jomis ar panašiomis į jas dabar labai paplitęs matematikos mokymas.

Įsivaizduokime, kad vaizdiniai ir pamąstymai yra painesni, padrikesni už gatavą teoriją, formulę. Tada sunku suvokti, kaip iš tų vaizdinių vis dėlto gali kilti teorija. O gal mokslininko mąstysena yra tiesiog kur kas sudėtingesnė už jos galutinį produktą, taigi tikslas – ne aiškinti painumą, o kondensuoti sudėtingumą, supaprastinti jį ligi galimos ribos? Kad ir kas būtų, akivaizdu, jog ligi šiol mes gerokai ignoravome mokslininko psichologiją ir taikstėmės su banaliomis jos sampratomis. Dabar, atrodo, padėtis keičiasi ir žada atra-

dimus, kurie gali rimtai pakeisti mūsų sampratas apie mokslą, mokslininką ir žmogų. Juk nenatūralu, kad mokslas mums ligi šiol atrodė svarbesnis ir tikroviškesnis už mokslininką.

Nevertėtų itin stebėtis, jeigu, gilindamiesi į mokslo psichologiją, priartėtume prie sampratos, kuria andai vadovavosi Ernstas Machas. Jo mokslo filosofijos esminis trūkumas buvo tas, kad ji rėmėsi primityvia empiristine psichologija – visa ko pagrindas buvo „jutimai" ir tam tikri bendrieji mąstysenos principai (ekonomija). Jeigu atsižvelgsime į naujoves, kurias tuo tarpu atrado psichologija, galime atsisakyti mokslo filosofijos beasmenio platonizmo dėlei naujos psichologijos.

Tą posūkį prie psichologizmo galėtų remti ir ekologinė mąstysena, būtent įsitikinimas, kad visa, ką nagrinėja mokslas, iš tikrųjų yra ž m o g a u s a p l i n k a bei žmogaus aplinkos interakcija. Mūsų tikrovė nelyginant lazda, kurios vieną galą vadiname subjektyviu, kitą – objektyviu, o vidurį – aplinka. Galutinai nėra pavykę visą lazdą prilyginti vienam galui – subjektyvusis ir objektyvusis redukcionizmas. Gal didesnių perspektyvų teiktų požiūris, kai visa lazda laikytina viduriu, išsaugant subjektyvumą bei objektyvumą kaip koordinates, o ne kaip absoliutus. Aplinkos būviai ir dinamika atsispindi žmogaus psichikos būviuose ir dinamikoje – viena koncentruotų, sustruktūrintų pastarosios apraiškų yra tiek mokslinė, tiek meninė kūryba. Abi neabejotinai turi daug bendro, ir jau būtų metas rimčiau užsiimti jų bendrais bruožais ir skirtumais. Matyt, menas mėgina mums parodyti psichoekologinio vientisumo bendresnį vaizdą, o mokslas aprėpia jo pavienes skiltis.

Labai didele apibendrinimo galia pasižymi mitai, muzika ir šokis. Štai Indijoje atliekamos melodijos – ragos (pagal kurias buvo tapomi ir paveikslai) – tai nuotaikų, sąmonės būvių vientisumo atspindžiai, kurie išreiškia aplinką ir dienos metą, nekalbant apie žmogaus jausmus. Nuo muzi-

kos ligi matematikos turbūt neilgas kelias, ir čia galėtume prieiti, viena vertus, prie nuotaikos raiškos matematiniu apibrėžimu, kita vertus, prie matematinio apibrėžimo raiškos – muzikos, meno kūriniu arba nuotaika, kalbant aforizmais.

Meno duotas apibrėžimas būtų lygintinas su fiziologiniu arba ekologiniu apibrėžimu, kuris norom nenorom turi būti vientisas ir dinamiškas, o mokslo duotas apibrėžimas – su anatominiu apibrėžimu, kuris yra statinis ir dalinis. Abudu apibrėžimo ir pažinimo būdai yra komplementarūs, papildantys vienas kitą, tačiau jie neprilygintini vienas kitam nei kokiam bendresniam, invariantiniam apibrėžimui. Visovė neapibrėžtina, kaip ir kinų mąstytojų *Dao*.

1983

VABZDŽIAI IR ŽMONĖS

Žmonėms dažnai kelia nuostabą vabzdžių ir rečiau – kitų nariuotakojų elgsena. Ji laikoma racionalia – stebint kolonijomis gyvenančius vabzdžius, mėginta net visų kolonijos narių sąmonės sumą tapatinti su kažkokia aukštesne sąmone, kurios lygmuo atitiktų žmogaus sąmonę. Taip manė, pavyzdžiui, Maurice'as Maeterlinckas. Galėtume ir mes pasidomėti, ar vabzdžių elgsenai būdingi išskirtiniai bruožai, kurie priartintų juos prie žmonių elgsenos, o jeigu taip, kokia tų bruožų kilmė.

Turbūt galime teigti, kad vabzdžių elgsena iš tikrųjų sudėtinga. Nors nevertėtų tvirtinti, kad žmogbeždžionių, delfinų, palapinukų ir kitų gyvūnų elgsena yra paprastesnė, tiesiog stebėtojui natūraliau kyla toksai sudėtingumo pojūtis. Aukštesniuosius stuburinius mes savaime laikome panašiais į save, galime su jais net tam tikra prasme bendrauti. Tačiau vabzdžiai yra tartum iš visai kito pasaulio, jie smarkiai smulkesni už mus, mes nepalaikome su jais jokių santykių ir nebendraujame. Vabzdžių kūno sandara arba net kitimo metamorfozė irgi visai neskatina mūsų vaizduotės gretinti juos su kitomis į žmones panašiomis būtybėmis. Juo keisčiau stebėti, kaip tie tokie mums morfologiškai tolimi padarai elgiasi „kaip mes" – stato sudėtingus taisyklingos formos statinius, apdoroja ir gamina tam reikalingą žaliavą, kaip molis, vaškas, popierius, augina grybus, laiko „vergus", šokdami duoda žinią apie maisto šaltinio vietą, taikliu geluonies dū-

riu paralyžiuoja savo auką, kad jos kūnas nesugedęs tiktų lervoms maitinti... Tokių pavyzdžių galėtume pateikti šimtus arba tūkstančius, jų taip pat gausu visose vabzdžių gyvenimą aprašančiose populiariose knygose.

Ar vabzdžių bei kai kurių kitų nariuotakojų elgsena yra tam tikru požiūriu sudėtingesnė už kitų gyvų būtybių elgseną? Norėdami į tai atsakyti, turėtume patikslinti elgsenos sudėtingumo sąvoką. Mėginsime mąstyti ta linkme nepretenduodami į jokias galutines išvadas.

Sekime objektą, į kurį nukreiptas veiksmas, keičiantis objekto ir veikiančio jį subjekto santykiams. Objektas yra lerva, kurią maitina; grobis, kurį gaudo; lizdas, kurį krauna, ir t.t. Objektas gali egzistuoti gyvūno j u t i m o z o n o j e: šisai regi, girdi, uodžia objektą, arba už jutimo zonos – a t m i n t i e s z o n o j e (ją sudaro buvusių ir esamų jutimo zonų suma), arba net už jų. Taigi daugelis vapsvų genties vabzdžių ir jų lervų neturi tiesioginio sąlyčio: vapsva nejunta savo palikuonių ir jų neatmena, nors jos veiklos esmė yra rūpintis jais, užtikrinti jiems nepavojingą būstą ir maisto atsargas.

Stebėkime jų elgseną kaip į skirtingus objektus nukreiptos veiklos sekas, kurių pasekmė yra bendrų, visiems gyvūnams būdingų poreikių tenkinimas – tuos poreikius galėtume išvardyti. Čia nesvarbu, ar teisingas ir tikslus tas vardijimas, nes jis yra tik pagalbinė priemonė aiškinantis *elgsenos sudėtingumo* sąvoką.

Imkime kad ir tokius poreikius kaip alkis, troškulys, lytinis potraukis, poreikis rūpintis palikuonimis, ieškoti šilumos, saugotis priešų... Supaprastinkime užduotį, nesiekdami išvardyti visus poreikius, bet stebėdami tik kurį nors jų, pavyzdžiui, poreikį gauti maisto ir rūpintis palikuonimis (prieaugliu).

Poreikis gauti maisto nereikalauja tokios sudėtingos elgsenos kaip poreikio rūpintis palikuonimis tenkinimas. Pastarasis nukreiptas dviem kryptimis – tai patys palikuonys ir jiems

būtini objektai, pirmiausia maistas. Vadinasi, rūpinimasis prieaugliu savaime reikalauja gana sudėtingos elgsenos, tai liudija ir faktas, kad jis būdingas vien aukštesniesiems gyvūnams.

Taip pat aišku, kad visų paprasčiausia elgsena susijusi su juslių plotme, sudėtingesnė – su atminties zona, o pati sudėtingiausia – kai reikia atsižvelgti į ateities įvykius, tai vyksta dar erdvesnėje zonoje.

Stuburinių, išskyrus žmogų, veiksmai dažniausiai susiję su jutimo bei atminties zona. Ji akivaizdi kalbant apie paukščius, pargrįžtančius į savo lizdus, voverę, susirandančią savo maisto atsargų sandėlį, lapę, nuolat besilankančią vištidėje. Vabzdžiai irgi nestokoja atminties zonos: kelią į lizdą susiranda kamanės, bitės ir daugelis kitų net tada, kai negali pasitelkti pagalbinių priemonių – kvapiaisiais pėdsakais nužymėtų kelių, kaip skruzdėlės.

Paukščiai ir žinduoliai kuris laikas betarpiškai bendrauja su savo prieaugliu, tačiau daugumai vabzdžių tai nebūdinga (vis dėlto išimtį sudaro vorai). Tad galime teigti, kad žinduoliams ir paukščiams palikuonys egzistuoja jutimo ir atminties zonoje, o vabzdžiams – ne. Todėl, pavyzdžiui, bičių vilko elgsena laikytina sudėtingesne už vilko. Vilkė neša maistą savo jaunikliams, kuriuos ji atsivedė, žindė ir laižė, o bičių vilkas krauna maisto atsargas palikuonims, kurie kaip konkretūs padarai jam neegzistuoja.

Paukščių rūpinimasis jaunikliais apskritai yra sudėtingesnis ir betarpiškesnis už žinduolių: pastarųjų lizdų statybos menas toli gražu neprilygsta paukščių sukrautų lizdų menui. Lizdas yra tipiška „tarpinė priemonė", priemonė tikslui – šiuo atveju rūpintis jaunikliais – pasiekti. Svarbiausia tai, kad paukščių tėvų ir palikuonių santykiai fiziologiškai nėra tokie glaudūs kaip žinduolių, kurių gemalas faktiškai yra patelės vidinis parazitas, o atsivestas jauniklis – išorinis parazitas. Todėl paukščiai sudėtingiau elgdamiesi turi pasiekti tai, kas žinduoliams įgimta fiziologiškai, ir atvirkščiai –

žinduolių rūpinimasis prieaugliu yra labiausiai susijęs su fiziologija, jų interjeru.

Žinduolių evoliucija, kaip matyti, pasižymėjo visuotine interjero bei autonomijos plėtojimo tendencija, kurios išskirtinė forma buvo palikuonių sauga interjero sąlygomis. Žinduolių organizmas tapo kompaktiškas ir autonomiškas, jis buvo, kiek būtina, aprūpintas viskuo, ko reikėjo siekiant išgyventi savo aplinkoje. Galėtume net teigti, kad žinduolio elgsena turėjo trauktis prieš jo fiziologiją.

Šią mintį geriau paaiškinti galėtų žinduolių palyginimas su vabzdžiais, kurie anaiptol ne tokie autonomiški – vien jau savo poikilotermine būsena. Vabzdžiai tam tikra prasme yra atviri aplinkai. Jie mažiau pajėgūs susikurti vidinę terpę, vidinę aplinką ir todėl turi daugiau dėmesio skirti išorinės aplinkos kūrimui bei įtakojimui. O tai ir yra jų elgsena.

Stuburinių veikla yra gerokai sąlygojama jutimo, iš dalies ir atminties zonos. Žuvis, paukštis ir žinduolis maisto ieško aktyviai, ieškodami vietų, kur jo galėtų būti, ir pasitelkdami iš jutimo zonos tai, ką rodo juslės. Jie veikia be ypatingų pagalbinių priemonių, ir grobio aptikimas liudija, kad tarp grobio ir jo vartotojo esama juslinių ryšių, po jų seka veiksmas, kurį, minėdami plėšrūnus, paprastai vadiname laimikio aptikimu ir sugavimu.

Nariuotakojai dažnai elgiasi sudėtingiau. Kiek žinome, joks žinduolis, išskyrus žmogų, nespendžia kitiems gyvūnams spąstų. Taip daro tik kai kurie vabzdžiai ir vorai – imkime kad ir skruzdžių liūto piltuvėlio pavidalo duobutes, daugelio vandenyje gyvenančių vabzdžių lervų ir vorų spendžiamus tinklus.

Dar sudėtingiau elgiasi, pavyzdžiui, lapakarpės skruzdėlės (*Atta, Aeromyrmes*) ieškodamos maisto: jos imasi darbo nupjaudamos nuo medžio lapo skiautę, gabena ją į skruzdėlyną, susmulkina, sumaišo su išmatomis, užkrečia miceliu tam tikroje grybienos kameroje, kur auginamas micelis, ir vaisiaus kū-

nai yra skruzdėlių maistas. Čia viena veiklos sritimi laikytinas vien lapų pjovimas bei gabenimas į skruzdėlyną. Kitos veiklos sritys yra nesusijusios, turi skirtingus objektus, kartais net du – grybienai auginti skruzdėlyne turi būti tinkama patalpa, grybienos kamera. Čia siekiantis tikslo – gauti maisto – veiksmas jau nėra viena tarpinių priemonių seka, tokių veiklos sekų yra kelios: lapų komposte auginama grybiena ir jai reikalingų kamerų statymas, ir visos jos gali vykti vienu metu.

Daugialypė ir kitų plėviasparnių elgsena. Skruzdėlės siuvėjos (*Oecophylla*) tarp medžių lapų nutiesia gyvą tiltą iš savo kūnų, kol kitos atgabena lervą, o ta išskiria iš savo liaukos lipnų skystį, kuriuo kaip gija skruzdėlės darbininkės susaisto lapus.

Tokia koordinuota veiklos seka reikalauja kelių individų veiklos daugmaž vienu metu ir gali sąlygoti pastovų kolektyvo darbo pasidalijimą, kaip pratusios daryti skruzdėlės bei termitai.

Stuburiniai negali jiems tuo prilygti. Matyt, iš visų žinduolių labiausiai sudėtinga ir koordinuota yra bebrų elgsena; jie stato upokšniuose užtvankas, kurios kelia vandens lygį, nes pakilęs vanduo leidžia žvėreliams geriau slėpti įėjimus į savo lizdus ir gabenti nupjautą medieną. Bet aš nežinau, kiek koordinuoti tokie jų veiksmai. Iš esmės pastatyti užtvanką gali ir pavienis bebras, tad koordinavimas čia nėra būtinas. Šiaip ar taip, bebro veiksmų sekos būta gana ilgos.

Sudėtingesnė už žinduolių yra paukščių elgsena. Bet ir jie nėra pratę prie kelių individų veiklos koordinavimo arba koordinuoja ją minimaliai: patinas atneša statančiai patelei statybinių medžiagų, arba patelė smulkina patino atneštą grobį ir juo maitina jauniklius.

Sudėtingiausia vis dėlto laikytina palapinukų (*Ptilonorhynchidae*) bei didžiakojų (*Megapodiidae*) elgsena. Pirmieji tuoktuvėms supina tam tikrą „lapinę“, kuri visai nepanaši į lizdą, ir papuošia ją žvilgančiais bei ryškiais daiktais, kartais

net dažo anglies dulkėmis arba uogų sultimis (netgi naudodamiesi „teptuku" iš medžio žievės) juodai arba mėlynai. Jų veiklos seka jau stulbinamai ilga, žinoma, čia svarbu ir tai, kad tokia sudėtinga elgsena nėra (kaip dažniausiai vabzdžių) siaurąja prasme utilitarinė, ji dar – ir ritualinė, žmogaus akimis turinti netgi estetizmo.

Didžiakojai kiaušiniams perėti sukasa savotišką inkubatorių iš pūvančių lapų masės ir geba jame palaikyti reikiamą temperatūrą. Išsiritęs jauniklis iš karto yra visiškai savarankiškas, jis su senu paukščiu neturi jokių tiesioginių kontaktų, – tarp žinduolių ir paukščių tai labai retas atvejis. Kartu su Galapagų salų kikiliu (*Cactospiza pallida*), naudojančiu kaktuso dyglį vabzdžių lervoms iš angų traukioti, kai kurie palapinukai yra vieninteliai stuburiniai, naudojantys darbo įrankius, pagalbines priemones. Tarp nariuotakojų panašių atvejų esama dažniau: vorų mezgami voratinkliai, skruzdžių liūto duobutės-piltuvėliai, tam tikrų vėžių atsiskyrėlių (*Paguriidae*) į gyvenamąją vietą (tuščią sraigės buveinę) dedamos aktinijos, skruzdžių siuvėjų (*Oecophylla*) gyvąja adata bei gija naudojamos jų pačių lervos ir t.t.

Ypatingos rūšies elgsenai priskirtina komunikacija, arba elgsena naudojant ženklus. Ji grindžiama kelių individų vienoda sąvokos plotme – jutimo zonos, atminties zonos arba už ją dar didesnės zonos, apie kurią vienas kitam perduoda papildomų žinių. Žvėrims tokia plotme paprastai tarnauja jutimo zona.

Paukščio perspėjamasis šauksmas netoli esantiems tos pačios rūšies atstovams praneša apie artimą pavojų, apie pavojų, juntamą abipus jutimo zonų arba šalia vienos jutimo zonos.

Savita komunikacija yra, pavyzdžiui, ir paukščių grasinamos arba tuoktuvių pozos bei garsai. Tai nėra informacija vienodoje jutimo zonos plotmėje, bet vienas individas signalizuoja kitam apie savo vidaus pasaulį, kurio esminė struktūra abiejų individų yra vienoda, nes glaudi komunikacija

yra galima tik tarp tos pačios rūšies, tarpais tik vienos populiacijos gyvūnų.

Žmogus greičiausiai yra vienintelė gyva būtybė, galinti kitiems pranešti ir tai, kas yra už abiejų jutimo zonų. Tėvas gali papasakoti sūnui savo vaikystės prisiminimus, kapitonas Cousteau gali savo kabinete rašyti knygą apie povandeninį pasaulį. Gyvūnams tokia komunikacija neįmanoma. Išimtis yra bitės, kurios iš esmės vienodai, tik labai ribotai gali perteikti informaciją: jos „bičių šokiu" praneša avilyje esančioms bitėms apie rastą maisto šaltinį ir jo buvimo vietą. Tad iš tiesų vabzdžiai, viena vabzdžių rūšis, kiek mums dabar žinoma, komunikacijos sudėtingumu yra artimesnė žmogui nei stuburiniai.

Vadinasi, vabzdžių bei kitų nariuotakojų elgsenai būdingi bruožai, kurie gyvūnijos pasaulyje, kaip žinoma, yra išskirtiniai ir suartina nariuotakojus su žmonėmis. Stuburiniams būdingi paprastesni elgsenos modeliai, kitaip sakant – jų veiklos sekos siekiant galutinio tikslo nėra tokios ilgos kaip tam tikrų vabzdžių ir, suprantama, žmonių.

Kodėl taip esti? Siūlyčiau vieną evoliucijos aiškinimą, kuris, savaime aišku, neturi atmesti kitų, bet kurį iki tam tikro laipsnio įmanoma patikrinti.

Manau, kad vabzdžių elgsenos sudėtingumas yra susijęs su jų raidos „pigumu", kurį liudija jų rūšių skaičius, populiacijų dydžiai ir maža individų biomasė. Tai sąlygoja ir tas faktorius, jog vabzdžiai daugiausia yra heterotrofiniai organizmai, mintantys žaliais augmenimis. Vabzdžių populiacijų dydžiai siekia milijardus. Su tokia gausia medžiaga evoliucija gali atlikti gana pavojingus bandymus. Sudėtingos, ilgos veiksmų sekos, netiesioginiai būdai tikslui pasiekti – tokių elgsenos modelių kūrimas yra neabejotinai pavojingas eksperimentas. Vykstant tokiai elgsenos raidai „žingsnis po žingsnio", kyla didelis pavojus, jog pagaliau ji taps neadekvati ir neteiks rūšiai privalumų, o tik padarys žalos.

Elgsenos šuoliška evoliucija taip pat labai mažai tikėtina. Abiem atvejais kur kas labiau galima eksperimento nesėkmė, taigi tik tada, kai galima naudoti didžiulius medžiagos kiekius, be galo kartojant eksperimentą, jis gali pavykti. Žinoma, visų vabzdžių bei vorų negalime laikyti pigia evoliucijos bandomąja medžiaga, bet tos medžiagos tikrai daugiau tarp jų negu tarp stuburinių. Be abejo, dar žemesni organizmai – bakterijos, pirmuonys, nematodai ir kiti – yra dar gausesni ir „pigesni". Tačiau jie, ko gero, pernelyg primityvūs sudėtingiems eksperimentams atlikti. Vabzdžio organizmas tam tikslui yra pakankamai sudėtingas.

Stuburinių, ypač žinduolių, padėtis yra kitokia. Jų organizmai smarkiai stambesni už nariuotakojų, ir todėl stuburinių populiacijų bei rūšių tiesiog yra mažiau. Raidos eksperimento „kaina" čia daug aukštesnė, o sėkmės galimybė mažesnė. Aišku, kad, gresiant tokiam pavojui, stuburinių evoliucijoje, matyt, buvo išugdyti barjerai, sulaikantys nuo pavojingų bandymų. Individo biologinis teisingumas nulemiamas jo raidos ankstyvojoje stadijoje.

Čia ne vieta plėtoti mintį apie minėtą biologinį teisingumą. Manau, kad galėtume kalbėti bent apie embriologinį bei ekologinį teisingumą ir abiem lygmenimis vykstančią atranką. Embriologinė atranka eliminuoja dalį individų, kurie nėra pajėgūs išgyventi nei daugintis. Ekologinė atranka eliminuoja arba nustelbia aplinkai netinkamas, prie jos neprisitaikiusias būtybes. Laikantis liberalaus embriologinio teisingumo, tektų paisyti didesnio nuvertinimo ekologiniu lygmeniu – tačiau didesnių gyvūnų atžvilgiu jis būtų nuostolingas, taigi naudingiau mažinti nukrypusių nuo normos individų gimstamumą, sutankinti embriologinę atranką. O tai reiškia, kad su stambesniais gyvūnais evoliucija yra atsargesnė, jų medžiaga irgi ne tokia gausi, mažesnė ir įvairovė.

Toksai evoliucijos apdairumas kliudė vystytis ir sudėtingiems elgsenos modeliams. Ypač žinduolių, kurie iš esamų

stuburinių yra stambiausi. Todėl labai gerai išsivysčiusios jų juslės, lanksti elgsena – tai leidžia jutimo zonai rasti optimalų būdą tikslui siekti. Žinduoliai ir paukščiai yra geriausi gyvūnijos pasaulio „sportininkai“, nes jų gebėjimai praverčia medžiojant kitus gyvūnus, jie yra sumušę daugelį rekordų, kad ir greičio rekordą, tiek ore, žemėje, tiek vandenyje.

Taigi žinduolių evoliucija tikrai vyko taip, kaip ją suvokė Darwinas savo naivia evoliucijos teorija, tokią reikšmę teikusia individų tarpusavio konkurencijai bei kovai, kurią laimėjusieji kaip apdovanojimą gaudavo geresnes galimybes daugintis.

Vabzdžių pasaulio evoliucija palaiko ilgų elgsenos sekų susidarymą, kai tikslą galima pasiekti labai aplinkiniais keliais. Tačiau judėjimo ir jutimo srityje vabzdžiai neprilygsta žinduoliams. Tad galėtume apibendrinti, kad vabzdžių elgsena labiau orientuota į laiką, o žinduolių ir paukščių – į erdvę. Tą palyginimą savo ruožtu patvirtina ir vabzdžių metamorfozių – gyvenimo ciklų – sudėtingas periodiškumas, jų tobulas biologinis laikrodis.

Žmogus, irgi priklausantis žinduolių klasei, savo elgsena nuo jų gerokai skiriasi. Tam tikru atžvilgiu, kaip jau bandėme parodyti, žmogaus elgsena net artimesnė vabzdžiams nei kitiems žinduoliams. Žmones ir vabzdžius sieja mokėjimas siekti savo tikslo netiesioginiu būdu. Žmogaus elgsenos sekos yra labai ilgos. Jo veikla gali būti tobulai koordinuota. Todėl žmonių komunikacija yra pasiekusi tokio aukšto lygio, o žmogaus kūno sandara liko tokia kaip ir jo pirmtakų – vidutinio dydžio žinduolio. Taigi tarp kitų žinduolių žmogus užima išskirtinę vietą. Kuo tai pasireiškia? „Aukštai išlavėjusiu žmogaus sąmonės lygiu“, – galėtume atsakyti, bet nedaug tepaaiškintume. Turėtume paklausti, ką reiškia sąmonė elgsenos ir ekologijos požiūriu.

Paprasčiausias atsakymas – sąmonė modeliuoja išorinį pasaulį ir žmogaus (būsimą) veiklą jame. Tad žmogus turi ieškoti geresnių elgsenos būdų, svaresnių priemonių savo tikslams

siekti. Tokį ieškojimą vadiname mąstymu. Mano nuomone, mąstymą ir vaizdavimąsi ne itin lengva atskirti. Manau, jog kalbėdami apie mąstymą labiau palaikome biheivioristinį požiūrį, o vaizdavimosi samprata labiau remiasi introspekcija. Tačiau, šiaip ar taip, mąstymas - vaizdavimasis laike yra nukreiptas pirmyn, į ateitį, į ten, kur link visi neišvengiamai judame. Sąmonė žiūri pirmyn laike nelyginant akys erdvėje.

Galėtume teigti, kad mąstymas – tai eksperimentavimas su elgsenos modeliais, iš kurių išrenkamas geriausias. Tas procesas yra analogiškas raidos atrankai, nors vyksta greičiau ir čia naudojama kitokia „medžiaga". Iki tokios mąstančios sąmonės susidarymo elgsenos modeliai buvo neatskiriamai arba beveik neatskiriamai susiję su organizmu, ir neteisingas elgsenos modelis sąlygojo organizmo žūtį. Toksai mokymasis yra ekonomiškas „pigių" gyvūnų, bet ne sudėtingų ir stambių žinduolių atveju. Tokia būtybė galėtų apskritai rečiau dalyvauti evoliucijos mokymosi bandymuose, arba reiktų jai rasti mažiau pavojingą eksperimentavimo galimybę, galimybę klysti, kuri nesibaigtų žūtimi.

Viena tokių galimybių – panaudoti dvejopą organizmo veikimą, aprūpinti jį patį ir jo aplinką pigiu modeliu, kuriuo būtų galima sužaisti visokius galimus elgsenos variantus, atmetant pavojingus ir parenkant nepavojingus, kurie tik po to bus vykdomi. Sąmonė kaip smėlio dėžė, kurioje prieš pradėdami tikrą karą žaidžiame karinius žaidimus.

Žmogaus sąmonės veikla greičiausiai remiasi dviem pagrindais – elektriniu bei cheminiu. Čia esminis ne jos materialaus substrato tikslus apibūdinimas, juo labiau, kad jis nenustatytas, o sprendimo principas: sąmonė yra tikrovės modelis, patyręs evoliuciją bent dviejų reikalavimų – ekonomijos ir eksploatacinio patikimumo – atžvilgiu. Ekonomija sąlygojo sąmonės miniatiūrizavimą, tokio proceso analogijos būdingos ir elektronikos įrenginių plėtrai. Eksploatacinio patikimumo reikalavimai riboja tokį sumažinimą. Tačiau tiesa yra ta, kad

sąmonėje vykstanti evoliucija, mąstymas, mokymasis atsieina nepalyginamai pigiau nei evoliucija populiacijų lygmeniu.

Žmogus sveria per 50 kilogramų, suvartoja kas dieną maždaug 3 000 kilokalorijų energijos ir lytiškai subręsta būdamas keliolikos metų. Tokios brangios ir sudėtingos būtybės netektis, bent jau *Homo sapiens* formavimosi laikais, turėjo reikšmės visai žmonijos populiacijai. Galėtume paminėti tokį pavyzdį: jeigu žmogus turėtų evoliucionuodamas mokytis, kaip naudotis ugnimi ir metaliniais įrankiais, jo rūšis būtų atmesta. Bet vietoj to sąmonė, remdamasi negausiais eksperimentais ir iš dalies net be jų, eliminavo ne vieną pavojingą sumanymą, pavyzdžiui, kad ugnį galima įskelti mušant akmeniu per akis, trinant delnus; kad rusenančias žarijas patogiausia laikyti barzdoje, kad nuodingi vien raudoni grybai ir t.t. Gyvūnai iš tokių idėjų žalos dažniausiai mokosi žuvus tų idėjų reiškėjams, nesulaukusiems palikuonių. Tik aukštesnieji gyvūnai geba šiek tiek mokytis bei mokyti, pavyzdžiui, beždžionės mokosi pažinti maistinius augalus tėvų padedamos. Šiaip ar taip, žmogus mokosi dažniausiai vadovaudamasis sąmone, remdamasis buvusia patirtimi (ugnis degina gyvaplaukius) ir logika (ugnis taip pat degina plaukus bei barzdą), taigi neturi atlikinėti pavojingų bandymų. O vietoje individo pašalinamos pigesnės biosistemos, kurias stebėdami iš vidaus galėtume pavadinti idėjomis, tikėjimais, vaizdiniais, mintimis. Vienos idėjos eliminavimas irgi yra gyvos materijos, gyvybinės energijos praradimas, tačiau jis daug menkesnis už individo atmetimą.

Sunku, tiesą sakant, neįmanoma suvokti, kiek idėja pigesnė už žmogų. Iki subręsdamas lytiškai žmogus suvartoja 10^7 kcal energijos. Kiek kartų mažiau energijos suvartoja žmogaus mintis? Kad ir tokia mintis – *čia upė pernelyg plati ir srauni srovė, neverta mėginti bristi,* kuri gali išgelbėti žmogui gyvybę? Galime išmatuoti tos minties apytikrę trukmę ir paskaičiuoti tuo metu suvartotą smegenų energijos kiekį. Tačiau

nežinome dviejų dalykų – kokio dydžio smegenų dalis eikvojo energiją kaip tik šiai minčiai ir kiek žmonės suvartojo energijos, kol pasiekė sąmonės lygį, kuris leistų išmąstyti tokią mintį.

Mąstymas yra minčių atranka, o jo išdava – tai minčių populiacijos raida: teisingos mintys duoda palikuonių, vystosi toliau, neteisingos mintys atmetamos, taip esti bent jau praktinių minčių srityje. Kadangi minčių yra begalės, o vienos minties kaina labai žema, mąstymo evoliucija turi didžiules galimybes. Žmogaus smegenų didžiuosiuose pusrutuliuose yra milijardai (5×10^9) neuronų, o jų tarpusavio ryšių kiekis dar didesnis. Greičiausiai žmonijos idėjų populiacijų dydis yra maždaug vienodo arba aukštesnio lygmens nei vabzdžių populiacijos.

Tačiau minčių atranka vyksta kur kas greičiau už vabzdžių populiacijos atranką. Vienos vabzdžių kartos amžius vidutiniškai ne trumpesnis už vieną kitą mėnesį, o mintis gali keisti mintį kas sekundę. Jeigu idėjų „kartos amžiumi" laikysime vieną minutę, žmogaus sąmonėje per mėnesį gali pasikeisti dešimtys tūkstančių idėjų. Kadangi mąstymas kalbos komunikacijos dėka yra pusiau socialinis reiškinys, esminės mintys plinta ir idėjų evoliucijos greitis kyla padaugintas iš besikeičiančių idėjomis žmonių skaičiaus. Taip gauname 10^5–10^6 dydžio lygmens persvarą prieš vabzdžius.

Vadinasi, žmogus gali evoliucionuoti maždaug milijoną kartų greičiau už vabzdį. Turbūt panašiomis aplinkybėmis vabzdžiai niekada nepasieks tokios sudėtingos elgsenos kaip žmogaus, nes išorinės aplinkos kintamumas neleis evoliucijai taip ilgai dirbti viena linkme – nepakaktų rūšies gyvavimo amžiaus. Tam, ką *Homo habilis sapiens* pasiekė per maždaug 3 milijonus metų, vabzdžiams prireiktų 3 milijardų metų. Iš tikrųjų vabzdžiai egzistuoja apie 300 milijonus metų, tačiau paskiros rūšys kur kas trumpiau, – pasak Simpsono, šeimos vidutiniškai neegzistuoja ilgiau kaip 250 milijonų metų.

Turime atsižvelgti dar į vieną dalyką – logiką, taisyklių sąvadą, kuris mums neleidžia daryti akivaizdžiai klaidingų išvadų. Vargu ar čia galėtume vertinti logikos teikiamus privalumus, svarbiausia tai, kad logikos taisyklės padeda mums tiek mąstant, tiek apskritai gyvenant vengti laiko bei energijos eikvojimo mėginimų ir klaidų labirintuose.

Gyvūnų raidos logikos atitikmenimis galėtume laikyti su anksčiau trumpai minėtu embriologiniu teisingumu susijusius genetinius bei epigenetinius ribojimus; jie neleidžia gimti gyvūnams, kurie vargiai galėtų išlikti.

Taigi galime teigti, kad evoliucijos perėjimas nuo individų lygmens prie idėjų lygmens suteikė žmogui labai didelių privalumų. Žmogaus raida yra 10^5–10^6 kartų greitesnė už vabzdžių, ir šiuo atžvilgiu gyvūnijos pasaulyje mes neturime varžovų. Vabzdžių bei kitų nariuotakojų elgsenos „protingus bruožus", kurie visada stebino žmogų, galėsime suvokti geriau, kai perprasime, kad nariuotakojai yra gana plastiška ir kartu pigi evoliucijos medžiaga, iš kurios galima suformuoti gana sudėtingos elgsenos gyvūnus su ilgomis ir netiesioginėmis veiksmų sekomis. Vabzdžiai neatsieina gamtai neįvertinamai brangiau už žmonių idėjas. Nėra prasmės aiškinti nariuotakojų sudėtingą elgseną motyvuojant, jog kadaise jie savo veiksmus atlikinėjo sąmoningai, o vėliau ta sąmoninga veikla virto instinktyvia, kaip jau buvo manęs Wilhelmas Wundtas. Jeigu vabzdžiai kada nors būtų buvę sąmoningi, jų elgsena tikrai būtų tapusi dar sudėtingesnė. Tačiau vabzdys, milijardinės populiacijos narys, yra toksai pigus, kad evoliucijai visai nebūtina aprūpinti jį sąmone. Vabzdys pats yra sąmonės, jos elemento – idėjos, minties, vaizdinio – analogas.

Žmogaus sąmonė bei žmogaus idėjos Žemėje yra jaunos, tad tikėtina, kad jos dar nėra išsėmusios viso savo raidos pajėgumo. Tikiu, kad toji evoliucija gali dar pagreitėti, atsižvelgiant į žmonių komunikacijos tobulėjimą ir žmonių

gebėjimą veiksmingiau mąstyti drauge. Tada sąmonės raida ims pati save greitinti, remdamasi mokslo ir technikos, o dabar ypač ryšių bei informatikos pažanga.

Filosofijos požiūriu evoliuciją jau galime minėti kitu lygmeniu, – tai evoliucijos evoliucija, kurią pajungė žmonės. Aišku, esame tos evoliucijos evoliucijos pradžioje, ir sunku nuspėti, ką ji žada mums bei kitiems. Viena vertus, idėjų evoliucija yra ekonomiškesnė už individų, bent jau už didelių ir sudėtingų būtybių, evoliuciją. Kita vertus, greitai evoliucionuojanti, kumuliacinė sąmonė davė žmogui tokias veiksmingas priemones savo norams bei poreikiams tenkinti, jog ji jau tapo pavojingai brangi biosferai ir pačiam žmogui.

Mūsų tikrai laukia katastrofa, jeigu neišmoksime mažiau norėti, riboti vartojimo poreikius arba biosferos eksploatavimą. Būtų lengviau, jeigu sąmonę vartotume ne tiek kaip priemonę savo tikslams siekti, o kaip tikslą savaime. Kadaise to paisyta, kai grynas mąstymas, vaizdinių kūrimas ir atpasakojimas, pasitelkus kalbą (poeziją, dainas, filosofiją) arba pigias technines priemones (piešimą, šokį, grojimą), buvo esminė kultūros dalis. Tam galėtume ir turėtume skirti daugiau dėmesio, kreipdami kultūros plėtotę ne daiktų, o minčių, melodijų ir vaizdinių vertinimo linkme, dvasingumo linkme.

Įdomu, jog tokią pat mintį, tik kitame kontekste ir kitais žodžiais pabrėžė daugelis didžiųjų pranašų bei žmonijos mokytojų – Buda, Laozi, Jėzus Kristus ir kiti Europos bei Azijos mistikai, filosofai. Ir šiuolaikiniai mąstytojai, kurių dauguma yra materialistai, vis dėlto pasisako prieš daiktų kultą, vartotojų visuomenę, banalųjį materializmą ir kt. Manau, kad jie yra teisūs ir biologiniu, tai yra tiek ekologiniu, tiek evoliuciniu, atžvilgiu. Žmogus vystėsi dvasingumo linkme, ir mums telieka viltis, kad jis ir toliau taip vystysis, bent nepasuks atžangos keliu. Nors, deja, tai irgi visai tikėtina.

1976

PASAKOS IR TIKROVĖ

Pasakos yra labai senos. Niekas nepamena, kiek tūkstantmečių žinomi skraidantis kilimas, nepaliaujančios malti girnos, netuštėjantis kapšas, rykštė, kuri priešą paverčia akmeniu ir prikelia negyvą draugą, sodas, žydintis žiemą vasarą, septynmyliai batai, veidrodis, galįs rodyti bet ką. Tai tik keli paskiri pavyzdžiai. Jų bei daugelio kitų bendrą siekį galėtume apibūdinti kaip amžiną žmogaus norą įveikti kliūtis, kurias jam kelia gamtos dėsniai. Septynmyliai batai įveikia nuotolį, skraidantis kilimas – traukos jėgą, stebuklingos girnos – materijos pastovumo dėsnį, gyvybės vanduo – mirtį, o didvyris – visus priešus.

Pasakos išliko gyvybingos ligi šiol, tik dabar jas praplėtė palyginimai. Kai vaikui sekame pasaką apie skraidantį kilimą, būtinai paaiškiname, kad ta svajonė tikrovėje tapo lėktuvu. Pasakodami apie gyvybės vandenį, turėtume pridurti, kad gydytojai grąžina sveikatą bei gyvybę žmonėms, kurie vos prieš vieną kartą buvo pasmerkti myriop. Norus pildančią skrynelę gali atstoti universalinė parduotuvė, kurioje daug lengviau už savo ainius įgyjame daugybę daiktų, apie kuriuos jie nė svajoti nesvajojo. O pasakojant, kaip vargšas jaunikaitis paveldi rūmus, vertėtų prisiminti, jog ir mūsų nuosavi namai, palyginti su senovės aprūkusiais, knibždančiais blakių, be jokio vandentiekio rūmais, ne vieną andainykštį karalių priverstų aikčioti iš pavydo. Taigi šiais laikais

pasakas imta sekti visai kitaip nei anksčiau. Esame pratę manyti, kad senovės laikais pasakose buvo parengti ir užfiksuoti žmonijos idealai, mūsų laikais pradėta juos įgyvendinti. Lėktuvo konstruktorius vykdo tai, apie ką svajojo, tačiau nepajėgė įgyvendinti žmogus, sugalvojęs ir papasakojęs istoriją apie skraidantį kilimą. Jeigu tikrai taip yra, žmonijos pažanga nusakytina faktu, jog žirklės tarp norų ir tikrovės laikui bėgant vis labiau glaudžiasi.

Toksai susiglaudžiančių pažangos žirklių vaizdinys, savaime aišku, lieka vien vaizdiniu, atspindinčiu tai, kas pasakiška, kas tėra šiuolaikinė pasaka, graži įtikėti, bet sunki įgyvendinti.

Pasakos ir tikrovės santykiai iš tikrųjų yra kur kas sudėtingesni, nei galėtume spręsti iš to naivaus vaizdinio. Aiškūs vien tam tikri faktai, pavyzdžiui, kad ir pasakos, ir mašinos bei įrenginiai yra žmogaus sukurtos sudėtingos sistemos, abi sudėliotos iš tikrovės elementų, tačiau kaip visuma nesutampančios su jokia tikrovės sistema.

Šitaip palyginę ir prisiminę, kaip mūsų šalyje gyveno praėjusi arba užpraėjusi karta, kai tebuvo naudojamos balanos dūminėse pirkiose, galėtume daryti atitinkamus apibendrinimus. Dabar žmonės turbūt gyvena geriau kaip senovėje. Matyt, gebame gaminti daiktus, kurie lygintini su pasakų vaizduotaisiais. Tie apibendrinimai nėra neteisingi. Tik kartais atrodo, kad apie mus vešinti gausa sąlygoja jų neteisingumą.

Pavyzdžiui, neteisinga manyti, jog ši gausa augs neribotai, visi mūsų norai bei svajonės kada nors išsipildys. Jog kada nors galėsime keliauti po visatą kaip dabar važinėjame greitkeliais, jog tapsime nemirtingi ir įgysime nesenkančių energijos šaltinių, kurie leis mums daryti viską. Tikėti tokiais apibendrinimais ir gyventi vadovaujantis jais yra žalinga bei pavojinga.

Žinoma, mes juk tuokiamės, statome namus arba perkame automobilį ne todėl, kad esame įsitikinę, jog termobranduolinė energija netrukus bus panaudota taikiais tikslais. Dau-

guma mūsų globalines problemas palieka spręsti mokslininkams bei kitiems išrinktiesiems ir gyvena tikėjimu, kad aukštesnės jėgos pasirūpins viskuo. Tarp daugumos yra nemažai ir tokių, kurie mano, kad jiems priklauso didžioji tos nuolat augančios gausos dalis. Aišku, patiems nebepridedant jokių pastangų, esant įsitikinusiems, jog ilgainiui būtinai turi mažėti sunkumų ir pastangų. Pasakos turi virsti tikrove.

Didieji mokslo laimėjimai sąlygojo jas gaubiančią savitą mitologiją, kuriai būdingas ir paplitęs tikėjimas, neva tikrovė nesustodama tolydžio artėja prie pasakų pasaulio, kur įmanoma visa, ko tik geidžiame. Tačiau taip nenutiks ir niekada negalės nutikti.

Pasakoje visa kas gali tapti įmanoma, o tikrovėje negali. Tikrovė yra griežta, tikriau gal – net stingi, ji turi savo aiškias ribas, kurios nedings ir neišsiplės. Tikrovėje visa kas iš ko nors randasi; visa, kas atsirado, kada nors taip pat pranyks; už viską reikia mokėti; jeigu vieno dalyko padaugėja, kito sumažėja; sunaikinto nebegalima visiškai atstatyti. Čia tik tam tikri gana bendri apribojimai, kurių išvengti neįmanoma.

Kad mes dabar gyvename geriau nei anksčiau, visų pirma sąlygoja tai, jog išmokome daugiau imti iš gamtos, daugiau ir greičiau vartoti. Gamtos išteklių nepagausėjo, mes patys priartėjome prie jų. Iš žemės gelmių siurbiame vis daugiau naftos, kasame anglį bei skalūną, kertame miškus. Deginame vis daugiau kuro, liepsna tolydžio plečiasi, o kuro mažėja. Nors, galimas dalykas, bus atrasti nauji energijos šaltiniai (naujas kuras liepsnai), vis dėlto neapdairu švaistyti kurą. Tikrovė mėgsta taupą.

Šiaip ar taip, atrodo, mes dažniausiai negalime suvokti, jog visa, ką gauname, priklauso gamtos lobynui, o mes eikvojame gamtos išteklius. Kiekvienas automobilis bei kelionė juo, kiekvienas kostiumas, pobūvis, kiekvienas tortas, kiekviena pora batų, kiekvienas butas ir jo remontas, kiekvienas laikraštis, knyga, butelis, šiltas dušas, puodelis kavos – kiek-

vienas daiktas arba paslauga truputį nuskurdina pasaulį, išeikvoja, sudegina ką nors, ko daugiau nebeatgausime. Bent jau energijos.

Galėtume paklausti, kokia mums, gamintojams ir vartotojams, nauda iš tų abstrakčių pamąstymų. Gyvenimas – tai liepsna, ji turi degti, ir net jeigu stengsimės kuo taupiau deginti savo liepsnelę, nepirksime automobilio, nevyksime kelionėn, nesimaudysime vonioje – vis tiek pernelyg mažai sutaupysime, o ir tomis menkomis santaupomis pasinaudos kitas, kuris be saiko vartos tai, ko mes atsisakėme: nusipirks kaip tik tą automobilį, pasistatys vasarnamį kaip tik ant to sklypo. Tai irgi nėra neįmanomas dalykas, nors vis dėlto... Mes niekada nesame tikri, kad gyvendami neturėsime daryti rimtesnių sprendimų, rinktis svarbesnių dalykų nei ligi šiol. Ir dėl visa ko, šiaip ar taip, svarbu atsiminti, kas yra kas, kas kiek verta. Tai, be abejo, naudinga priminti ir vaikams. Supainioję tikrovę su pasakomis, jie kada nors už tai gali per brangiai sumokėti.

Galbūt sekant pasakas apie išsipildančius stebuklingus troškimus, reikėtų daugiau kalbėti ir prisiminti tas, kurios priešina nuosaikumą su besotyste. Tokių pasakų tikrai daug. Pasaka apie žvejį ir jo pačią, vyrą ir ąžuolą, turtingą ir vargšą brolius, našlaitę ir podukrą. Visose tose pasakose žmonės susiduria su stebuklais, stebuklingais turtais ir stebuklingomis galimybėmis. Protingi pasiima mažai, godūs ir kvaili geidžia kuo daugiau ir lieka be nieko. Su stebuklais reikia būti atsargiam. Kas daug nori, nėra protingas. Tai tiesa, taikytina tiek pasakoms, tiek tikrovei.

1974

MIŠKINIS IR BARBARAS

Laozi *Daodejing* 20 skyriuje parašyta:

Visi žmonės moka gyventi,
aš vienas esu kvailas kaip prasčiokas.

Frazę „aš vienas esu kvailas kaip prasčiokas" galėtume versti ir kitaip – „aš vienas esu kvailas kaip miškinis". Žodis *bi* čia reiškia paribio gyventoją, barbarą, žodis *wan*, be kvailio ir užsispyrėlio, taip pat reiškia barbarą. Tas žodžių reikšmes patartina įsidėmėti analizuojant šią teksto atkarpą ir visą Laozi mąstyseną.

Žinome, kokia svarbi kinams buvo dvasios šviesa, išsilavinimas ir kultūra, kaip jie vertino savo išprusimą ir kaip iš aukšto žiūrėjo į kaimynus bei paribio gyventojus, kuriems stigo šios dvasios šviesos. Laozi nepalaiko tokio bendro „visų žmonių" požiūrio ir priešina save su juo, užuot priskyręs save tiems, kurie žino, ką turi daryti, ir daro tai, ką turi, kurie atstovauja savo aukštai kultūrai ir ja tenkinasi. *Kultūros* ir *natūros* priešybėje Laozi nuosekliai palaiko *natūrą*.

Priešstata *kultūra–natūra* anuomet buvo personifikuota dviejų gyvensenų priešybe: žemdirbystės (ir gyvulininkystės) – ir medžioklės, žūklės, bitininkystės. Vienoje pusėje buvo gamtos pertvarkytojai, žemdirbiai ir selekcininkai, kitoje – girių tautos, ne itin keitusios savo aplinką. Žemdirbiai, aišku,

manė esą tikrieji žmonės, o girių tautas laikė pusžmogiais. Tokią pažiūrą rodo ir žodis *miškinis*, kurio vienas kiniškų atitikmenų gali būti *bi*.

Žemdirbių ir girių žmonių gyvensenos skirtumus atitinka ir jų pasaulėvokos, tikėjimo bei ideologijos skirtumai. Girių žmogus gyvena sudėtingoje gamtinėje ekosistemoje, kurios įstatymus privalu žinoti ir būtina jų paisyti. Jis turi būti geras ekologas praktikas, taip pat psichologas, turi suprasti gyvūnų elgseną – tai lemia jo sėkmę ir išlikimą.

Žemdirbys dažniausiai gyvena savo suformuotoje ir todėl supaprastintoje ekosistemoje, jo pagrindinis darbas yra palaikyti tos sistemos produktyvią ir neišvengiamai itin nepastovią būseną. Tai reiškia nuolatinę kovą su usnimis, kenkėjais, plėšrūnais, gamta, kuri nori susigrąžinti išklydusią ekosistemos dalį, lauką paversti mišku. Tad žemdirbio ideologijos esminis bruožas yra kova su gamta, usnimis, plėšrūnais, sulaukėjimu. Tai įvardijama *eo ipso** dualizmu; gėrio ir blogio, kultūros ir laukinumo, naudingo ir žalingo priešpriešа. Tokio dvilypumo girių tautos nežinojo, tačiau jis mažiau ar daugiau reiškėsi visose žemdirbių ideologijose. Toms ideologijoms, be dualizmo, viena didžiausių vertybių (girių tautoms ji nebuvo tokia svarbi) įprasta laikyti derlių, vaisingumą, taip pat ir kitą agrarinę metaforiką bei jos raišką. Šiek tiek tokių pavyzdžių randame kinų konfucianizmo klasikų veikaluose, o ypač jų gausu Artimųjų bei Vidurio Rytų senųjų klasikų darbuose. Radikalaus dualizmo geriausias pavyzdys yra senoji Irano religija, kuri laukininkų ir gyvulių augintojų utilitarizmą išaukštino iki kosminės filosofijos, kai, pavyzdžiui, vilkas, gyvatė ir skorpionas nėra tiesiog blogi bei pavojingi žmogui ir gyvūnijai, bet yra Blogio įsikūnijimas, Blogio dievybės sukurti, o kiekvieno tikinčiojo priedermė – juos naikinti, kad ir kur būtų. Tipiška agrarinė ideologija taip pat yra krikščionybė. Čia irgi

*Tuo pačiu, dėl to pat.

vertinamas derlingumas: *...o dar kiti nukrito į gerą žemę ir išaugę davė šimteriopą derlių* (Lk 8, 8).

Geras yra sumanus tarnas, kuris neslepia pinigų, o leidžia juos apyvarton, siekdamas pelnyti palūkanas (Lk 19, 12–27). Teigiamas derlingumo palyginimas yra garstyčių grūdelis ir raugės (Mt 13, 31 ir 33).

Krikščionybė yra gausi agrarinės dualistinės metaforikos, gėris nuosekliai lyginamas su pasėliu, blogis – su raugėmis (Mt 13, 18–30), gerieji – su avimis, blogieji – su vilkais (Mt 7, 15). Gėris būtinai turi priešą, su kuriuo Dievo padedamas kovoja: *Štai aš suteikiau jums galią mindžioti gyvates bei skorpionus ir visokią priešo galybę, kad niekas jums nepakenktų* (Lk 10, 19).

Kinų konfucianizmas, palyginti su kovinguoju dualizmu, yra akivaizdžiai švelnus. Nors aiškinama, kad žmogaus auklėjimas yra jo įgimto blogo būdo perauklėjimas (pasak Xunzi, žmogaus prigimtis esanti neabejotinai bloga, o gėris, kuris jame gali rastis, yra iš kažkur gautas), kovos su gamta srovė nėra vyraujanti. Štai Mengzi pažiūra į gamtą bei žmogaus prigimtį kur kas pagarbesnė. Prisiminkime jo pasakojimą apie kvailą Songo vyrą, kuris „padėjo pasėliui augti" tempdamas želmenis aukštyn, ir tie želmenys nuvyto. Usnių ravėjimo Mengzi nieku būdu nesieja su kosmine Blogio ir Gėrio kova. Vakarietiškas žodis *kultūra* kildinamas iš agrarinės leksikos ir turi daug totališkesnę prasmę nei Kinijoje, kur analogiško žodžio *wen* pradinė prasmė reiškė raštus, tatuiruotę, taigi ne keitimą prigimties, o jos gražinimą, tobulinimą. Konfucijaus veikale *Lunyu* vartojama nedaug agrarinių palyginimų, bet dažnai kalbama apie jau minėtą *wen* – muziką, raižybą, mokslą, tobulinimą. Tobulinti galima ir tai, kas jau yra

kilnu,
puoselėja žmoguje gėrį,
nepuoselėja žmoguje blogio. (XII, 16)**

** Čia ir toliau versta iš Linnarto Mällio vertimo į estų k.

Visų švelniausias ir artimiausias gamtai iš kinų mokymų yra, be abejo, Laozi mokymas. Jo manymu, gamtoje nėra gėrio nei blogio, tos vertybės kyla tik atitrūkus nuo gamtos, nuo Dao, ir toks poelgis, anot Laozi, akivaizdžiai peiktinas:

Didysis Dao ima nykti –
randasi tai, kas žmogiška ir teisinga;
ateina protas ir žinios –
stoja didis melas. (18)

Įstatymai ima tvirtėti –
vagių-plėšikų vis gausėja. (57)

Matome, kad Laozi žiūri neigiamai į bet kurią kultūrą, norinčią pakeisti, pagerinti ar tiesiog pagražinti gamtą. *Daodejing* yra savitas pamokymų sąvadas, hebrajų pranašų pamokymų analogas. Jie peikia savo meto kultūrą: pranašai – dėl Jahvės priesako laužymo, Laozi – dėl Dao nepaisymo. Ir vieni, ir kiti pamokymai ragina žmones pasitaisyti, grįžti prie pirmykščio teisingojo prado, kurį hebrajai sieja su patriarchaliniais laikais, daoistai – su neapibrėžta senove.

Analogiją galėtume tęsti. Amoso, Ješajo bei kitų pranašų kalbomis buvo grindžiami judėjų ir krikščionių ateities lūkesčiai ir juos įgyvendinti ketinusių revoliucingųjų sektų veikla. Kinijoje tokias utopines viltis reiškė ir joms įgyvendinti norėjo net ginklo griebtis daoistinės sektos.

Vienas motyvų, einantis per visą Laozi pamokymą – tai grįžimas į pačią pradžią:

Šaknin grįžimą vadiname rimastimi. (16)

Grįžimas yra Dao judėjimas. (40)

Kultūra, valstybingumas, švietimas, karas ir prievarta – toksai, pasak Laozi, yra atitrūkimo nuo Dao padarinys, ir au-

torius polemizuoja su visa tuo. Jo idealas yra *wen* – raštų ir raižybos – nebuvimas, netašytas medis:

Todėl sek tuo:
laikykis paprastumo, lik netašytas. (19)

Vėl virsi kūdikiu,
vėl virsi netašytu medžiu. (28)

Analogiškai Laozi vaiką labiau vertina už suaugusįjį, moterį už vyrą, taip prieštaraudamas savo meto bent jau Zhou valstybėje taikomai vertybių sistemai:

Vėl virsi kūdikiu. (28)

Patelė visad laimi rimastimi,
laimi nusileisdama. (61)

Tokiam vaizdinių kompleksui būdinga ir tai, kad Laozi teikia pirmumą judėjimui žemyn, bet ne kilimui aukštyn, bevardžiam, bet ne įvardytam, neaiškiam, bet ne suvokiamam. Visa tai, be abejo, yra polemiška, nors vargu ar įmanoma nustatyti konkrečius polemikos adresatus. Turbūt didžioji dalis atitinkamų tekstų neišliko. Tačiau Laozi „grįžimas į pradžią" reiškia kur kas daugiau nei polemiką.

Yra žinoma, kad daoistai tokį grįžimą suvokė ir kaip fiziologinį reiškinį. Kvėpavimo pratybomis stengėsi pasiekti „gemalo kvėpavimą", sugrįžimą į gyvybės pradinę stadiją. Kultūrotyros požiūriu daoizmui būdinga tai, ką Tibete palaiko *bön* religija, o Europoje karnavalai ir juodosios mišios, – mėginimas išversti pasaulį į kitą pusę, elgtis nepaisant visuomenės priimtų normų. Cituota ištrauka „grįžimas yra Dao judėjimas" verstina ir taip: „Dao judėjimas vyksta atvirkščiai". *Bön* religijos išpažinėjų šventojo kry-

žiaus galai nukreipti prieš saulės kryptį, o ne pagal saulę, kaip budistų, prieš saulę jie suka ir maldos lankus, eina apie šventąsias vietas. Panaši daoistų elgsenos priešybė reiškiama kad ir lytinės sueities metu, kai vyras neketina išlieti savo sėklos moters kūne ir pradėti naują gyvybę, o nori pasisemti iš moters gyvybiškos energijos – jo sėkla nebūna išliejama, ji nukreipiama aukštyn (pagal daoistų fiziologinę doktriną), siekiant asmenybės transformacijos. Nėra didesnės prasmės vardyti daoistų gero elgesio pažeidimus. Net ir Zhuangzi šaiposi iš laidojimo apeigų, gedėjimo, taip pat dorovės mokymo; apie jo pasekėjų, tokių kaip Ruan Ji, Ji Kango bei daugelio kitų, keistą ir atžarų elgesį gausu pasakojimų kinų padavimuose.

Tačiau gilinimasis į *Daodejing* leistų mums susimąstyti apie žmogaus kultūros baimės ir kaltės jausmus, kuriuos savitu aspektu nagrinėjo Claude'as Levi-Straussas. Juk kultūra norom nenorom reiškia prievartą žmogui bei kitoms gyvoms būtybėms, sunkumus ir įtampą, kuri – čia peršasi labai logiška mintis – atitolina mus nuo gyvenimo, gyvenimo syvų, visko, į ką rimtai žiūrėjo senovės tautos, ir priartina prie nunykimo bei mirties:

Gimstantis žmogus yra minkštas ir silpnas,
mirštantis žmogus yra kietas ir tvirtas. (76)

Kas stovi ant pirštų galų, stovėti neliks. (24)

Tiek kultūros, tiek gyvenimo esminis paradoksas yra tas, kad vystymasis, augimas, pažanga artina mus prie mirties bei pražūties. To esminio paradokso sprendimą mėgino rasti ir siūlė visos religijos. Kaip jis sprendžiamas, iš dalies sąlygoja ir tai, ar tautos verčiasi žemdirbyste, ar gyvena giriose. Žemdirbių manymu, mirtis reikalinga gyvybei gausinti: grūdas turi mirti, kad duotų gausų derlių. Derama mirtis ska-

tina gyvybę. Toks vaizdinys daug kur pateisino žmonių aukojimą arba žmonių galvų medžioklę, tai buvo daroma gyvybės ir vaisingumo labui. To papročio tolimas atgarsis taip pat yra krikščioniškoji samprata apie Kristaus pasiaukojamą mirtį, kuri mums, žmonėms, davė amžinąjį gyvenimą. Kinijoje žmones gana dažnai aukota Yin dinastijos laikais, tačiau Zhou dinastijai valdant to jau atsisakyta, paprotys ilgiau išliko tik kai kur paribiuose.

Girios tautos manė už derlingumą esant vertesnę pusiausvyrą. Derlingumas, galia ir turtai – ne vertybės: „per daug" yra blogiau nei „per mažai". Vertybė – tai apdairumas ir kuklumas, o visų pirma – nenutrūkstamas gyvybės lankas. Girios tautų didžioji svajonė buvo uždaras pasaulis, kur visa kartojasi, atkartoja save. Mirtis tėra trumpas tokio pasikartojimo tarpsnis: žmogus vėl atgimsta savo giminės atžaloje, nužudytas ir suvalgytas žvėris atgyja, jeigu jo kaulai išsaugomi ir nunešami į mišką.

Tie idealai, be abejo, buvo įkvėpti stebint pusiausvyrą palaikančią sudėtingą ekosistemą, gyvenant didžiojo gamtos ireguliarumo sąlygomis, kai pats išmintingiausias žmogaus poelgis – suprasti tą ireguliarumą, panaudoti jį savo tikslams ir jo neardyti. Tokią sampratą atspindi girių tautų tikėjimai ir tautosaka. Argi Laozi samprata bendrais bruožais ne vienopa?

Todėl protingas palieka perteklių,
palieka gausą, palieka kraštutinumą. (29)

Dao niekada nieko nedaro,
bet nieko nepalieka nedaryta.
Jeigu valdovai juo sektų,
visa susitvarkytų savaime. (37)

Girių tautos neturi karalių, neturi valdovų, kurie puikuotųsi savo galia bei stiprybe, neturi didelių užkariautojų.

Laozi manymu, jie nereikalingi, tad jis nenori jų matyti savo idealų pasaulyje:

Rūmų kiemas labai švarus –
laukai labai usnėti,
aruodai labai tušti. (53)

Taigi Laozi pamokyme galime rasti daug paralelių su girių tautų ideologija. Kitas klausimas, kokia tų paralelių kilmė. Ar Laozi atstovauja kokiai nors panašiai į Rousseau mokymą srovei, kuri sugadintą, kupiną įtampos civilizaciją priešina su tyra ir sveika girių tautų gyvensena ir moko, kaip prie jos grįžti? O gal daoizmu vadinama mąstysena išsaugojo šį bei tą iš kinų arba veikiau iš jų pietinių kaimynų – mažų tautelių, kurias kinai vėliau asimiliavo ir išstūmė – senovės miškinių ideologijos?

Nors pirmoji prielaida visais atžvilgiais atrodo tikresnė, drįstu spėti, jog ir antroji nėra be pagrindo. Kinų kultūros ypatumas yra tas, kad ji nieko neatsisako ir saugo sena derindama su nauja. Kinų tikėjimai ir padavimai yra išsaugoję daug archajinių bruožų, ligi šiol praktikuojamas šamanizmas, nekromantija*** bei geomantija****. Kinai, ypač šalies paribio gyventojai, nuolat susidurdavo su girių tautomis, jau dirbusiomis žemę, bet išlaikiusiomis artimus santykius su gamta, pagarbą miškui ir jo įstatymams. Tie ryšiai su primityvios ekologinės mąstysenos žmonėmis galėjo duoti peno tarp pačių kinų gyvavusiam protodaoizmui, kuris toliau vystėsi kartu su kitomis mąstysenomis, tarpais su jomis polemizuodamas, ir susiformavo toks, koks išliko daoizmo klasikų Laozi, Zhuangzi bei kitų veikaluose. Mokymas apie stebuklingajį Dao, kuris nieko nedarydamas nu-

*** Būrimas pasitelkiant iškviestas mirusiųjų vėles.
**** Būrimas pasitelkiant žemės galias.

veikia viską, palaiko sudėtingą pasaulio visovę, visus maitina ir saugo, gali remtis labai sena beasmenio stebukladario samprata, kuria tikėjo daugelis tautų. Tą sąvoką galėjo atgaivinti ryšiai su miškiniais paribių gyventojais, kuriems Laozi rodo prielankumą ir su kuriais lygina save. Kinijoje, matyt, joks tikėjimas neišnyko be žymės. Čia neišsivystė nei henoteizmas*****, nei monoteizmas, kuris dažniausiai išstumia ankstesnius tikėjimus. Esame pratę suvokti religijos keitimąsi pakopomis, nuo animizmo (šis žodis dažniausiai apima daug skirtingų sąvokų, kurios mums stebint iš šalies atrodo vienodos; tegu jis čia žymi ikiteistinius tikėjimus) iki politeizmo ir nuo politeizmo iki monoteizmo, kai aukštesnė raidos pakopa išstumia žemesnę. Tačiau Kinijoje visos tos religijos raidos pakopos ramiai sau gyvavo kartu ir dabar tebegyvuoja.

Toks kinų dvasios sinkretizmas rodo ir tai, kad čia religijos ankstyvosios formos irgi siekia aukštąją kultūrą ir turi ten savo reikšmę. Vakarų pasaulyje, taip pat Indijoje filosofija nepalaiko ryšių su vadinamuoju animizmu, gamtiniu tikėjimu, čia labiau vertinamas aiškų pavidalą įgavęs teizmas, o Kinijoje filosofinės spekuliacijos gali remtis ir animizmu, girių tautų mąstysena, kuri išlikusi tebegyvuoja aukštojoje kultūroje. Savaime aišku, daoizmas nėra vienintelis būdas animizmui filosofiškai perprasti – panašios ir tibetiečių *bön* bei japonų *shinto* religijos. Daoizmas turi akivaizdžių bruožų, nepaveldėtų iš senovės religijos, – tai Laozi ir Zhuangzi polemiškumas, gal net vaizdavimasis, esą pasitelkus fiziologines technikas galima pasukti atgal žmogaus gyvybinius procesus, sustabdyti mirtį ir pasiekti amžinąjį gyvenimą. Galbūt to irgi mėgino siekti Pietų Kinijos kerėtojai – apie juos tiesiog per mažai žinome.

***** Politeizmo forma, kai tarp daugelio kitų dievybių vyriausiuoju ir galingiausiuoju laikomas vienas kuris dievas.

Kai dėl Laozi mokymo vėlesnių bruožų, vienas tokių tikrai yra jo romantinis, idealizuotas senovės žmonių vertinimas, būdingas ir kitiems mokymams, ir toks pat miškinių bei barbarų vertinimas – skiriamoji daoizmo ypatybė. Savo pažiūra, kuri kartais tartum siekia žmonijos vaikystėn grąžinti net istoriją: „Maža valstybė, mažai žmonių" (80), Laozi iš tiesų yra tolimas Rousseau pirmtakas. Turime pagrindo manyti, kad jis, kaip ir Rousseau Europoje, prisidėjo prie aukštosios kultūros švelnėjimo ir savikritikos. Tikiu, jog daoizmo bei protodaoizmo dėka Kinijos civilizacija ir ideologija tapo pakantesnės gamtai ir žmogaus prigimčiai, lyginant su zoroastrizmu, islamu arba krikščionybe. Kinų asimiliuotų, sunaikintų ir į dykras išstumtų genčių atstovai atgimsta daoistais ir toliau gyvena kinų aukštojoje kultūroje. Daoizmas Kinijoje kuria kontrakultūros tradicijas, kurios ten gyvavo per 2000 metų ir neprarado savo gyvybingumo. Kaip tam tikros Vakarų kontrakultūros šviežios srovės, daoizmas mėgino padėti žmonėms gyventi gamtiškiau, švelniau ir kūrybiškiau. Arba, kaip baigiant derėtų pasakyti, jis pagelbėjo civilizuotiems žmonėms supratingiau koegzistuoti su barbaru ir miškiniu šalia savęs bei savyje.

ZHUANGZI IR WITTGENSTEINAS

Zhuangzi priskiriama knyga, filosofinė-poetinė antologija, yra vienas svarbiausių kinų daoistų klasikos kūrinių. Vakaruose ji ne tokia populiari kaip Laozi *Daodejing*, bet ir čia išversta į keletą kalbų. Vienas pirmųjų pažymėtinų vertimų yra, be abejo, Richardo Wilhelmo vertimas į vokiečių kalbą. Šio šimtmečio pradžioje pasirodė keli jo leidimai, pavadinti *Das wahre Buch vom südlichen Blütenland* (Dshuang dsi, 1912).

Zhuangzi vardas yra garbus ir sietinas su vardais mokytojų, tokių kaip Laozi, Kong Fuzi, Mengzi, Liezi ir kt. Žodelis *zi*, kurio, beje, viena pagrindinių reikšmių yra *sūnus*, būtų verstinas kaip *mokytojas* arba *maestro*. Žodžio semantinė plėtotė, matyt, buvusi tokia: šeimos arba giminės žymiausi atstovai buvo vadinami vien pavarde su žodeliu *zi*.

Zhuangzi vardas, anot istorikų, buvęs *Zhou*, taigi oficialiai jį būtų tikę vadinti *Zhuang Zhou*, kaip tarpais ir daroma. Šitaip vadinamas daoistas greičiausiai gyveno iš tikrųjų. Pasak istoriko Sima Qiani (145–89 pr. Kr.), jis buvęs amžininkas Qi karalystės valdovo Xuano, valdžiusio 342–323 m. pr. Kr. Taigi tasai Zhuang Zhou buvo Aristotelio amžininkas. Ką jis veikė, tikriau nėra žinoma; matyt, jo būta vieno iš daugelio anų laikų filosofų, kurie išgarsėjo savo iškalba ir įžvalga. Viena jo knygos esminių temų, vienijančių su Laozi *Daodejing* – tai bet kokių taisyklių, apibrėžčių ir įvardijimų priešybė.

Daoistai, ne taip kaip daugelis kitokių mąstysenos krypčių atstovų, buvo linkę į nominalizmą. Zhuangzi knygos antrajame skyriuje parašyta: „Didysis Dao neįvardytinas. Didelis ginčas bežodis. Didelis žmogiškumas nėra žmogiškas" (Zhuang zi, 1989: 30). Tryliktajame skyriuje galime perskaityti:

„Pasaulis vertina Dao iš raštų (knygų). Raštai ne vertesni už žodžius. Žodžiai turi vertę. Tai, kas teikia žodžiams vertę, yra mintis. Esti kai kas, ką išreiškia mintis. To, ką išreiškia mintis, negalima perteikti žodžiais. Tačiau pasaulis vertina tai, kas teiktina žodžiais – raštą. Tegu pasaulis jį vertina, o vis dėlto nedera jo vertinti. Tai, kas ten vertinama, nėra to verta.

Pažvelgę regime formas ir spalvas. Įsiklausę girdime vardus ir garsus. Liūdna, kad pasaulio žmonės mano, esą formos, spalvos, vardai ir garsai veda kitapus, į daikto esmę.

Formos, spalvos, vardai ir garsai iš tikrųjų neveda kitapus, į daikto esmę, tad „žinąs nekalba, kalbąs nežino". Bet kaip galėtų pasaulis tai perprasti?"

Šioje ištraukoje cituojamas posakis „žinąs nekalba, kalbąs nežino", kuris yra ir Laozi *Daodejinge* (56 sk.). Pagarsėjęs kaip daoizmo tyrėjas, Angusas Grahamas jo paties verstos Zhuangzi knygos įvade rašo, kad Zhuangzi yra pirmasis žinomas kinų autorius, kuris aiškiai dėsto nominalistinę pažiūrą, esą vardai su daiktais siejami tik sutartinai. Grahamas rašo: „Patiriame kvaitinantį šoką, atradę tada dar nežinomą visų išmoktų idėjų akivaizdų perversmą, kai pirmą kartą matome, kad iš esmės kiekvieną daiktą galima vadinti įvairiais vardais" (Chuang tzu, 1981: 10).

Tokiam nominalizmui itin dera ši Zhuangzi knygos 26 skyriaus ištrauka:

„Bučius skirtas žuviai; sugavęs žuvį, pamiršti bučių. Kilpa skirta kiškiui; paėmęs kiškį, pamiršti kilpą. Žodžiai skirti minčiai; suvokęs mintį, pamiršti žodžius. Kur rasiu tą, kuris pamiršo žodžius, kad galėčiau su juo kalbėtis?"

Būtina paaiškinti, kad šio vertimo žodžiai *žodžius* ir *kalbėtis* kinų kalba žymimi vienu ženklu *yan*, tad tikslesnis vertimas būtų: „Kur rasiu tą, kuris pamiršo žodžius, kad galėčiau su juo persimesti žodžiais?"

Nominalistinė filosofija Kinijoje kur kas labiau puoselėjama ir plėtojama gilyn bei platyn. Nominalizmas vyrauja tiek budistinėse, tiek daoistinėse tradicijose, per jas siekdamas ir oficialųjį konfucianizmą bei neokonfucianizmą. Tai, kad aukščiausioji tiesa yra neapibrėžtina, o bet kokia apibrėžtis ir filososfija – nepakankamos, Tolimuosiuose Rytuose yra įprastinė tiesa, su kuria siejama nemažai kultūros reiškinių. Paminėtina asmenybė idealas, apibūdinama kaip neapibrėžtina, paslaptinga, nesuvokiama (Bežinas, 1982).

Nominalizmas, be abejo, skatino tikybos ir filosofijos toleranciją, kuri Kinijoje nebuvo tokia pažengusi kaip Indijoje, bet vis dėlto ryškiai didesnė nei krikščionių ar musulmonų šalyse. Jeigu tiesa neapibrėžtina, tai nėra ir vienui vienos net pačios teisingiausios tiesos apibrėžties. Tiesos negalima paaiškinti, tiesą tegalima nurodyti, tam naudojamos įvairios galimybės, iš jų kalbinėms toli gražu nėra teikiamas pranašumas. Pasitelkus kalbą, galima nurodyti ją esant netinkamą, tačiau tai įmanoma padaryti ir kitaip, kaip įrodė *chan*-budistų pedagogika savo nekonvencionaliais metodais. Bet problemą įžvelgia gal net Zhuangzi tradicija: knygos trečiajame skyriuje skaitome: *Parodyti pirštu, jog pirštas nėra pirštas, yra geriau nei rodyti be piršto, kad pirštas nėra pirštas. Rodyti arkliui, jog arklys nėra arklys* (Zhuang zi, 1989: 28).

Nominalistinis požiūris, kuris neleidžia mums tikėti vičviena pasaulio apibrėžtimi, verčia abejoti ir racionaliu etikos, religijos, politikos traktavimu. Elgsenos negalima paaiškinti ir pagrįsti geriau už pasaulį. Tinkamiausias būdas ją pagrįsti – tai tradicija. Jeigu nežinome, kas yra visų teisingiausia, geriausia sekti savo protėviais. Taip nominalistinė

filosofija savo ruožtu palaikė kinų kultūroje vyraujantį tradicionalizmą.

Europos, Vakarų pasaulio minties raida pasuko kitu keliu. Po Sokrato, Platono bei Aristotelio čia vyravo realistinis traktavimas. Vakaruose buvo tikima, jog yra pati teisingiausia, netgi vienui viena teisinga pasaulio apibrėžtis, ir buvo mėginama ją rasti remiantis įprasta žodžių reikšme. Sokrato majeutinis metodas iš tikrųjų yra prasmės analizė, kurią jis pats ir jo mokiniai traktavo kaip tikrovės analizę. Žodžio *meilė* analizė, remiantis šia traktuote, reiškia meilės „buvimo" atskleidimą. Realizmas neakceptuoja vaizdinio, esą tikrumas gali būti kai kas kita nei semantikos dalykas. Jau graikų filosofijoje begalybė, neapibrėžtinumas buvo neigiama sąvoka, neoplatonizmo atstovas Plotinas ją, pavyzdžiui, manė esant bjaurią ir blogą (*Eneados*, III, 5). Visa, kas asemantiška, lieka už kalbos ribų ir, savaime aišku, yra neapibrėžtina, tad nieko keisto, kad helenistinei filosofijai tai nekėlė jokio teigiamo susidomėjimo.

Kitaip į tai žiūrėjo gnostikai ir vėliau krikščionių mistikai, kurie Dievą ir aukščiausią tiesą manė esant transcendentinius; jų apibrėžti ir aiškinti neįmanoma kitaip – tik paradoksais. Nag-Hammado gnostiniame tekste *Perkūnas, tobula dvasia* parašyta:

Aš esu pirmas ir paskutinis.
Aš esu gerbiamas ir niekinamas.
Aš esu ištvirkėlis ir šventasis.
(Thunder... 1978: 271)

Tokia paradoksų raiška rodo nominalistinę pažiūrą bent jau į dieviškuosius dalykus, į tai, kas byloja apie nežinomo transcendentinio Dievo visovę.

Gnostinė mistika Europoje nerado platesnio atgarsio, didesnį pėdsaką ji paliko islamo pasaulyje. Vakarų bažnyčioje

vyravo realizmas, ir mistikai turėjo atsargiai reikštis, kad jų pažiūros nesusikirstų su pačia teisingiausia teologija ir filosofija. Nominalizmas egzistavo filosofijoje, bet ir jo šalininkai turėjo būti atsargūs, kad nekliudytų dogmų, nors radikalaus nominalizmo pasaulėvaizda apskritai sunkiai akceptuoja įvardytas dogmas.

Vakarų filosofijos istorija – tai istorija bandymų rasti vienintelės teisingos ar pačios teisingiausios tikrovės apibrėžtį. Jeigu tikėsime tokią apibrėžtį iš tikro esant galimą, filosofijos istorija bus ir filosofijos nesėkmių istorija. Jei vienintelė teisinga pasaulio apibrėžtis būtų sukurta, daugiau nebereikėtų ieškoti kitų, būtų galima apsiriboti vien senų nuostatų tikslinimu ir paskirų klausimų nagrinėjimu. Taip ir padarė į dogmas orientuotų sistemų, kad ir neotomizmo bei marksizmo, šalininkai. Tačiau jie, ko gero, neatstovauja pagrindinei vakarietiškos filosofijos krypčiai, kuri nuo Platono laikų vis dėlto buvo universalių aiškinimo sistemų, teorijų ieškojimas išeities tašku imant realistines prielaidas. Tad ir sunku rasti bendrų bruožų tarp Vakarų bei Tolimųjų Rytų filosofijos. Ne kažin ką tegali padėti ir viduramžių nominalizmas, nes jis buvo glaudžiai susijęs su teologija ir ginčais prieš realistus.

Europoje nominalizmas iš tiesų buvo benumirštąs kartu su scholastika. Bet jis vėl radikaliai atgimė praėjusį šimtmetį, kai austrų rašytojas Fritzas Mauthneris paskelbė savo idėją, esą filosofija – tai kalbos kritika, ir ją plėtojo bei įvairino savo gausia eseistine kūryba*.

Sunku apžvelgti Mauthnerio pažiūras jų nesubanalinant. Jis tiki, kad filosofija ligi šiol labiau nagrinėjo kalbą negu tikrovę, kad visą mūsų mąstyseną ir veiklą nulemia kalba. Aristotelio filosofija iš tikro tesanti graikų kalbos gramatika, tikrovės kategorijos čia yra veikiau kalbos kate-

*Mauthnerio pagrindiniai kalbos filosofijos veikalai yra *Beiträge zu einen Kritik der Sprache* (Stuttgart, 1901–1902) ir *Wörterbuch der Philosophie* (München-Leipzig, 1910–1911).

gorijos: iš vaizdinio substancijos kalboje radosi substantyvai, iš vaizdinio savybių-akcidencijų – adjektyvai-būdvardžiai. Kaip pavyzdį apie žodžių įtaką Mauthneris nurodo Napoleoną, kuris ketino nukariauti visą Europą ir ėmėsi rizikingo žygio į Rusiją, nors Europos sąvoka yra grynai sąlyginis dalykas. Taigi Mauthneris mano, kad tikrovė labai skiriasi nuo jos žodinio apsako. Mauthneris netikėjo, jog kalbą galima iš esmės pataisyti taip, kad ji taptų adekvačia tikrovės vaizdavimo priemone. Jis imasi „kalbos kritikos" (*Sprachkritik*), kuri gal labiausiai leidžia suprasti, kaip kalba veikia mūsų mąstyseną ir elgseną, o tai suteikia galimybę išsivaduoti nuo kalbos žavesio. Kurti naujos geresnės kalbos Mauthneris neketina, jis netiki dirbtinėmis kalbomis. Jo tiesa ne semantinė, o gyvenimiška. Mauthneris mano esąs mistikas – išsivadavimas nuo kalbos žavesio priartina prie tiesos, kurią buvo patyrę jo garbinami pirmtakai: Eckhartas, daoistai bei budistai (Mauthneris, 1910–1911). Jis cituoja Eckhartą, kuris skyrė tikrovę nuo vidinės tiesos: „Meistras Eckhartas perspėja dėl formalios, loginės kalbos tikrumo ir priešina jį su vidine (*inwendige*), viduje tiesa: Tas, kas sustos ties aprašu (*Bezeichnung*), nepasieks vidinės tiesos <...>, todėl neverta sustoti prie aprašo, reikia eiti prie vidinės tiesos" (Mauthneris, 1910–1911, antraštinis žodis *Mystik*).

Būtų įdomu Mauthnerio kalbos kritiką palyginti su Freudo psichologine analize. Jos turi esminių panašumų: tiek kalbos kritikos, tiek psichoanalizės užduotis yra parodyti žmogui, kaip jo psichika priklauso nuo tam tikrų neįsisąmonintų faktorių – į pasąmonę išstumtų potraukių, kalbos. Logiškai tat reiškia ir tai, kad ligi tol nedalomu vienetu buvęs „aš" Freudui ir Mauthneriui nebebuvo toks aiškus ir paprastas reiškinys. „Aš" yra daugiasluoksnis, susidedantis iš žinomo ir nežinomo, objektyvaus ir subjektyvaus. Freudas tą „aš" nemanė buvus iliuziją, jis nenorėjo naikinti savojo „aš" pajautos, tik ją išaiškinti, racionalizuoti. Freudas nebuvo bu-

distas, nebuvo nei mistikas. Tačiau toks buvo Mauthneris, kaip jis pats deklaravo savo *Filosofijos žodyne* po jau minėtu antraštiniu žodžiu *Mystik*: „Jau dešimt metų aš mokau: savojo *aš* jausmas yra apgaulė, individo vienovė yra apgaulė. Jeigu aš nesu aš, bet vis dėlto esu, galiu ir apie visus kitus galvoti: jie tik regimi individai, jie nesiskiria nuo manęs, aš su jais sudarau visumą, jie ir aš viduje (*binnen*) esame viena" (Mauthneris, 1910–1911, antraštinis žodis *Mystik*.) Savo paskutiniajame, jau po mirties išėjusiame veikale *Trys pasaulio atvaizdai* (Die drei Bilder der Welt, 1925) Mauthneris pažengia toliau už nominalizmą, teigdamas, kad trejetą iš esmės kalbinių kategorijų – substantyvą, adjektyvą ir verbumą – atitinka trys pasaulio vaizdai arba pasaulio aprašai: substantyvusis, kurio žymiausias atstovas yra Platonas, adjektyvusis, kuriam atstovauja empirika ir menai, ir verbalinis, kuriam atstovauja kad ir Heraklito judėjimo filosofija. Mauthneris nė vienam tų pasaulio atvaizdų, nė vienai iš trijų galimų filosofijos kalbų neteikia pranašumo. Jis taip kategoriškai pabrėžia tikrovės nepriklausomumą nuo kalbos, kad tikrovę iš tikrųjų mano esant transcendentinę.

Taigi Mauthneris įsitikinęs, jog, atsikratę kalbos pančių, pasieksime tikroviškesnę ir esminę tiesą, dvasios rimtį, vienovės su visais ir visa pažinimą. Be abejo, dvelkia mistika, ypač panašūs į budizmą bei daoizmą Mauthnerio samprotavimai ir savos patirties aprašymas pasakojant apie Indijos bei Tolimųjų Rytų „bedievę mistiką". Mauthneris aiškiai atsiskiria nuo Vakarų filosofijos esminio kelio, Platono bei Aristotelio tradicijų.

Nei gyvas būdamas, nei vėliau Mauthneris neturėjo žymesnių pasekėjų, ir jo filosofiniai darbai daugiausia liko užmiršti. Vis dėlto Mauthnerio pavardę randame viename žymiausių XX a. filosofinių tekstų – Ludwigo Wittgensteino *Logikos-filosofijos traktate* (Tractatus logico-philosophicus), kurio skirsnyje 4. 0031 parašyta:

„Visa filosofija yra „kalbos kritika". (Nors ne tokia, kaip manė Mauthneris.) Russello nuopelnas buvo tas, kad jis parodė sakinio pažiūrėti loginį pavidalą buvus nebūtinai jo tikrąjį pavidalą".

Tai, jog Wittgensteinas čia kalba apie sakinio tikrąjį (*wirklich*) pavidalą, yra pakankamas įrodymas, kad autorius savo *Traktate* dar tebeeina Vakarų filosofijos pagrindiniu keliu, ieškodamas tobulesnės už ligšiolinę, radikaliai naujos pasaulio apibrėžties. Jis įsitikinęs tokią apibrėžtį esant galimą, tik jai būtina sukurti naują kalbą ar, tikriau, perdirbti esamą kalbą, iškelti jos „tikrąjį pavidalą", kuris būtų tinkamas apibrėžti tikrąjį pasaulio pavidalą.

Įprastinė kalba, Wittgensteino manymu, nėra tinkama apibrėžti tikrovę. Sekdamas Frege, jisai skiria mintį nuo jos raiškos. Apie įprastinę kalbą jis rašo taip (4. 002 skirsnis): „Įprastinė kalba (*Umgangssprache*) yra žmogaus organizmo dalis ir ne mažiau komplikuota už jį patį. – Kalba apvelka mintį. Ir apvelka taip, kad iš apdaro išorinio pavidalo negali spręsti apie pervilktos minties formą; nes apdaro pavidalas suformuotas visai kitais sumetimais nei tas, kuris leidžia įžvelgti kūno formas". Jei įprastinė kalba netinka tikrovei apibrėžti, vadinasi, filosofija, ligi tol vartojusi įprastinę kalbą, aišku, per ją buvo nuėjusi klystkeliu. Sukūrę kalbą, deramai ir paprastai reiškiančią mintį, galėtume, ją pasitelkę, iš esmės išvėtyti filosofiją. Klausimai, verstini į „minties kalbą", būtų prasmingi, neverstini – neprasmingi. Jau minėtame 4. 003 skirsnyje Wittgensteinas pats padaro tokią išvadą:

„Dauguma sakinių ir klausimų, aprašančių filosofinius dalykus, nėra melagingi, o tik beprasmiai (*unsinnig*)".

Viena iš *Traktato* išsirutuliojusi filosofijos kryptis ir mėgino parengti tokį „Wittgensteino arpą", galintį apvalyti filosofiją nuo pelų. Neopozityvistai tikrai stengėsi sukurti loginę kalbą, tinkamą tikrovei apibrėžti. Tuo tarpu, kai tokios užduoties ėmėsi Carnapas bei kiti, Wittgensteinas pasuko ki-

ta kryptimi. Jis priėjo kitokią kalbos sampratą – „kalbos žaidimų teoriją"– ir ilgiau nebegalėjo tikėti buvus kažkokią idealią kalbą, kuri skirtingai negu įprastinė kalba leistų įžvelgti „tikrovės pavidalą" jo neužgoždama ir nepervilkdama.

Tokio samprotavimo pradmenų jau žymu ir *Traktate*, jei liausimės į jį žiūrėję iš neopozityvizmo pozicijų. Wittgensteinas siekia pozityvaus pasaulio apibrėžties, tačiau neįžvelgia tokią apibrėžtį galint aprėpti visa, kas svarbiausia. Jo traktuojamas pasaulis yra toks, kokį galima apibrėžti, kalbinis, kaip ir Mauthnerio: „Mano kalbos ribos reiškia manojo pasaulio ribas" (5. 6). Kartu jis mato, kad labai daug palieka už pasaulio ribų:

„Kaip laikosi pasaulis, Aukščiausiajam yra visiškai vis tiek. Dievas neapsireiškia pasauliui" (6. 432).

„Mes jaučiame, kad net tada, kai visi galimi mokslo klausimai susilaukia atsakymo, mūsų gyvenimo problemos lieka nė nepaliestos. Žinoma, daugiau nebelieka jokio klausimo, tai ir yra atsakymas"(6. 52).

Wittgensteinas čia susiduria su paradoksu. Jis kalba apie gyvenimo problemas, etiką, estetiką, vertybes ir apie Dievą, – visa tat lieka už apibrėžtino pasaulio, arba pasaulio apibrėžimo ribų, už savo kalbos ir bet kurios adekvačios apibrėžiamos kalbos ribų. Tai, kas lieka už pasaulio ribų, yra mistiška. „Pasaulio kaip riboto vieneto pažinimas yra mistinis" (6. 45), ir apie jį negalima kalbėti.

„Esama to, kas neišreiškiama. Tai duoda apie save žinią, tai mistiška"(6. 522).

Galėtume paklausti, ar Wittgensteinas savo traktate pats nedaro to, ko nori ir ko siūlo vengti, būtent – ar jis neapibrėžia to, ko apibrėžti neįmanoma. Juk teigiama, esą egzistuoja kažkas, kas yra mistiška ir ko negalima išreikšti, – tai, be abejo, apibrėžtas teiginys. Lygiareikšmis ar beveik lygiareikšmis būtų teigimas, jog egzistuoja kažkas, apie ko egzistavimą mes negalime nieko teigti. Tai jau paradoksas, labai

panašus į budizmo bei daoizmo vartojamus paradoksus, kad ir poeto Bo Juy priekaištą Laozi:

Kas kalba, nežino, kas žino – tyli.
Taip sakė Laozi.
Jei Laozi žinojo,
kodėl parašė knygą – penkis tūkstančius žodžių?

Aišku, Wittgensteinas gerai suvokė *Traktate* peržengęs savo kalbos ir pasaulio ribas, kalbėjęs tai, ko kalbėti negalima. Tad kūrinio pabaigoje mano esant būtina kai ką paaiškinti:

„Mano sakiniai aiškėja taip, jog tas, kas mane supras, suvoks ir jų beprasmybę, kai – pasitelkęs juos – jais pakils viršum jų. (Kitaip sakant, turės nusviesti kopėčias, užlipęs jomis aukštyn.)

Jis turės pranokti šiuos sakinius, tada matys pasaulį teisingai" (6. 54).

Žymusis baigiamasis sakinys – „Apie ką negalima kalbėti, būtina nutylėti" (7) – to, kas buvo pasakyta, iš esmės daugiau nepapildo, tačiau visam kūriniui teikia patetinę baigtį.

Čia, šalia Wittgensteino nusviestų kopėčių, derėtų sugrįžti į šio pasakojimo pradžią, kur cituojama Zhuangzi knygos 26 skyriaus pabaiga apie tai, kad, sugavęs žuvį, pamiršti bučių, o suvokęs mintį, pamiršti žodžius. Čia susiliečia senovės kino ir mūsų šimtmety gyvenusio austro mintys ir net posakiai. Abu užsiima nominalistine kalbos kritika. Abu susiduria su savo kalbos ribomis ir priversti kalbėti paradoksais. Wittgensteinas, savo kūriniu orientavęs į matematiką bei logiką, stebina labiau už Zhuangzi, kuris neketino rašyti traktato apie logiką, nors logikos klausimų apeiti negalėjo.

Šiaip ar taip, paralelė tarp dviejų filosofų tekstų akivaizdžiai rodo, kad, viena vertus, mistika ir, kita vertus, matematika bei logika nėra skirtinguose ir vienas kitą *neigiančiuose*

pasauliuose, ypač tada, kai filosofo išeities taškas esti nominalistinis. Jei apibrėžtis nesutampa su tuo, kas apibrėžiama, jei pasaulis (arba tai, kas už jo ribų) nėra vien semantinis, vadinasi, tai, kas apibrėžiama, iš tikrųjų yra neapibrėžtina, yra mistiška. Tokia samprata rėmėsi tiek Zhuangzi ir Mauthneris, tiek Wittgensteinas, kuriam ir filososfija nebuvo artėjimas prie galutinės tiesos, tikrosios pasaulio apibrėžties, o veikiau prie išsivadavimo nuo iliuzijos, kad pasaulis yra apibrėžtinas ar kad pasaulio apibrėžtis atsakys į esminius gyvenimo klausimus. Gyvenimo tiesa, Eckharto ir Mauthnerio vidinė tiesa yra kažkur kitur. Žinoma, galėtume paklausti, ar protinga tą neapibrėžtiną „gyvenimo tiesą" vadinti „tiesa".

Paralelės tarp Zhuangzi ir Wittgensteino įdomios ir filologijos požiūriu. Lyginimas su pamirštu bučiumi, kilpa ir žodžiais toks panašus į lyginimą su nusviestomis kopėčiomis, jog rūpi pasidomėti, ar tik Wittgensteinas nebuvo skaitęs Zhuangzi, ar tai ne tiesioginis jo poveikis. Tas klausimas čia ir liks neišaiškintas. Artimas Wittgensteino bičiulis ir jo rašytinio palikimo puikus žinovas leidėjas Georgas Henrikas von Wrightas negali pasakyti, kiek Wittgensteinas buvo susipažinęs su „rytiečių" filosofija.

To greičiausiai nepatvirtins konkretūs duomenys. Aišku vien tai, jog Wittgensteinui daugiau ar mažiau buvo žinoma Fritzo Mauthnerio „kalbos kritika". Aišku ir tai, kad Mauthneris žinojo ir vertino Zhuangzi, kurio veikalą, Richardo Wilhelmo verstą į vokiečių kalbą, buvo perskaitęs. Ar tą knygą buvo matęs ir Wittgensteinas? Visai galimas dalykas. Amžiaus pradžioje Rytų šalys, taip pat ir kinų literatūra, Europoje buvo gana populiarios. Artimas Wittgensteinų šeimai Gustavas Mahleris užbaigė savo paskutiniąją kantatą *Daina apie žemę* dainomis su kinų poetų tekstais. Austrų rašytojas Gustavas Meyrinkas pasiskelbė esąs budistas. Mes nežinome, ar Wittgensteinų bibliotekoje buvo Richardo Wilhelmo versti kinų daoizmo klasikos tekstai, išleisti 1911 ir 1912 me-

tais. Tačiau labai galimas dalykas, kad jie buvo žinomi, kad net kai kurie Wittgensteinų namuose lankęsi kultūros puoselėtojai buvo juos skaitę ir apie tai kalbėję. Taip tam tikros Zhuangzi mintys galėjo pasiekti jauną milijonieriaus sūnų, kuris anuomet pakaitomis gyveno Vienoje ir Anglijoje, kur tapo Bertrand'o Russellio mokiniu (Monkas, 1990: 36 ir toliau.)

LITERATŪRA

Бсжин, Л. 1982. *Под знаком ветра и потока*. – Москва.

Chuang tzu 1981. *The Seven Inner Chapters and Other Writings from the Book Chuang-tzu*. Translated by A. C. Graham. – London: Allen & Unwin.

Dshuang dsi. *Das wahre Buch vom südlichen Blütenland*. – Jena.

Mauthner, Fritz 1910–1911. *Wörterbuch der Philosophie*. – München - Leipzig.

Mauthner, Fritz 1925. *Die drei Bilder der Welt*. – Erlangen.

Monk, Ray 1990. *Ludwig Wittgenstein, The Duty of Genius*. – London: Jonathan Cape.

Zhuang zi 1989. „Kolm peatükki raamatust". – *Ex oriente*. („*Loomingu*" *Raamatukogu*, 16/17). – Tallinn.

„Thunder..." 1978. "Thunder, Perfect Mind". – *The Nag Hammadi Library*. San Francisco *e. a.*: Harper & Row.

Wittgenstein, Ludwig 1922. *Tractatus Logico-Philosophicus*. – London: Kegan Paul *e. a.*

RYTAI IR VAKARAI

Rytų ir Vakarų priešstata ir gretinimas jau gerą šimtmetį buvo populiari tema, gvildenama visur – esė, knygose, spaudoje ir konferencijose. Savaime aišku, Vakaruose. Tik ten egzistuoja Rytų sąvoka ir manoma tuose Rytuose esant kažkokių vienopų ypatumų, kurie juos skiria nuo Vakarų. Rytai Vakarams yra kita, jiems priešinga konkurencinė civilizacija. Kituose pasaulio kraštuose Vakarai nerado nieko, ką būtų galėję palaikyti civilizacija, arba ją visiškai sunaikino, kaip nutiko Pietų bei Centrinėje Amerikoje. Tačiau Rytuose būta musulmonų pasaulio, būta Indijos ir Kinijos su savo satelitinėmis šalimis, kaip Indokinija, Korėja bei Japonija. Tad buvo manoma ir kai kur, pavyzdžiui, Estijoje, dabar tebemanoma, kad visa tat iš esmės skiriasi nuo Vakarų ir bendrai vadinama Orientu arba Rytais. Tai rodo, jog tokia kontrastinga Rytų reikšmė tiktų labiau mitologinei, ne mokslinei sąvokai. Kai norime ją apibrėžti, paaiškėja, kad ji neturi aiškios prasmės, tokios kaip *šungalviai, barbarai, laukiniai* ar kokia kita panaši sąvoka, kuria žmonės visad apsidrausdavo savos etnokultūros identitetą. Kitokių žmonių, kitokių kultūrų buvimas mums, ko gero, yra nepatogus, kartais net bauginantis dalykas, tad esame linkę tarp savęs ir jų tverti apsaugines sienas, kurių esminiai požymiai – nepatiklumas ir piktinimasis. Arba tiesiog brė-

žiame ribą, tokią kaip tarp Rytų ir Vakarų. Toji riba tėra gryniausia fikcija, ją taip pat sėkmingai galima nubrėžti kur kitur, kad ir tarp Indijos bei Irano arba tarp Indijos ir Kinijos. Žvelgiantiems iš Indijos Tolimieji Rytai galėtų būti Rytai, o Europa kartu su arabų šalimis bei Iranu – Vakarai. Juk krikščionybė ir islamas iš šalies atrodo labai artimi, iš tikrųjų tai tik vieno tikėjimo sektos, kurios garbina daugmaž tokius pat šventus vyrus ir kurių net šventosios vietos dažniausiai sutampa. Indija su islamu, krikščionybe ir judaizmu turi mažiau bendro, nors daug kartų buvo mėginta nutiesti tiltus tarp islamo bei induizmo. Kinija savo ruožtu skiriasi nuo dviejų pastarųjų. Jei judėsime prieš Saulę nuo europinio Atlanto vandenyno kranto į Rytus, kirsime keturias kultūros zonas: Europos, Artimųjų bei Vidurio Rytų (islamo pasaulis), Indijos (tibetiečiai turbūt neprotestuos, jeigu jai priskirsime ir Tibetą) ir Tolimųjų Rytų (Kinija, Korėja, Japonija).

Kur brėžti tų kultūros arealų ribas? Argi jos tokios svarbios? Dalykų esmę juk galima suvokti ir nusakyti kitaip nei tiksliai apibrėžiant ribomis. Tai viena, ko vertėtų pasimokyti iš Tolimųjų Rytų. Du tūkstantmečiai Europoje vis kartojama, jog esmines sąvokas būtina apibrėžti, definicijuoti (lot. *finis* – riba), bet ligi šiol nepavyksta to padaryti. Dabartinė kognityvioji psichologija parodė, kad mes dažniausiai mąstome ne aristoteliškomis apibrėžtimis, bet prototipais – sąvokomis, sudarytomis iš poros būdingiausių rūšies atstovų pavyzdžių. Normali mąstysena ne itin paiso skirtybių, o apibrėžti pasinešusi mąstysena nuolat jose painiojasi. Neapibrėžtas objektas ar objekto apibrėžtis? Tauta ar nacija? Vienas Dievas trijuose asmenyse – trys jo raiškos formos, ar Dievo Tėvo dvi raiškos formos, o gal Tėvo ir Sūnaus ir jų sąlygojamos Šventosios Dvasios raiška? Visas tas galimybes atrado ir pateikė žmogaus mintis, visomis kaž-

kas tikėjo ir gindamas jas įrodinėjo. Tačiau vadinamoji vakarietiška dvasia yra linkusi riboti, taigi ji skiria ir skaido. Tos skirtybės tiek kultūrą, tiek politiką skatina skaidytis, rastis vis naujoms partijoms, sektoms, valstybėms, meno kryptims ir filosofijoms. Siekiant to išvengti, griebiamasi smurto, teisingu skelbiamas vienas tikėjimas, viena filosofija, viena meno kryptis, kovojama už vienovę, prieš sektantus, eretikus, separatistus. Idealas – bendrybė, bet ji neįmanoma be smurto, neaukštinant vieno reiškinio ir nenuslopinant kitų. Toksai smurtinės bendrybės siekimas Vakaruose vis bėra gyvas ir reiškiasi jų pakraščiuose, kad ir raudonojoje Rusijoje (Rusiją būtina priskirti Vakarams, kaip kitados teigė Oskaras Looritsas*). Kai kurios nūdienės Vakarų tendencijos kelia abejonių, ar tenykštis pliuralizmas ir pakantumas yra tokie tikri ir tvarūs, o gal akiratyje aiškėja totalitarizmo grėsmė, prisidengusi kvietimu grįžti prie esminių civilizacijos krikščioniškųjų vertybių?

Kodėl aš tai rašau? Todėl, kad, mano manymu, esama didelio skirtumo tarp Vakarų Europos ir Tolimųjų Rytų mąstysenų. Tolimuosiuose Rytuose apibrėžtis, skirtybė niekada nebuvo toks svarbus reiškinys kaip Europoje, ten dažniau būdavo operuojama prototipais, kaip žmonija buvo pratusi daryti nuo senų senovės. Tolimųjų Rytų tekstuose žodžiai laisviau vartojami, mažai yra ar visai nėra terminų, kurie viename tekste būtų taikomi tam tikra nusistovėjusia (apibrėžta) prasme. Vertėtų atkreipti dėmesį, kad daoisti-

*Oskar Loorits (1900–1961) – estų tautosakininkas, filologijos mokslų daktaras. Dėstė Tartu universitete, po Antrojo pasaulinio karo dirbo Upsaloje (Švedija) Tautosakos moksliniame archyve, daugelio suomių ir švedų mokslo draugijų narys. Veikaluose daugiausia nagrinėjo estų bei kitų giminingų genčių senuosius tikėjimus. Švedijoje išleido išsamų trijų tomų veikalą *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* (Estų liaudies tikėjimo esminiai bruožai).

niuose tekstuose apskritai nėra terminijos mums įprasta prasme. Taip pat ir daugumoje kitų originalių Tolimųjų Rytų tekstų, laikomų konfucianistiniais ar budistiniais. Tai, ar vartojamos neapibrėžtos sąvokos ir daugiau dėmesio kreipiama (proto)tipams nei skirtybėms, ar siekiama operuoti apibrėžtimis, gali turėti rimtų pasekmių. Apibrėžtys sąlygoja realizmą, prototipai – nominalizmą. NB! Čia ir toliau operuosiu sąvokomis labiau Kinijoje nei Europoje įprastu būdu, t. y. neapibrėžtai ir laisvai. Realizmas sąlygoja užbaigtų, pretenduojančių į absoliučias teorijų (Sumos) atsiradimą, nominalizmas neriša mazgų, pripažindamas, kad vienintelės teisingos teorijos nė negali būti, o šalia esamų gali rastis ir naujų.

Realizmas geriau dera prie racionalizmo nei nominalizmas, realizmo keliamos universalios teorijos, nesvarbu – teologinės, filosofinės ar mokslinės, patikina žmogų, jog jis suvokia jį supantį pasaulį, leidžia pasikliauti savo žiniomis, kad ir kaip jos būtų įgytos: stebint ar eksperimentuojant. Abiem atvejais iracionaliam, ikiracionalistiniam mąstymui neteikiamas esminis dėmesys, vyrauja proto pradmuo. Tai lemia didesnį ar mažesnį lūžį, senoji mąstysena, vaizdiniai, mitai, buvusysis tikėjimas ir sampratos gali pasirodyti nusenę, nederantys prie naujosios pasaulėvaizdos dalykai, ir ji taptų atmestina. Nominalizmas šiuo atveju yra atsargesnis, jis nepasikliauja proto sukurtomis ir pretenduojančiomis į universalumą teorijomis tokiu mastu, kad beatodairiškai pripažintų esant neteisinga visa, kas prie jų nedera. Pasak jo, reiškinius visada galima regėti ir vaizduoti kitaip, taigi sugretinus naujas pažiūras su senosiomis, pastarosios dar nesti visiškai neteisingos ir netinkamos. Nominalizmas praeities mąstysenų, tikėjimų ir teorijų neskuba vadinti senomis ir nusenusiomis. Palyginti su Vakarais (imkime ir šią sąvoką neapibrėžtą!), Kinija bei kitos Rytų

šalys yra labiau orientuotos į nominalizmą. Nominalistinis yra mahajanos budizmas, dar labiau linkę į budizmą pačios Kinijos esminiai mokymai, kuriuos Vakaruose įprasta vadinti konfucianizmu bei daoizmu. Juos apibūdinti ir klasifikuoti nuolat būdavo sunku, nes tie mokymai Kinijoje niekad nebuvo tiksliai apibrėžti, tarp jų nėra buvę aiškių ribų, kurias nubrėžti Vakarų mokslas dėjo labai dideles pastangas. Iš tikrųjų mes tegalime nurodyti vieną kitą esminį abiejų mokymų bruožą, tačiau pastangos rasti jų skiriamuosius požymius neduos vaisių. Daoizmo klasikai Laozi ir Zhuangzi pabrėžia, kad aukščiausia tiesa nėra nusakoma. Komentuodami Laozi, galėtume pasakyti, kad, anot jo, visa, kas išsakoma žodžiais, yra nepatikima ir laikina, neišsakyta tiesa yra patikimesnė ir tvaresnė. Zhuangzi sako, esą žodis yra tiesos (arba tikėtinumo) svečias. Taigi ne šeimininkas, kaip dažnai manoma Vakaruose.

Klasikinis daoizmas mums atrodo filosofiškesnis už konfucianizmą. Tačiau pastarasis yra labiau nominalistinis. Nominalizmas neduoda žmogui tiek savikliovos, gilinantis į universaliuosius racionalius mokymus, neteikia išbaigtos, logiškai pagrįstos pasaulėvaizdos, nemoko, kaip elgtis. O žmogui reikia savikliovos, tad jis randa ją kitur. Tolimuosiuose Rytuose rado ją šalia logikos, netgi logiką pakeisdamas tradicijomis. Realistinis racionalizmas leidžia šalinti visa, kas nuseno – buvusią pasaulėvaizdą ir mokymą, kaip elgtis, o nominalizmas sąlygoja jų išlikimą: šalia naujo tikėjimo lieka ir senas, nauja filosofija neišstumia senosios. Jokia filosofija nedera pasikliauti beatodairiškai, žmogaus gebėjimas suvokti ir aiškinti pasaulį negali visiškai pakeisti ilgai kauptos protėvių išminties.

Kitokia negu Vakaruose pažiūra į seno ir naujo santykius yra reiškinys, kuris iškart krinta į akį pradedantiems pažintį su Tolimaisiais Rytais. Kinija yra tarsi gyvas žmo-

nijos kultūros muziejus: ten galime rasti visa, kas aprašyta etnografijos ar religijotyros veikaluose. Žinome kinus padarius daug reikšmingų atradimų, kaip spaudos menas, parakas ir magnetinė adata, kartu jie išsaugojo aibes archajiškų dalykų. Naujovės Kinijoje neišstūmė senienų, bet pritapo šalia jų, išaugo iš jų nelyginant senos šakos jauni ūgliai.

Kinai naudoja rašto sistemą, kuri Vakaruose nunyko jau Kristui gimus. Kinų rašto tipologija yra artima Mesopotamijos dantiraščiui ar Egipto hieroglifams. Nepaisant tam tikrų pakitimų, kinų raštas iš esmės liko toks pat kaip ir prieš du tūkstantmečius. Radikaliai nepakitusi ir literatūrinė kalba, tad kai kurie dviejų su puse tūkstantmečių senumo tekstai, pavyzdžiui, liaudies dainų rinkinyje *Shijing*, suprantami ir išprususiam mūsų amžininkui kinui. Toksai kultūros pastovumas turėjo didžiulį kaupiamąjį efektą: tūkstančius metų kultūra vien kaupė tekstus, meno kūrinius, vertinimus, tradicijas. Ši kumuliacija liečia ir paprastų žmonių gyvenimą, imkime kad ir jų genealoginius medžius, irgi siekiančius per tūkstantį metų. Paklausiau gidą iš Pekino, kuris mus vežė prie Didžiosios kinų sienos, ar jo šeima turi genealogijos knygų ir kiek jam žinoma apie savo ainius. Taip, savaime aišku, genealogijos knygų jis turėjęs, nors pats mažai jomis domėjęsis; jo šeimos šaknys nesiekusios gilios praeities – motinos protėviai atkilę iš Mongolijos XIII amžiuje. Kiek Europoje yra žmonių, žinančių savo protėvius iki XIII amžiaus? Nekalbant apie Kongo giminę, kurios pradininku laikomas Konfucijus, pats Kong Fuzi. Jo giminės palikuonio, mūsų amžininko Kong Demao knyga *The House of Confucius* guli mano lentynoje. Joje minimas kad ir toks dalykas: Kongų dvare yra saugomas vežimas, pasak legendos, priklausęs pačiam Mokytojui. Konfucijus buvo Pitagoro amžininkas! Žinoma, yra išlikęs ir Konfucijaus kapas. Tačiau Kinijoje tebėra reiškinių, kuriuos sunku tikėti

ten esant. Ir šiandien yra, pavyzdžiui, šamanų, kurie, gavę užmokestį, patenka į transo būseną ir bendrauja su vėlėmis iš anapus. Kinams, kurie jaučia gilią pagarbą savo velioniams protėviams, tokios šamano paslaugos kartais yra labai svarbios, tad šamanams nestinga uždarbio. Žemyninėje Kinijoje jie vargu bau gali darbuotis, tačiau Honkonge ar Taivanyje laisvai tuo verčiasi, tenai jie anglų papročiu vadinami mediumais, turi savo biurus, skelbia priėmimo valandas ir net telefono numerius.

Manoma, kad šokio meno raidai įtakos turėjo gyvūnų judesiai, ypač ritualinių tuoktuvių judesių mėgdžiojimas. Gyvūnų mėgdžiojimas ir dabar yra dalis Kinijoje paplitusios psichotechnikos, vadinamos *cigong*. Kelti nuotaiką tam tikrais atvejais patartina mėgdžiojant lokį, beždžionę, garnį ar kokį kitą gyvūną. Turbūt tą patį, tik kitais sumetimais darė ir paleolito medžiotojai ir savaip tebedaro girių tautų šamanai. *Cigong* su senovės šamanizmu gali sieti ir kitkas, nes *cigong* tikslas yra plėtoti bei ugdyti žmogaus galią – *ci*, suvokiamą perdėm materialiai.

Ypač archajiški yra kinų tikybos ritualai ir pasaulėvaizda. Mūsų įprasta religijos raidos schema nuo animizmo iki politeizmo ir monoteizmo čia visiškai netaikytina. Kinų liaudies religijai tokia raida netiko, ji puoselėjo visa ką, taip pat tuos bruožus, kuriuos nedvejodami galėtume įvardyti animistiniais, kaip antai kalnų upių, gyvūnų ir medžių kultas. Esminis kinų gyvenime yra protėvių kultas, reikalaujantis reguliariai atnašauti aukas. Ainių garbinimas Kinijoje panėšėjo į finougrų, tik jis netrikdomas išliko nuo amžių santėmių ligi šių dienų. Beje, kinai, kaip ir estų setai** bei kitos rytinės gentys, bendrauja su mirusiaisiais puotaudami ant jų kapų.

**Setu (*est.*) – etninė ir tarminė grupė, gyvenanti Rytų Estijoje.

Pažymėtinas kinų ainių garbinimo bruožas – tai mano jau ne kartą minėtas ribų nebuvimas ir neapibrėžtumas. Kinų liaudies tikėjimas nežino ribų tarp velionio protėvio, gamtos dievybės ir dievo. Kai kurie iškilūs mirusieji aname pasaulyje virsta dievais; geriausias pavyzdys – trijų buvusiųjų valstybių karo vadas Guan Yu, tapęs vienu populiariausių tautos dievų. Kiti pavirsta upės ar kalno dievybėmis. Be abejo, nėra aiškių ribų ir tarp dievų bei dievybių.

Skirtumą tarp Tolimųjų Rytų ir Vakarų pažiūrų į religiją matysime kad ir gretindami Konfucijų bei jo Kinijoje padarytą tikėjimo pertvarką su krikščionybės ir islamo atnaujinimu Vakaruose. Konfucijus nesiūlo naujo tikėjimo, jis tenori jį pritaikyti, tvarkyti ir derinti. Senasis tautos tikėjimas išlieka, lieka ir su juo susijusios apeigos, gal tik truputį pavienodintos ir racionalizuotos. Panašus likimas ištiko ir japonų liaudies tikėjimą *shinto*, kuris irgi buvo reformuotas ir pritaikytas, tačiau jo branduolys liko nepakitęs. Abiejų tautų liaudies tikėjimo tradicijos siekia kelis tūkstantmečius ir, matyt, nenunyks net dabar. Apie tai sprendžiu iš daugelio senųjų dievybių altorėlių vienoje šiuolaikiškiausių Kinijos vietų – Shenzheno ypatingojoje ekonominėje zonoje.

Ko gero, Konfucijui irgi nepatiko tam tikros senojo tikėjimo atgyvenos, ypač tos, kurias mes pratę vadinti prietarais: vaiduokliai, šmėklos ir kt. Jis išsako savo nepasitenkinimą, tačiau gan apdairiai, nekviesdamas kovoti su prietarais, o juo labiau griauti stabų, jis tik ragina užsiimti racionalesniais dalykais, laikytis atokiau nuo viso, kas kelia sumaištį ir įtarimą. Čia vėl akivaizdus minėtas nominalistinis apdairumas: žmogus, neturintis jokios antgamtinės patirties, kuriam tokie dalykai iš esmės atrodo netikri, vis dėlto palieka galus neužmazgytus. Nes galbūt kas nors turės tokią patirtį, gal kam nors tai bus svarbu.

Konfucianizmas racionalizavo ir pritaikė senąjį liaudies tikėjimą bei papročius, o daoizmas yra nemodernizuoto liaudies tikėjimo tąsa. Daoizmas padėjo išsaugoti seniausius kinų dvasios bruožus ir, mano galva, palaiko pasaulėvaizdą, kuri buvo priskirtina girių tautoms, dar netapusioms tikrais žemdirbiais ir nenutraukusioms ryšių su giria, su pirmykšte gamta. Beje, tradicinis kinų pirmykštės gamtos simbolis yra kalnas, tolygus estų tą pačią prasmę turinčiam miškui. Estai kalba apie miško žmogų, kinai – apie kalno žmogų; estai, civilizacijos nualsinti, eina į mišką, kinai kopia į kalnus. Kalnai yra mėgstamiausia daoistų buveinė, jų didvyriai, šventieji ir stebukladariai gyveno kalnuose, taip pat ir gausus būrys daoizmui prijaučiančių menininkų, poetų ar šiaip mąstytojų.

Mus ypač domina tai, kad filosofiniam daoizmui (tai nekonkretus terminas, tačiau, nesant geresnio, jis taikomas tokiems tekstams kaip Laozi *Daodejing* bei Zhuangzi knyga) būdinga išplėtota ir įprasminta žodžiais gamtos gyvenimo ideologija. Ji grindžiama humanizmu ir ikiantropocentrinėmis sampratomis; jos kurį laiką buvo primirštos, kai naujojo konfucianizmo ir krikščionybės dėka pasaulyje paplito tikėjimas, teikiantis žmogui ypatingą reikšmę ir teises. Agrarinės urbanistinės visuomenės pranašas Jėzus Kristus skelbė, esą žmogus vertesnis už daugybę žvirblių, o Zhuangzi teigė, kad tarp tūkstančių dalykų yra kampelis, skirtas ir žmogui, kuris jų gausybėje esąs lyg plaukelis ant arklio nugaros. Daoizmui svetimas agrarinėms ideologijoms būdingas skirstymas į dvi stovyklas – gėrio ir blogio, kaip yra pratę daryti zoroastrizmas ir krikščionybė (kviečiai ir raugės, vilkai ir avys, teisieji ir neteisieji). Gėrį ir blogį daoizmas bei kinų dvasia labiau sieja su skirtingomis jėgomis, *yin* ir *yang*, vyriškojo ir moteriškojo prado, šviesos ir tamsos pusiausvyra, harmonija. Harmoniją

drumsčia kišimasis į gamtos savaiminį vyksmą, arba, kitaip sakant, į saviraidą. Gamta yra sudėtinga savitvarkos sistema, kurios dalelė esame ir mes. Ta sistema tokia sudėtinga, kad jai negalima vadovauti, ji neturi valdymo centro, valdovo, viešpaties. Ir žmogaus pastangos vadovauti sistemai, valdyti gamtą lieka bergždžios, jis tik veltui eikvoja savo jėgas ir laiką.

Taip galėtume perpasakoti daoizmo principus, ir toks atpasakojimas atrodo labai šiuolaikiškas. Kita vertus, juos daug kas sieja su senovės medžiotojų, bitininkų, vėliau valstiečių išmintimi, kai pagarba gamtai ir jos personifikuotoms bei nepersonifikuotoms jėgoms buvo tokia reikšminga.

Galėtume teigti, kad daoizmas tiesiog išsaugojo ano senovės žmogaus išmintį ir ją plėtojo toliau. Dabar ir Vakarų pasaulis vėl ėmė atrasti tą archajinę ekologinę mąstyseną, kuri dėl kinų dvasios pastovumo, ypač dėl daoizmo, nuolat gyvavo Kinijoje. Iš Laozi ir Zhuangzi literatūrinių tekstų tos pirmykštės, amžinai žalios ekologinės mąstysenos mums lengviau mokytis negu iš Sibiro tautų arba Amerikos čiabuvių tautosakinių tekstų, kurių kalba vakariečiams yra sunkesnė. Akivaizdu, kad pastarųjų dešimtmečių žaliųjų judėjimui daoizmas bei su juo glaudžiai susijęs Tolimųjų Rytų budizmas darė nemažą įtaką.

Atidesnis skaitytojas, susipažinęs su šiomis mintimis, gali užprotestuoti: kodėl autorius, nepritariantis apibrėžtims ir priešpriešoms, taip uoliai priešina Rytus su Vakarais? Gal apskritai būtų geriau rytiečių papročiu visiškai atsisakyti pasaulį dalyti į tokias kultūros sferas? Jei nėra Rytų nei Vakarų, kam gi rašomas toksai straipsnis apie tai, jog Vakaruose gyvenama taip, o Rytuose anaip? Vis dėlto autoriaus sumanymo būta kitokio. Jis neketina Vakarų orientuoti į Rytus, bet gretindamas juos su Tolimaisiais Rytais, nori parodyti vieną kitą vakarietiškos dvasios silpnybę. Tų silpnybių ben-

dras bruožas – tai perdėtas potraukis apibrėžtims ir priešstatoms. Vadinasi, tai polinkis į uždarumą, savo asmenybės ir kultūros ribojimą ir nenoras ar baimė peržengti tas ribas. Tokios tendencijos būdingos visoms kultūroms, taip pat ir Kinijos, tačiau, autoriaus manymu, tenai jas atsveria daoizmas bei budizmas, kurių filosofija atstovauja radikaliajam nominalizmui ir misticizmui, o kasdieniame gyvenime jie palaiko kūrybingumą, laisvę ir nekonvencialumą. Vakaruose nėra nė vieno mokymo, padedančio žmogui išsivaduoti nuo apibrėžčių ir ribojimų, kurių svarbiausia yra paties žmogaus, jo asmenybės apibrėžtis. Mūsų kultūra verčia mus apibrėžinėti, priimti kitų apibrėžtis ir apibrėžti pačius save. Tai pasakytina apie mūsų tikybą, pašaukimą, būdą, specialybę ir dar daug ką. Filosofinis bei mistinis daoizmas davė žmogui galimybę dvasia likti laisvam, atsisakyti savo asmenybės apibrėžties. Toksai laisvas žmogus prilyginamas vėjui ir vandens tėkmei (*feng-liu*) arba debesiui ir vandeniui (*yun-shui*, japonų – *unsui*). Tokia neapibrėžtina būtis, taki ir pasklida egzistencija, aišku, skirta ne visiems: norint ją pelnyti, būtina įveikti tiek savo paties, tiek visuomenės baimę ir prieštarą. Įdomu, kad Kinijoje tos prieštaros būta mažesnės nei Vakaruose. Tiesą sakant, mūsų visuomenė reikalauja kiekvieno savo nario aiškios apibrėžties, nusakančios ir jo vaidmenį, ir mąstyseną bei tikybą. Kinijoje visuomeninis vaidmuo buvo griežtai reglamentuotas, tačiau žmogus galėjo pasitraukti iš visuomenės, eiti į kalnus. O mąstysena ir tikyba visiškai nebuvo varžomos, žmonių sąžinė ir savimonė buvo laisvos.

Laisvai mąstančių ir veikiančių žmonių Kinijoje, Korėjoje ar Japonijoje nebuvo daug, tačiau jie buvo tos sparnuotosios skruzdėlės, be kurių didžiulis visuomenės ir kultūros skruzdėlynas nebūtų galėjęs ilgai tverti.

Tokių sparnuotų skruzdėlių Vakaruose vis dėlto būta per mažai; sąvokų, definicijų, ribų laikymasis, baimė pra-

rasti savimonę, tikėjimą, asmenybę čia varžė dvasios laisvę, vertė kūrybingą žmogų tapti idėjų, tikybų ar ideologijų tarnu. Nors Vakarų laisvės prielaidos yra ne menkesnės už kitų kultūrų. Ko reikia Vakarams? Ne revoliucijos, savo identiteto keitimo į rytietišką ar jo visiško atsisakymo kitais sumetimais. Vakarams nereikia kinų rašto, nereikia atsiversti į budizmą ar daoizmą, nebūtina ir joga arba *ta-ji*. Vakarams tereikia daugiau atvirumo, atplėšti savo langą, kad pro jį dvelktelėtų gaivaus oro. Vakarams reikėtų liautis nuolat buvus vien Vakarais.

CIVILIZACIJA IR BARBARYBĖ

Vienas suomių kino veikėjas, duodamas interviu per radiją, pasakė, esą Suomijoje sunku apie ką nors sukurti filmą, nes tenai nieko nenutinka. O Estijoje vyksta tiek įdomių dalykų – bepigu čia filmuoti.

Tai reikšmingas supriešinimas. Yra visuomenių, kur *nenutinka nieko*, ir tokių, kur *kas nors vis nutinka*. Pirmos, ko gero, nuobodžios, antros – įdomios. Ir vis dėlto šiuolaikinėje Estijoje idealia yra laikoma kaip tik tokia – nuobodi – visuomenė. Kitokią – įdomią – visuomenę, kuri mūsų netenkina, galėtume pavadinti barbariška.

Barbarybė reiškia kovą, karą, pusiausvyros nebuvimą, stiprių vadovų diktatūrą, žiaurumą. O civilizacija – visai priešinga: čia vyrauja taika, pusiausvyra, demokratija, humaniškumas.

Barbariškoje visuomenėje karas – viena aukščiausių vertybių. Karas žadina vaizdinius, gimdo palyginimus bei metaforas. Barbariškais ankstyvaisiais viduramžiais vyraujantis krikščionių įvaizdis buvo Kristaus kariuomenė, kuri be paliovos kovoja su velniu bei jo kariauna. Krikščionybė – tai tvirtovė, tikyba – kova su nuodėme ir pagunda. Tos metaforos krikščionių tikėjime lėtai nyko, ir dar praėjusį šimtmetį misionieriai apstulbino indėnus siuksus, kai, paaiškinę, koks

bjaurus yra karas ir kokia apgaulinga kario garbė, ėmė naujus krikščionis mokyti giesmės, kuri prasidėjo žodžiais *Forward, Christian soldiers...**

Mūsų barbariškoje visuomenėje militaristinė frazeologija buvo ir tebėra plačiai paplitusi. Einame darbo sargybą, vadiname rašytojus ideologinio fronto kariais, kalbame apie nesutaikomą ideologinę kovą tarp dviejų stovyklų, visai kaip andai Mitros garbintojai, kurie tikėjo turį dalyvauti Visatos kare tarp Gėrio ir Blogio, Ormuzdo ir Arimano pasekėjų. Gėrio ir Blogio kova buvo mūsų literatūros, ypač kūrinių vaikams, pagrindinė, beveik vienintelė tema. Kaip ir kitų barbariškų visuomenių, mūsų protus buvo užvaldęs priešo įvaizdis – tas, kuris kadaise buvo Arimanas, Šėtonas, eretikas, pagonis ar barbaras, mums tapo imperialistu, revizionistu, revanšistu, nacionalistu ir idealistu.

Kaip ir anų laikų barbarų, mūsų idealas buvo didvyris, herojus. Didvyrių produkcija mes, ko gero, pirmavome pasaulyje. Tinkamiausia vieta didvyrių žygiams, savaime aišku, buvo karas, apie kurį buvo prikurta begalės herojiškų pasakojimų, didvyriais patapdavo ir angliakasiai, melžėjos, statybininkai, ir motinos, – apie jas buvo rašoma vartojant vienodą militaristinę frazeologiją.

Tipiška barbarybė buvo mūsų visuomenės privilegijų skirstymas. Iš tikrųjų privilegijuoti buvo valdžios atstovai, vadinamieji nomenklatūriniai asmenys, ir karo veteranai. Vaikai, seneliai, taip pat invalidai, kurie jais netapo kare, jokių privilegijų neturėjo ir dabar ne daugiau turi. Kovojant už būtį ir menkas gyvaliojimo galimybes, silpnieji bei kuklieji buvo negailestingai trypiami. Skurdžiausiai mūsų valstybėje gyvena seneliai ir invalidai. Jų gyvena-

* Pirmyn, krikščionių kariai! (*angl.*)

mosios sąlygos prastos, o pajamos tokios menkos, kad jie dažnai iš tikrųjų badauja. O karo invalidai specialiose krautuvėse gali pirktis deficitinių prekių – jų statusas panašus į nomenklatūrinių veikėjų, kuriems, aišku, priskiriama ir karininkija.

Daugelis barbarų tautų iš pradžių buvo gyvulininkyste besiverčiantys nomadai, kurie vėliau, nuskurdę dėl sausrų ar kitų priežasčių, ėmė gyventi puldinėdami sėslius žemdirbius. Norom nenorom lygini Staliną ir jo komandą su plėšikų gauja – juk ir jam valdant labiausiai nukentėjo valstiečiai.

Apie stalinizmo baisybes bei siautėjimą parašyta nemažai. Visa tat savitai byloja viena – tuo laiku ir toje visuomenėje n u t i k o labai daug. Rusijos valstybės anuomet būta įdomios, nors tie, k u r i e tai patyrė savo kailiu, vargu ar džiaugėsi. Tai nereiškia, kad ten būtų stigę nuotykių ieškotojų, mėgstančių pavojingą ir nuotykingą gyvenimą. Be abejo, tokių būta ir tarp rezistentų, ir tarp saugumiečių.

Ko gero, žmonijos įprastas būvis yra civilizacija; barbarybė – laikinas tarpsnis tarp civilizacijos periodų. Ji endemiškai laikosi civilizacijų paribiuose, kur gyvena karingos plėšrios tautos, ir kai joms ima sektis, ji pajungia platesnes teritorijas, ištisas civilizuotas valstybes. Taip įvyko žlugus Vakarų Romos imperijai. Taip atsitiko Vidurinėje Azijoje įsigalėjus mongolams bei seldžiukams. Taip pat ir Rusijoje po revoliucijos, ypač kai Stalino klika užgrobė valdžią. Turbūt taip įvyko ir Graikijoje bei Egėjo jūros šalyse įsibrovus karingiesiems dorėnams, kai buvo sužlugdyta Kretos-Mikėnų kultūra ir valdžią perėmė patriarchalinis militaristinis etas, kurio reiškėjai buvo, pavyzdžiui, *Iliados* didvyriai.

Iliada – tai graikų istorijos barbariškojo tarpsnio paminklas, paminklas tų laikų, kai buvo nutikę itin daug įdomy-

bių, kai buvo vykdomi dideli žygdarbiai. Kaip ir Sovietų Rusijos jaunystės metais.

Tačiau *Iliada* radosi ne tais barbarybės laikais, o vėliau, kai jos žiauri tikrovė atitolo, užleisdama vietą mitiniam heroizmui, kai realybė buvo perfiltruota per užmarštį, o visa, kas liūdna ir grasu, buvo atsverta stebuklais ir didingumu. Švieži lavonai negali trešti kultūros, bet virtę humusu – gali.

Kai priešinga tradicija, nugalėtųjų bei pažemintųjų atmintis būna nuslopinta ir nebepajėgia trukdyti nugalėtojų tradicijai, herojinė epika gali rastis gana greitai – kaip atsirado ir stalininė herojinė epika. Kur kas įdomesnis padarinys būna tenai, kur susipina abidvi ar kelios tradicijos. Tada gauna pradžią literatūra, pasižyminti daug gilesniu bei didesniu žmogiškumu. Kad ir Homero epai.

Homeras pranoksta įprastą tautos mitologiją ir valstybės tikėjimą, kurį užgimstant ir tikėtinai numirštant galėjome matyti Sovietų Sąjungoje. Homeras – civilizuotos visuomenės žmogus; jis gyvena pasaulyje, kuriame jau nieko ypatingo nebenutinka (toksai sprendimas neišvengiamai yra subjektyvus ir santykinis, – mums Homero laikai gali pasirodyti labai gausūs įvykių), ir vaizduoja pasaulį, kuriame vyko didingi dalykai. Tačiau anas barbariškas nutikimų pasaulis buvo gana tolimas ir pernelyg mistifikuotas, kad jį būtų galima stebėti labiau kaip estetinę gyvenimo tiesą.

Mūsų laikais šitaip perkelti gyvenimo tiesą į meno tiesą yra sunkiau. Raštingumo ir demokratijos laikais įvykiai lieka atmintyje tokie, kokie iš pat pradžių buvo jai patikėti saugoti. Ir išsaugota liko labai daug autentiškos medžiagos apie barbarybės labiausiai paveiktus paprastų žmonių likimus. Galime skaityti kalinių, tremtinių, pažemintų ir išnaudojamų žmonių prisiminimus bei įspūdžius, kurie blankina daugelio dalykų herojinį spindesį. Mes negalime

heroizuoti hitlerininkų, stalinistų, taip pat ir Vakarų sąjungininkų, nes žinome pernelyg daug apie barbariškus Vokietijos miestų bei Japonijos bombardavimus. Buvo teigiama, esą vienintelė vieta, kur Pirmojo pasaulinio karo metais dar buvo įmanoma patirti riteriškumo, tikrosios kario etikos, – vadinasi, ir tikro didvyriškumo, – buvęs oro laivynas. Antrajame pasauliniame kare oro laivynas ypač pasistengė save deheroizuoti, – to deheroizavimo gairės yra miestų pavadinimai: Gernika, Koventris, Drezdenas, Hamburgas, Hirosima ir Nagasakis.

Taigi ligi šiol literatūrai itin derlingi buvo civilizacijos pradžios laikai, kai į praeitį nuėję barbariški įvykiai dar nėra užmiršti, bet pakankamai estetizuoti. Viduramžių tyrėjas W. P. Keris rašo: *Classical literature perished from a number of contributory ailments, but of these non was more desperate than the want of romance in the Roman Empire, and especially in the Latin language* (The Dark Ages) **. Manau, kad galime parafrazuoti Kerį savo paradigmai: antikinė literatūra nunyko todėl, kad civilizuotoje senovės Romos visuomenėje v y k o m a ž a i į d o m i ų d a l y k ų ir rašytojai tesugebėjo gromuluoti vien senus mitologinius siužetus.

Taip pat ir Vakarų civilizacijoje, – tai akivaizdžiai rodo suomių kino kūrėjo žodžiai: Vakarų pasaulyje nieko ypatingo nenutinka, tad nėra apie ką rašyti, nėra ko filmuoti ir t. t.

Mūsų dabartinė padėtis turėtų būti daug geresnė. Mes kaip tik paliekame barbarybę, gyvenimo tiesos požiūriu mus buvo ištikę baisūs, o estetinės tiesos – nuotykingi dalykai. Mūsų tėvų ir senelių gyvenimas, dažnai įdomesnis už bet kurią literatūrą, gali teikti siužetų ne vienai kartai.

**Klasikinę literatūrą žlugdė daug visokiausių negalavimų, tačiau visų stipriausiai Romos imperijoje reiškėsi romantikos troškimas, ypač lotynų kalba rašytoje literatūroje (*Tamsos amžiai*; angl.)

Sovietų Sąjungos buvusiose valdose galėtų rastis svarios literatūros. Vis dėlto nesu tikras, ar taip bus. Dvejoti verčia tas mūsų atminties smulkmeniškumas ir demokratiškumas, mūsų negalėjimas matyti praeities kitaip nei realizmo šviesoje. Manau, kad nei Rytai, nei Vakarai nebėra pajėgūs sukurti didžios literatūros, naujo Homero; naujų sagų nei epų nebebus nei Anglijoje, Rusijoje, nei Estijoje. Čia jiems rastis trukdo ir stalininė pseudoheroika, kurią aš pats gana gerai prisimenu.

Rašydamas čia žodį *pseudoheroika* susimąsčiau. Tiesą sakant, tarp heroikos ir pseudoheroikos nėra aiškios ribos. Stalininiai rašytojai iš tikrųjų naudojosi senovės didvyrių literatūriniais įvaizdžiais, jie klydo nepaisydami gyvenimo tiesos užgaidžios tvermės, neįveikiamos atminties. Tuos pavienius Stalino premijos laureatų kūrinius, kurių nesužlugdo jų pačių estetinis skurdumas, žlugdo gyvenimo tiesa. O jeigu būtų pavykę ištrinti liaudies atmintį, iš anuomečių revoliucijos, pilietinio karo bei „Didžiojo Tėvynės karo" didvyrių žygdarbius vaizduojančių kūrinių būtume šį bei tą perėmę, ir po kelių kartų toje valstybėje būtų galėjusi susiformuoti nauja literatūra, nauja kultūra ir nauja tauta, kaip kadaise Romos valdose imperijai žlugus.

Kas žino, gal tokia ir buvo pašėlusi Stalino svajonė – nušluoti senąją civilizaciją ir pakeisti ją nauja. Tačiau vienos civilizacijos negalima pakeisti kita, o vien barbarybe, kuri yra tarpinė civilizacijų grandis. Stalino užmačios buvo tik pusiau vykusios, o dabar mes atstatinėjame nuniokotą civilizaciją, kas tikriausiai pavyks padaryti. Tada ir čia stos laikai, kai režisieriai ir rašytojai ims skųstis neturį medžiagos filmams ir literatūrai – juk nenutiks nieko ypatingo.

To kūrybinio žmogaus nusiskundimo galėtume ir nepaisyti, jeigu jis neatspindėtų šio to bendresnio ir gilesnio – to, kas vadinama civilizacijos persisotinimu, romantika, spli-

nu ar tiesiog nuoboduliu. Deja, civilizacija tikrai nuobodi, demokratija įkyri, o gerovė ilgainiui ima varginti.

Ten, kur nieko nenutinka, įvykiai tampa vertybe, sensacija, o *thriller*'iai bei *horror*'ai – pelningu verslu. Civilizuota visuomenė ima ilgėtis barbarybės ir ją idealizuoti. Todėl barbarybė niekada neišnyks – ji toliau tebegyvens mūsų pasąmonėje, tarpais iškildama terorizmo, demonstracijų pavidalu arba domėjimusi siaubu, kurio nestinga barbariškesniuose pasaulio užkampiuose.

Žymūs veikėjai mėgina kurti ištisą literatūros kūrinį, romaną, epą, istoriją, – juk ir istorija sena gerąja prasme visų pirma yra literatūros kūrinys. Todėl galėtume teigti, kad Stalinas, Hitleris, Mussolini ir kiti veikėjai – nemanau vien apie tokius neigiamus istorijos veikėjus, bet ir apie asmenybes, tokias kaip De Gaulle'is arba Churchillis – visi jie buvo rašytojai, bandę kurti istoriją, pastatyti nuotykingą dramą su daug reikšmingų įvykių. Tačiau dauguma įvykių lemia nelaimę tiems, kuriuos jie ištinka. Manau, kad tai jau priklauso nuo termodinamikos dėsnių. Tad gausios įvykių istorinės dramos daugumai veikėjų yra tragedijos. Jei jos apskritai taip vadintinos, nes kalbėdami apie savo gyvenimo tragedijas, mes gerokai suliteratūriname gyvenimą, pertvarkome jį pagal literatūros pavyzdžius.

Matyt, mes stokojame įvykių, vadinasi, ir nelaimingų atsitikimų. Aišku, geriau, kai tos nelaimės ištinka kitus. Juk mėgstame žiūrėti siaubo ir karinius filmus, smalsauti pamatę autoavarijas arba skaityti istorines knygas apie masines žudynes, maištus, marą ir piratus. Tačiau mes pakeliame ir daugelį mus pačius ištinkančių negandų, net jaučiame pasitenkinimą savo kančiomis, jei tik randame jų prasmę bei reikšmę, jei galime jas įterpti į pasaulinės literatūros foną, jei galime kentėti kaip didysis A arba žymusis B. Beje, tai patvirtina ir krikščioniškasis martirologas bei dar drastiškes-

nis japonų *seppuku* (charakiris) – kankinimais pagarsėjusios savižudybės tradicija.

Kančios ir nelaimės paprastai nelinkusios laikytis saiko. Jų ištinka kur kas daugiau, nei įstengiame pakelti. Tada žmonės ima ilgėtis taikos, ramaus gyvenimo, ir įsigali palanki dirva civilizacijai. Tačiau civilizacijai, ramiam gyvenimui užtrukus per ilgai, susidaro psichinė prielaida vėl grįžti prie barbarybės. Panašų reiškinį galime stebėti Vakarų pasaulyje, kur, maždaug užaugus vienai kartai nuo grasaus Antrojo pasaulinio karo pabaigos, susiformavo ultrakairiųjų judėjimas bei terorizmas. Abudu yra atvirai priešiški „Vakarų civilizacijai", ir abiem atėjus į valdžią, barbarybė, ko gero, apskritai nugalėtų visą pasaulio civilizaciją. Suomių kino veikėjo nusiminimas, kad Suomijoje nieko nevyksta, mano manymu, reiškia ir tai, jog suomių visuomenė išsiilgo barbarybės.

Mūsų visuomenėje, be abejo, matyti vyraujant civilizacijos ilgesį, barbarybės esame persisotinę. Bent jau Estijoje. Mes geidžiame ne tiek nutikimų, nuotykingų įvykių, kiek taikos, ramybės, kuri leistų dirbti ir gyventi. Aišku, esama ir priešingų nuotaikų, kurias palaiko paskutiniojo karo šlovinimas ir panieka įprastam kasdieniam gyvenimui. Karinė romantika buvo labai stipri sovietinės visuomenės jėga ir, kas žino, gal nuo civilizacijos ribos ji dar kartą nublokš mus į barbarybę.

Bet jeigu taip nenutiks, mūsų visuomenė taps civilizuota, ir barbariška praeitis suteiks mums aibes literatūrinės medžiagos. Siužetų stokos, kamavusios antikos visuomenę, mums kol kas neteks bijotis. Dabartinėse Sovietų Sąjungos valdose galima tikėtis didelio kultūros pakilimo, ir tenykštės literatūros gali duoti pasauliui toną. Viduramžiais mokslininkai sakėsi esą nykštukai, kurie stovi ant milžinų – savo pirmtakų pečių. Stojus civilizuotai ateičiai, mūsų rašytojai ir

kino kūrėjai galės pasakyti esą nykštukai, besiremiantys į savo pirmtakų kaulus ir išsakantys nužudytų, terorizuotų ir tylėti priverstų kartų likimus.

Gali atrodyti lengvabūdiška nagrinėti civilizacijos ir barbarybės kaitą vien kaip literatūros fenomeną, istoriją tapatinti su literatūros palikimu. Tačiau esu įsitikinęs, kad tai prasminga. Tikiu, jog gyvenimas ir literatūra nėra skirtingi dalykai, iš tikro tai juk tas pats. Kaip literatūra atspindi gyvenimą, taip gyvenimas atspindi literatūrą, ją mėgdžioja, laikosi jos dėsnių. Gyvenimas nėra toks realistiškas ir utilitarus, kaip mes manome, paprastai jis būna labiau literatūrinis. Politikoje prestižas, garbė, patriotizmas, tautos jausmas, suverenumas neretai yra svarbesni už ekonominius interesus. *Raison d'etat**** dažnai esti visai neracionalus. Galų gale esama ir utilitarizmo, tik įvardyti materialius interesus tikraisiais yra veikiau literatūrinis reiškinys – jo negalima pagrįsti niekuo kitu, išskyrus madą, kuri utilitarizmą pakeitė idealizmu kaip ir civilizaciją – barbarybe.

Gyvenimą ir literatūrą vis dėlto skiria esminiai dalykai. Gyvenimas turi tiek biologinį, tiek sąmonės substratą, o literatūra biologinio neturi. Literatūra negali sukelti nudegimų, auglių ar vidurių šiltinės. Taigi ji nėra tokia pavojinga gyvenimui kaip pats gyvenimas. Literatūra nėra pavojingesnis variantas. Literatūra – tik laiminga nelaimė.

Tuo galime aiškinti ir literatūros bei gyvenimo simetriją. Gyvenime vyrauja civilizacija, egzistavimas be įvykių, literatūroje – barbarybė: gausus įvykių, nutikimų, nelaimių ir nusikalstamumo egzistavimas. Tai pasakytina ir apie rašytinę istoriją, tad galime tikėti, jog su tikrąja istorija ją sieja tokia pat disproporcija kaip literatūrą – su gyvenimu. Žmonijos istorija buvo baisi, bet ne tokia baisi kaip jos rašytinė istorija.

***Valstybės interesas (*pranc.*).

Tai nuteikia mus kiek optimistiškiau. Yra pagrindo vis dėlto manyti gyvenimą buvus ir toliau būsiant labiau vertą gyventi, nei tarpais manome. Optimizmo teikia ir tai, kad mūsų literatūra, dabar ir vaizdo bei kompiuteriniai žaidimai yra gyvenimo pakaitalas, kuris leidžia mums būti tiek barbariškiems, kiek patys to geidžiame. Matyt, nėra prasmės kovoti prieš smurtą bei nusikalstamumą knygose ir ekranuose. Svarbiausia, kad mums pakaktų blaivaus proto skirti gyvenimą nuo literatūros, kad nesiektume savo literatūrinių idealų diegti į gyvenimą ir gebėtume sulaikyti tuos, kurie to nori, kurie trokšta didelių įvykių, žygdarbių kaip gyvenimo vaidinimo – *live show* – ir būna nepatenkinti, jog gyvenimas tėra miesčioniškas gyvaliojimas be jokių nutikimų. Bet gyvenime ir neturi nutikti nieko ypatingo, kaip buvo žinoma jau Laozi.

1988

RESTAURACIJA IR REVOLIUCIJA

Kai atsigręžiu į kupinus įvykių ir vilčių 1988-uosius, kartais drauge su Linnaru Priimägi'u* noriu paklausti, ar tai, kas buvo ir tebevyksta, labiau panėšėja į revoliuciją, ar į restauraciją. Ar siekiame gyventi kitaip, ar atstatyti praeitį? Iš pirmo žvilgsnio tikrai atrodo, kad apskritai viską restauruojame: atkuriame simbolius, gatvių pavadinimus, draugijas bei susivienijimus, paminklus, o kas svarbiausia – pačią atminties tiesą, grąžiname iš melo ir tylos Jaaną Tõnissoną**, Konstantiną Pätsą***, Johaną Laidonerį****, Jaaną Lattiką*****; iš specfondų iškeliame knygas. Atstatome ir bažnyčias bei

* Linnar Priimägi (1954) – estų kritikas, poetas, publicistas ir vertėjas. Tartu universitete baigė germanistikos studijas. Įnešė didelį indėlį į šiuolaikinės kultūros kritiką. Stengiasi atskleisti Europos kultūros esmines sampratas bei tradicines vertybes; remdamasis Goethe's, Hegelio bei Voltaire'o pavyzdžiu, priešina ribotą specialybės sritį su universalios dvasios idealu.
** Jaan Tõnisson (1868–1942 [?]) – vienas žymiausių estų politikų, valstybės veikėjas, rašytojas ir publicistas. Tartu universitete baigė teisės studijas. Vienas Estų literatūros puoselėtojų draugijos steigėjų. Amžių sandūroje aktyviai dalyvavo Estijos politinių jėgų kovoje palaikydamas patriotizmą ir dorovę. Vadovavo Pažangiųjų tautininkų susivienijimo partijai, 1906 I-osios Rusijos Dūmos delegatas, 1917 Estijos krašto tarybos narys, 1917–1918 Laikinosios vyriausybės ministras be portfelio, 1919–1920 Estijos Respublikos ministras pirmininkas, 1923–1925 ir 1932–1933 Estijos Respublikos Valstybės susirinkimo pirmininkas, 1927–1928 ir 1933 Valstybės susirinkimo seniūnas, 1931–1932 užsienio reikalų ministras. 1940 sovietų valdžios suimtas ir 1942 (?) nužudytas. Parašė dramą *Vienišas*, eilėraščių, memuaristikos.

tikinčiųjų gerą vardą ir kviečiamės pastorius laiminti monumentus, vėliavas.

Toksai bažnyčios pasirodymas po slapto jos veiklos tarpsnio – ar, vaizdžiai sakant, po pačios bažnyčios ekskomunikacijos – primena Johano Huizingos samprotavimus apie *revoliucijos, reformacijos, renesanso* bei kitas sąvokas. Taip, iš tikrųjų, *revoliucija* ir *restauracija* anksčiau buvo ne priešybės, o veikiau sinonimai. Tradicijomis grindžiamose kultūrose, vadinasi, ir krikščioniškojoje Europoje maždaug iki Švietimo laikų, – čia sunku nustatyti aiškias ribas, – idealūs laikai, aukso amžius vis buvo priskiriami praeičiai, o istorija buvo žmonijos nuosmukio istorija; tas nuosmukis buvo matuojamas pirmykštės tobulybės, tyrumo ir laimės atsižadėjimu. Vienintelė žmogaus viltis buvo ta, jog aukso amžius s u g r į š, jog kartą vėl bus kaip iš pat pradžių. Taigi krikščio-

*** Konstantin Päts (1874–1956) – vienas žymiausių Estijos valstybės veikėjų, estų kultūrininkas. 1901 Taline pradėjo leisti demokratinės pakraipos laikraštį *Teataja*, 1911–1916 laikraščio *Tallinna Teataja* redaktorius. 1918–1919 Estijos vyriausybės vadovas ir karo ministras, 1919–1934 Agrarų susivienijimo partijos vadovas, 1921–1924 ir 1931–1934 keliskart ministras pirmininkas. Su kitais vadovavo 1934 valdžios perversmui Estijoje, 1938–1940 Estijos Respublikos prezidentas. 1940 sovietų valdžios suimtas ir ištremtas. Žuvo įkalinimo vietoje.

**** Johan Laidoner (1884–1953) – vienas iškiliausių Estijos karybos ir politikos veikėjų. Generolas, 1901–1917 tarnavo carinės Rusijos kariuomenėje, dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare, 1917–1918 vadovavo estų divizijai Sovietų Rusijoje, 1918 grįžo į Estiją, 1918–1920, 1924–1925 ir 1934–1940 vyriausiasis Estijos Respublikos kariuomenės vadas. 1934 drauge su K. Pätso grupuote Estijoje įvykdė valstybinį perversmą, 1937–1940 Valstybinio susirinkimo deputatas ir Valstybės tarybos narys. 1940 sovietų valdžios suimtas ir ištremtas. Žuvo įkalinimo vietoje.

***** Jaan Lattik (1878–1967) – estų prozininkas, valstybės veikėjas. Tartu universitete studijavo teologiją. Dirbo Viljandyje pastoriumi, mokytojavo. Estijos Respublikos Valstybės tarybos ir I–V Valstybės susirinkimų delegatas, 1928–1931 užsienio reikalų ministras, 1939 –1940 Estijos Respublikos pasiuntinys Lietuvoje. Nuo 1944 gyveno Švedijoje, mirė Stokholme. J. Lattiko kūriniuose gyvai vaizduojamas XIX a. pabaigos Estijos kaimo gyvenimas, jiems būdingas psichologizmas ir švelnus humoras.

nims – kaip rojuje prieš nusidedant. Krikščioniška *didžioji epocha* prasideda ir baigiasi rojumi, Apokalipsės dangiškąja Jeruzale, kur pateks „įsirašiusieji į Jo didžiąją knygą" ir kur „jiems nereikia nei žibinto, nei dienos šviesos, nes Viešpats Dievas jiems švies ir jie karaliaus per amžių amžius".

Tačiau krikščionybei buvo žinoma ir „mažoji istorija", tai krikščionių bažnyčios istorija. Čia iš pradžių irgi vyravo dvasios tyrumas ir tobulybė – ankstyvosios krikščionybės apaštalų, Jėzaus mokinių metas. Tarp krikščionių buvo ir tebėra paplitusi samprata, esą tas pirmykštis tyrumas ir tobulumas tolydžio gali imti nykti ir visai pranyks, – čia irgi taikytinas istorijos nuosmukio dėsnis. Bažnyčiai, krikščionių bendruomenei teko siekti pirmykščio tobulumo, ankstyvosios krikščionybės restauracijos. Bažnyčios pirmykštį būvį, pirmykščio dvasingumo atstatymą buvo galima vadinti tiek restauracija (*restauratio*), reformacija (*reformatio*), – čia abu žodžiai reiškia atstatymą, – tiek revoliucija (*revolutio*), kuri reiškia grįžimą atgal apsukus lanką. Pastaroji sąvoka leidžia numanyti antikos pasaulyje labai paplitus astralinės religijos atgarsius.

Kad ir kas būtų buvę, reformacijos judėjimas nuolatos vyko tarp krikščionių ir beveik visados reiškė grįžimą prie ankstyvosios krikščionybės, paties Jėzaus, apaštalų, evangelijų. Tokie pat žinomi ir kitų religijų – nuo Arizonos indėnų hopių ligi islamo – reformacijos ar restauracijos judėjimai. Dabar musulmonų pasaulyje įsigalėjo fundamentalistinėmis vadinamos srovės, kurios ketina atkurti pradinio gryno pavidalo islamą, atmesdamos tai, ką mano esant iškraipymus bei žalingas svetimas įtakas. Kinų istorijoje irgi siekiama grįžti prie savo didžiųjų protėvių mokymų, ir paties Konfucijaus, ir vėlesnio neokonfucianizmo, kuriam Konfucijus buvo didžiausias autoritetas.

Taigi restauracijos ir revoliucijos idėjos yra bendros – žmogiškos, archetipinės. Galime teigti, kad jos būdingos mąstysenai, kurią derėtų vadinti mitine. Tokios mąstysenos se-

nesnes formas aprašė religijos tyrėjas Mircea Eliade. Pasak jo, mitas nusako tai, kas vyko senovėje, ką atkartoja, turi atkartoti vėlesni laikai.

Mitinė mąstysena visur temato senovės laikų didžiųjų įvykių pasikartojimą, atsinaujinimą ir stengiasi talkinti tam pasikartojimui ritualiniais veiksmais. Ritualas ir mitas dažniausiai būna susiję, ir čia mitas yra tartum ritualo scenarijus ar bent jau pagrindimas. Mums geriau žinomos religijos – krikščionybės – toks mitu pagrįstas ritualas yra komunija. Tikintysis „valgo Jėzaus kūną ir geria jo kraują" todėl, kad Jėzus per paskutinę vakarienę dalijo savo mokiniams duoną ir vyną, sakydamas, kad jie ir vėliau tarpusavyje taip darytų, tai prisimindami. Prisiminimas, *anamnesis* (gr.), yra aktyvus veiksnys, nes prisimenant Kristų atkartojamas jo poelgis, atkuriamas ryšys su juo, kitaip sakant, reaktualizuojamas mitas. (Prašau krikščionių ant manęs nepykti, kad Kristaus sakmę čia vadinu mitu, – *mythos* graikiškai kaip tik ir reiškia sakmę, ypač šventą, reikšmingą sakmę, kokia krikščioniui yra sakmė apie Kristų.)

Be mitinės mąstysenos, esama ir kitų mąstysenų arba sąmonių. Pirmąją semiotikai priešino su istorine mąstysena, kuri pripažįsta laiko negrįžtamumą, atsisako sampratos, jog visa, kas nauja, tėra seno atkartojimas. Man iš tikrųjų dažnai atrodydavo, kad ir semiotikai gana būdinga archajinė sąmonė, kuri čia reiškiasi neokabalistiniu tikėjimu, esą žmonių reikalus geriausiai galima perprasti tam tikros pradinės abėcėlės dichotomiškai sukonstruotų ženklų kombinacijomis. Tačiau palikime semiotiką; mitinė mąstysena, šiaip ar taip, pastaraisiais šimtmečiais turėjo užleisti vietą kitokiai mąstysenai, kuri grindžiama kasdienio gyvenimo ir konkrečių dalykų vertinimu.

Peršasi mintis, kad mitinė sąmonė ateityje išnyks, kad ji tebuvo tamsių praeities laikų padarinys, mokslo amžiuje išnyksiąs kaip šmėkla. Tokia mintis, tiesą sakant, pati yra mi-

tinės sampratos padarinys (analogijų galima pateikti ir iš krikščionybės, ir iš seniausių laikų religijų) ir tarsi paradoksas įrodo, kad mitinė sąmonė niekur neišnyksta, o veikiau pakeitusi pavidalą grįžta tenai, iš kur buvo išstumta, negana to, mitinė sąmonė gali pranokti ir religiją, prisitaikyti net prie šiuolaikinės industrinės visuomenės, gyvuoti tiek racionalistiniais save pripažįstančiuose Vakaruose, tiek realistiškai socialistine besivadinančioje Sovietų Sąjungoje.

Esu skaitęs *Dalaso* ir kitų JAV svajonių fabrikuose pastatytų serialų analizes, kurios įtikimai juos gretina su antikos mitais. Taip Kalifornijoje sėkmingai vystomas naujausias mokslas ir senovės mitų analogai, – tai irgi savitas ritualinis vyksmas!

Įdomesnė, be abejo, mitinės mąstysenos raiška mūsų šalyje. Mūsų viešoji ideologija dar visai neseniai buvo akivaizdžiai mitinės kilmės ir kūrė gausybę ritualų. Tiesioginiai marksizmo pirmtakai buvo krikščioniškieji sektantai, kaip Thomas Müntzeris ar Miunsterio anabaptistai, kurie kalaviju ir ugnimi ėmėsi įgyvendinti žemėje Dievo karaliją. Tarp Rusijos revoliucionierių marksizmas aiškiai išsigimė ir vėliau dar įgijo valstybinės stačiatikystės bruožų, tad mitiniai jo bruožai pagilėjo. Prie to gerokai prisidėjo Stalino kultas, taigi penktąjį dešimtmetį Sovietų Sąjungoje susikūrė tikra pasaulietiška valstybinė religija su savo bažnyčia, šventaisiais, savo absoliučia pasaulietine bei dvasine vyresnybe, su inkvizicija ir, aišku, su daugeliu mitų bei ritualų.

Lapkričio 7-osios demonstracijos buvo akivaizdžiai ritualiniai, vėl pirmykščius įvykius aktualizuojantys veiksmai. Mitinei mąstysenai puikiai dera siekimas visas tiesas traktuoti kaip pirmykštes klasikų mintis, o savus teiginius paremti citatomis. Išprusinti ideologai Sovietų Sąjungoje mokėjo (ir dabar tebemoka) kalbėti daugiausia citatomis bei nuorodomis. Aiški paralelė su Jėzaus laikų Judėja: ir ten mokyti vyrai nuolatos rėmėsi Šventuoju Raštu. Pats Jėzus, jo

tiesioginiai bei netiesioginiai mokiniai daugiausia cituoja Mozę ir pranašus.

Žinoma, ir mūsų viešoji literatūra laikėsi senovės mitologijos taisyklių: čia vyravo didvyrių žygdarbiai, visa būdavo pateikiama kaip mitinė Gėrio ir Blogio kova. Viešosios ideologijos krikščioniškai sektantiško fono neturėjo temdyti jos išviešintas ateizmas. Tokio „ateizmo" nepakantumas ir pyktis tikintiesiems rodo, kad tai visų pirma sekta, kurios dažniausiai būna itin agresyvios kitiems, o ne skeptinis šviečiamas ateizmas.

Matyt, gyvenimas būna mitologinamas bei ritualinamas ypač tada, kai nėra pažangos, kai valstybę ištinka sunkumai. Bent Brežnevui valdant taip tikrai buvo. Juo labiau smuko ekonomika ir nesisekė politika, juo didingesnis darėsi „žymiųjų" praeities įvykių ritualinis šventimas. Prisiminkime kad ir iškilmingai gaivinamus karo įvykius – anamnezę, slypinčią antraštėse „šiandien prieš 25 metus", „šiandien prieš 30 metų", „šiandien prieš 40 metų" ir t.t., vis didingesnius memorialus, atminimo medalius ir relikvijas iš mūšių vietų, kurių paklausa skatino padirbinėjimus, kaip viduramžių Europoje. Radosi sukčių, kurie, pavyzdžiui, Sibire, pardavinėjo šovinių gilzes ir šalmus neva iš tenykščių didvyriškų kovų vietų, o iš tikrųjų tie daiktai buvo surankioti kur pakliuvo.

Įdomu ir tai, kaip Brežnevo laikais iš tiesų vyko esminis poslinkis viešojoje sovietinėje mitologijoje. Pirmykščiai mitiniai laikai, prie kurių teko nuolatos grįžti, iš Revoliucijos bei Pilietinio karo laikų buvo nepastebimai perkelti į Didžiojo tėvynės karo laikus. Ar tai sąlygojo Brežnevo bei jo rūmininkų noras heroizuoti savo jaunystę, patiems tapti didvyriais? Tikiu bent iš dalies taip buvus. Brežnevas su savo bendražygiais nedalyvavo Revoliucijoje, tačiau jie – buvę frontininkai, o tai prireikus buvo galima garsinti tiek, kiek būtina. Tačiau pereinant nuo Revoliucijos prie Karo būta ir gilesnės prasmės: dalis revoliucinės mesianizmo ide-

ologijos transformuota į didžiavalstybinę ideologiją, kai svarbūs tai valstybei daugiau šlovės bei didybės suteikę įvykiai. Revoliucija ir Pilietinis karas, kurių metu Rusija prarado dalį savo teritorijos, čia buvo mažiau tinkami nei pergalingas karas su išorės priešais.

Toksai yra viešosios sovietinės ideologijos mitinis sąmoningumas, kurį daugmaž turėjome pripažinti ligi šių dienų ir kurio viešas nepripažinimas paskatindavo represijas.

Didžiausi mūsų valstybės pokyčiai ir yra ideologiniai. Ligšioliniai mitai neteko pagrindo, įtikimumo ar visai suiro. Ritualines apeigas dažnai keičia dalykinė, racionaliai tikslinga elgsena. Tad ryškėja polinkis tolti nuo mitinės mąstysenos. Tačiau esama ir kitokių tendencijų.

Paradoksalu, kad paprastai ligtolinė mitologija skyla pagal mums jau žinomo mitinio sąmoningumo metmenis. Mūsų sąmonės demitologizavimas skelbiamas ir vykdomas nelyginant restauracija ir reformacija, kaip ir krikščionių bažnyčios vykdė savo atsinaujinimą. Viešoji „perestroika" paprastai irgi kildinama iš restauracijos idėjų, ja siekiama sugrįžti prie Lenino bei kitų klasikų, kurių mokymu galima pateisinti reformas. Tarpinės nesėkmės aiškinamos nukrypimais nuo leninizmo. Krikščioniškos reformacijos arba vadinamosios „antireformacijos" analogijos yra akivaizdžios. Tai, kad mūsų reformos ligi šiol vyksta sekant mitine mąstysena, aišku, nemenkina jų reikšmės mums. Grįžti prie Lenino bei jo bendražygių minčių iš dalies yra tik prieš dogmatikus nukreiptas manevras. Tačiau tarp reformatorių, be abejo, esama ir nuoširdžiai įsitikinusių žmonių, kurie remiasi Leninu, nes juo tiki, ir jų sąžiningumu galima abejoti tiek pat, kiek Martino Lutherio ar Ignatiuso Loyolos sąžiningumu.

Šalia reformacinio leninizmo Sovietų Sąjungoje radosi daug kitokių mitinio sąmoningumo raiškos būdų. Paprastindami galėtume juos skirstyti į dvejopus – religinius bei tautinius.

Gana garsiai sklinda balsai tų, kurie mano, jog visas bėdas ar bent didžiąją jų dalį nulėmė nusigręžimas nuo krikščionybės, islamo arba kokios kitos religijos, ir ragina sugrįžti prie tikybos, kartais švelniai, o kartais karingai kaip Azerbaidžano musulmonai. Net ir tarp pasauliečių paplitusi nuomonė, kad be krikščionybės (Biblijos, bažnyčios, Alacho, Toros) negali būti dorovės, kad mūsų dorovinis nuosmukis visų pirma yra ateizmo, bedievybės išdava.

Aš nesu visiškai tikras, jog taip iš tiesų yra. Per visą istoriją krikščionys nėmaž nebuvo dorovingesni už kitatikius, ir krikščionybė, mano manymu, yra moraliai ambivalentiška, kaip ir kitos religijos. Ji žmogui tikrai kelia dorovinius reikalavimus, bet kartu leidžia jam pasijusti geresniam už kitus ir teikia puikių galimybių pateisinti ir pagrįsti savo blogus poelgius. Bet tai jau visai kita tema.

Mums, estams, kol kas artimesnis tautinis mitinis sąmoningumas, kuris, ko gero, suaktyvėjo tarp visų Sovietų Sąjungos tautų. Galėtume teigti, kad estų religija ir yra tautiškumas. Tautiškumas estui duoda visa tai, ką tikinčiajam – jo tikyba, tautinė savimonė mums yra šventa ir mus vienija. Mūsų mitai bei ritualai visų pirma irgi tautiniai. Tai ypač aiškiai išvydome revoliucijos arba restauracijos metais – 1988-aisiais, kai galėjome laisviau reikšti savo tautinius jausmus. Mūsų tautiniai sambūriai labai panašėja į mišias. Juose pamokslaujama ir giedama. Giedant ypatingai šventas mišias privalu atsistoti. Atsistojame ir įnešant tam tikrą reikšmingą simbolį, pavyzdžiui, mėlyną-juodą-baltą vėliavą.

Estai irgi turi savo tautinę mitologiją, savo senovės laikus, prie kurių nuolatos grįžtame, kuriuos vis prisimename. Daugumai, aišku, tai Estijos Respublikos laikai, kai kam gal senovės laisvieji laikai, apie kuriuos žinome per mažai, kad galėtume juos aiškiai vaizduotis. Tam tikras tiek užsienio estų, tiek Estijos gyventojų ratas mano, jog Estijos Respublika yra šventa ir nekritikuotina.

Mes turime savo didvyrių ir kankinių, Stalinui genialiai valdant pastarųjų, žinoma, radosi itin daug. Galbūt praeities kančios vienija ir stiprina tautą, bet dabar žaizdos, ko gero, per skaudžios, kad galėtų teikti stiprybės. Prisimenu vieno kitamanio žydo teigimą, esą žydų religija dabar tapusi 1940–1945 metų katastrofa, tikėjimas tos katastrofos išskirtinumu. Ir mes noriai tikime, kad jokia kita tauta Antrojo pasaulinio karo metais nenukentėjo tiek, kiek mes. Nesu tikras, ar toksai tvirtinimas yra teisingas.

Jei turėtume kiek daugiau laisvės, mūsų tautinė religija ir mitologija, matyt, labiau išryškėtų. Be abejo, imtume ir vėl iškilmingai švęsti Respublikos nepriklausomybės metines ir kitas minėtinas tautines datas, taip pat tragiškąsias, kaip Tremties diena – birželio 14-oji. Savaime aišku, toms datoms pagerbti bus pastatytos puikios didingos šventovės.

Galbūt estus ištiks tai, kas ištiko žydus: negandos nepalauš tautos, o padės jai galutinai susiformuoti, sutvirtėti ir atsilaikyti. Gal estai vis dėlto gyvybingesni, nei ligi šiol buvome linkę manyti.

Estų savimonės gyvybingumą savaip rodo ir tai, kaip stipriai tautinė mitinė mąstysena Estijoje pajungė krikščioniškąją. Dabartinėmis aplinkybėmis liuteronų bažnyčia visų pirma tarnauja tautiniam sąjūdžiui, pastoriai laimina vėliavas, nepriklausomybės karo paminklus ir sako patriotines kalbas. Prisiminę, kad Jėzus Kristus buvo atsisakęs bet kokio bendradarbiavimo su žydų tautiniu pasipriešinimo sąjūdžiu, galėtume paklausti, kiek liuteronų bažnyčia yra krikščioniška ir kiek tautiška. Tas pat, matyt, taikytina bet kuriai kitai tikybos bendrijai, viena kurių – Gyvenimo žodis – virto tiesiog tautine sekta. Jos mitologijoje bei eschatologijoje estams skirta tokia pat svarbi vieta kaip ir žydams, tai irgi įsidėmėtina.

Mūsų tautinio krikščioniškojo tikėjimo sektini laikai, žinoma, yra ne pirmykščių parapijų metas, kuriam tautiškumas buvo visai svetimas, o Estijos Respublikos laikai. Taigi

vienu svarbiu aspektu sugebėjome likti ar tapti pagonimis, ne krikščionimis. Verta atminti, jog dauguma pasaulio religijų buvo tautinės-etninės paskirties, jų tikslas aiškiai rodė jas tarnavus savo tautai (giminei, miestui, valstybei). Tad estų tikybingumas iš tikrųjų nėra jokia išimtis. Negalima estų kaltinti, kad jų tikėjimas vėsokas – esame labai uolūs ir pagarbūs patriotai. Aišku ir tai, jog tautinis tikėjimas yra ekologiškai vertingas ir tinkamas dalykas. Krikščionybė bei kitos monoteistinės religijos atskyrė šventumą nuo žemiškų dalykų – šventas vien Dievas danguje, o mūsų religinis tautiškumas savaip atstato šventąsias senovės vietas, upes, ežerus, medžius, kapus, įgalina mus puoselėti ir saugoti protėvių žemę. Ir akivaizdu, kad savo žemę estas tikrai pasirengęs puoselėti bei ginti.

Kita vertus, kyla klausimas, ar mūsų tautinis sąjūdis padeda mums būti geresniems, ar jis žadina mūsų etikos pajautą. Į tai vienodai sunku atsakyti, kaip ir į analogišką klausimą apie krikščionybę. Kada nors atsakymą duos istorija, telieka prašyti Tarą******, kad tai būtų tvirtas teigimas.

1989

****** Taara – pagrindinis estų mitologijos dievas.

BOLŠEVIKAI IR MISTIKAI

Kartą teko matyti vokišką knygą su Lenino pažiūrų teologine analize: leninizmas buvo traktuojamas kaip savita radikali teologija, ir išdava buvo įtikinama. Leninizmo ir religijos analogijos neapsiriboja vien krikščionybe. Kinų budizme irgi buvo kilęs konfliktas tarp krypties, palaikančios nuskaidrėjimo siekimą pratybomis ir saviugda, bei krypties, keliančios staigų ir tobulą nuskaidrėjimą. Tai rodo pasakojimas apie plytos gludinimą, nuolat populiarus tarp dzenbudistų: norėdamas parodyti, kaip kvaila yra teigti, neva nuskaidrėjimo įmanoma pasiekti palaipsniui, mokytojas ima plytą ir pradeda ją gludinti. Mokinio paklaustas, ką čia veikia, mokytojas atsako darąs iš akmens veidrodį. Mokinys sako, jog iš akmens nebus veidrodžio. Taip jis pamato, kad žmogui jau privalu turėti Budos prigimtį, kurios nebūtina šveisti bei gludinti, tereikia ją vien atskleisti.

Visuomenės mokslai dzenbudizmo analogija, matyt, palaikytų Kropotkino anarchizmą, kai tikima, kad nauja, natūrali ir teisinga visuomenės santvarka jau egzistuoja šalia senosios užguita ir išprievartauta, ją tereikia išlaisvinti suskaldant seną smurtinę sistemą. Leninas vis dėlto manė, kad naują visuomenę būtina sukurti, o senosios skaldymas yra tik jos prielaida. Tačiau tiek anarchistai, tiek bolševikai buvo tikri, kad esamos santvarkos negalima reformuoti, pataisyti – ji turi nunykti, leisdama rastis naujai santvarkai.

Nesutarimas tarp leninistų bei reformistų socialdemokratų atitinka pelagijiečių ir bažnytininkų daugumos konfliktą: Pelagijus ir jo pasekėjai manė, kad žmogus savo pastangomis gali ilgainiui ištobulėti ir pasiekti palaimą, o bažnyčia laikėsi nuomonės, jog tam žmogui reikia atgimti iš Dievo malonės, ir turi mirti senasis nuodėmingasis žmogaus „aš". Augustiniečiai laikėsi nuostatos, esą žmogaus negalima pataisyti, jis visiškai negali pasitaisyti pats, jį tegali pakeisti ir visapusiškai pakeičia tiktai pats Dievas, jėga, nepriklausoma nuo savojo „aš" bei jo valios ir jai nepaklūstanti.

Matyt, ankstyvoji krikščionybė buvo artimesnė Augustinui nei Pelagijui: Kristus pabrėždavo, kad jo viešpatija – ne šio pasaulio, kad grūdas turi mirti, norėdamas subrandinti vaisių, kad jaunas vynas nėra laikomas senuose induose. Viešpaties karalija reiškia ligšiolinio pasaulio baigtį, katastrofą. Dvasios dvelksmas, *pneuma*, galintis mus atnaujinti, nėra mums pavaldus, jis padvelkia kada panorėjęs. Vaizdinys, kad žmogus gali tapti visai kitoks – stebuklingas, dieviškas, antžmogis – nunykus jo ligtolinei asmenybei, jam numirus, yra amžinas. Apie tai byloja ir šamanizmas: esama gražių pasakojimų, kaip dvasios paima būsimąjį šamaną, nuvirina katile jam nuo kaulų mėsą ir paskui uždeda naują. Kartais jam išimama buvusi širdis bei dvasia ir įdedamos naujos. Šiaip ar taip, šamanas irgi turi mirti, norėdamas atsinaujinti.

Tampant šamanu būtinos ypatingos iniciacijos apeigos. Kaip žinome, ir iniciacijos apeigos grindžiamos ligtolinės asmenybės ar jos socialinės padėties visiška baigtimi ir naujos pradžia. Tai pasakytina ir apie brandos pripažinimą, kurį daugelis tautų išreiškia sunkiais ir kartais net pavojingais jaunuoliui išbandymais. Šokdamas iš bokšto ir kybodamas ant virvės iš lianų, dienas ar savaites badaudamas tamsioje oloje, eidamas į žygį parnešti priešo galvos, miršta vaikas ir gimsta suaugęs žmogus. Tą iniciacijos ir mirties-gimimo analogiją kartais pabrėžia ir ceremonijų simbolika. Mums žino-

mos iniciacijos apeigos yra klasikinės valstiečių vestuvės, kai moteris vienu metu keičia ir savo socialinę padėtį, ir giminystės ryšius. Mergelė, motinos dukra, miršta, o gimsta vyro žmona. Vestuvių raudos panašios į laidotuvių raudas.

Visus iniciacijos apeigų pagrindą sudarančius vaizdinius palaiko tikėjimas mirties ir gimimo simetrija. Gimimas lemia mirtį, mirtis – gimimą. Kai vienas žmogus miršta, kažkur gimsta kitas žmogus; kai miršta vaikinas, gimsta vyras; kai miršta mergina, gimsta moteris; kai miršta paprastas žmogus, gimsta šamanas. Tas vaizdinys taikytinas ir visuomenei, taip pat Visatai. Anot zoroastristų tikėjimo, kartą tam ydingam bei varganam pasauliui turi ateiti galas. Tada tiek visi padarai, tiek visas pasaulis vėl atgaus pirmykštę tobulybę, dvasingą būvį, žemė išlydytu metalu bus apvalyta nuo visų apnašų, vyras su moterimi susijungs į vieną būtybę, nebebus nei mirties, nei skausmo. Įvairūs maištingi judėjimai rėmėsi tikėjimu, kad ateities pasaulyje nebebus turtingų ir vargšų, visi bus lygūs, visi bus Dievo vaikai ir gyvens kartu linksmi bei laimingi. Dažnai būdavo tikima, kad toks ateities džiaugsmas ir ramybė taps išrinktųjų dalia, daugiausia tų, kurie kenčia šiame pasaulyje, yra labiausiai pažeminti ir skurstantys. Tokie vaizdiniai, savaime aišku, buvo paplitę tarp žydų, kurie neteko nepriklausomybės ir turėjo gyventi paklusę svetimai smurtinei valdžiai. Kartais tie vaizdiniai virsdavo gana karingais, kaip sektantų, kurių nemažas rašytinis palikimas buvo išlikęs Kumrano olose. Tie žmonės manė esą Dievo išrinktieji, tikėjo, kad stos paskutinė diena, paskutinė kova tarp dviejų kosminių jėgų – Tamsos ir Šviesos, ir jie turės dalyvauti toje kovoje, gindami Šviesą. Jie labai konkrečiai rengėsi tai kovai, nuolat lavindamiesi karinėse pratybose.

Taigi Kumrano bendrija manė, jog teisingumo ir laimės šalis įsigalės Žemėje po didžiulių sunkių kautynių, kuriose privalės dalyvauti ir žmonės. Žengus dar žingsnį, lieka tikė-

ti, kad žmonių pareiga ir yra pradėti tą paskutiniąją kovą, sukelti socialinę ir kosminę katastrofą, kuriai ištikus pasaulis atgims, sena pranyks ir stos nauja. Tą žingsnį, matyt, žengė kai kurie ankstyvosios krikščionybės sektantai (pavyzdžiui, cirkumcelionai), bet apie juos tėra išlikę nedaug žinių. Vėliau panašios mintys išplito Reformacijos metais Vokietijoje. Dievo įrankiu tarėsi esą tiek Miunsterio komunos, tiek valstiečių karo vadai. Jų kova ir buvo eschatologinė paskutinioji kova, turinti Žemei užtikrinti Dievo viešpatiją. Todėl Dievas įsakęs teisiesiems (anabaptistams) pulti bedievius ir neteisiuosius. Neverta nė laukti, kada ant debesies pasirodys Viešpaties angelas, atpildą vykdyti turi patys teisieji.

Esminis dalykas yra tas, jog Dievo viešpatija, naujasis pasaulis ateis kovojant; jo siekiant būtina sunaikinti senąjį pasaulį ir nutraukti su juo bet kokius ryšius: anabaptistai ragino visus „teisiuosius" „bėgti iš Babelio". Seno pasaulio neįmanoma pataisyti, jo būta perdėm nuodėmingo ir smukusio kaip andai Sodoma ir Gomora arba Babelis. Jis buvo pasmerktas žlugti, kai kurie tikintieji manė, esą sunaikinti jį yra jų pareiga. Kitiems atrodė, kad tai padarys Dievas. Čia nėra esminio skirtumo. Visus tikinčiuosius senojo pasaulio žlugimu ir jam prijaučiančius vienija radikalus revoliucingumas, jis nėmaž nepanašus į Pelagijaus tikėjimą, kad žmogus gali pamažu taisytis. Tai nuoseklūs dualistai, zoroastristrų palikuonys, kurie nepripažįsta tamsos ir šviesos, teisingumo ir niekšybės, šio pasaulio (ir jo šėtoniškų valdytojų) bei ateities pasaulio (ir jo valdovo Jėzaus Kristaus) jokių susitaikymo galimybių.

Tokie antipelagijiečių palikuonys, žinoma, yra komunistai, ypač stačiatikiai leninistai bei maoistai. Jų manymu, esamos kapitalistinės visuomenės irgi negalima pataisyti, ją tereikia sunaikinti, pakeisti nauja visuomene, kurioje susiformuos ir naujas žmogus. Tiek tarp eksploatuotojų ir eksploatuojamųjų, tiek tarp dviejų priešingų pasaulio siste-

mų vyrauja vien antagonizmas, kova, turinti užsibaigti naujo pasaulio pergale. Toji kova komunistų filosofijos iškelta ligi kosminio absoliuto: „dialektinė" pasaulio traktuotė yra grindžiama priešybėmis, tarp kurių vyksta nepaliaujama kova. Pasaulio – priešybių ir kovos – įvaizdis labai patiko Mao Zedongui, kuris ne kartą mėgino jas skatinti savo visuomenėje, siekdamas, kad neprigytų miesčioniška gerovė bei pasitenkinimas. Maždaug panašiai į gyvenimą ir kovą žiūrėjo Levas Trockis.

Krikščionių ir komunistų radikalus vienija visiškas nepakantumas esamam pasauliui. Didžiausias skirtumas yra ne tas, kad vieni tiki į Dievą, kiti netiki, o tas, kad tie ir anie skirtingai supranta „šio pasaulio" esmines savybes. Krikščionims šis pasaulis yra žlugusi, Velnio valdoma nuodėminga vieta, komunistams – smukusių savininkiškų ir žmogiškų santykių bendruomenė. Abiejų stovyklų manymu, šiame nuodėmingame pasaulyje ar atitinkamai klasinėje visuomenėje neįmanoma nieko tikro. Pats tikriausias ir teisingiausias dalykas – tai pasirengti būsimam pasauliui, kas, anot krikščionių, reiškė – visiškai pasitaisyti, priimti Dievo malonę ir atsisakyti ligšiolinio gyvenimo, o komunistų nuomone – aktyviai veikti naikinant šį pasaulį, klasinę visuomenę ir keisti ją teisinga bei laisva visuomene, naujuoju pasauliu, kurį paskutinėje kovoje turėjo įgyvendinti internacionalas.

Tiek krikščionių, tiek komunistų tokia radikali pažiūra į dorovę yra ambivalentiška. Krikščionybės kaip teisingos gyvensenos samprata, kuri visąlaik buvo populiari, iš tikrųjų prieštarauja Pauliaus tradicijai ir yra akivaizdžiai pelagijietiška. Sekant Pauliaus tradicija, žmogus tampa teisiuoju priėmęs Šventąją Dvasią, į ją įtikėdamas, o ne stengdamasis pajungti savo gyvenseną kažkokiam dorovės kodeksui. Etinį žmogų sąlygoja tikėjimas ir Šventosios Dvasios priėmimas, o ne žmogiškos pastangos. Paties Jėzaus nuomonė apie kazuistinę etiką pažiūrėti irgi neigiama: paklaustas, kam kita-

me gyvenime priklausys septyniems broliams paeiliui priklausiusi moteris, jis atsako, jog tenai moterys neteka ir vyrai neveda, o gyvena kaip Viešpaties angelai danguje. Juk ir etika bent perpus yra šio pasaulio, ir pernelyg uoliai ja sekdami, galime susisaistyti su šiuo pasauliu. Taip kils priešybė krikščioniškosios etikos pagrindiniam įsakymui – atsižadėti šio pasaulio.

Nenuostabu, jog daugelis krikščionių sektų traktuoja etiką tiesiog antinomiškai, tikėdamos, esą Jėzaus Kristaus gimimas ir prisikėlimas jas visiškai išlaisvino nuo įstatymų, atribojo nuo blogio ir gėrio. Kovoti ir ginčytis su antimonistais teko Pauliui bei daugeliui kitų bažnyčios autoritetų. Jų įtikimiausias argumentas buvo tas, kad žmogaus laisvė, veikiama Šventosios Dvasios, negali reikštis amoraliai elgiantis, nesusitvardant lytiškai, žudant ir plėšiant. Išsilaisvinęs nuo pasaulio žmogus iš jo tenori gauti kuo mažiausiai, jo geismai bei norai yra nežymūs ir nevaržo kitų; į kitus žmones jis žiūri švelniai ir su meile. Galėtume teigti, jog krikščionio santykis su šiuo pasauliu bei visuomene yra nelyginant ramiai, nesunkiai mirštančio žmogaus santykis su liekančiaisiais gyventi: jam iš jų mažai tereikia, o jų rūpestis bei triūsinėjimas jam ne itin svarbūs.

Matyt, pasaulį bei žmones panašiai traktavo ir daugelis didžių krikščionių. Ligi šiol tą pažiūrą turbūt geriausiai išsaugojo vienuolyno tradicija, kuriai priklauso ir „šio pasaulio atsisakymas". Šiam pasauliui miręs žmogus leidžia savo dienas vienuolyne, toli nuo kasdienio gyvenimo ir jo rūpesčių, nors gali ir sugrįžti į jį visai aktyviai reikšdamasis, bet vis dėlto jam nebepriklausydamas, būdamas nuasmenintas ir laisvai veikiantis kitų labui. Tokia aktyvi labdara pasauliečiams gal yra pati aukščiausia, kokią apskritai gali teikti krikščionis, bet kartu ir pati sunkiausia. Pasaulis gali įpainioti į savo tinklus tikrai dideles asmenybes, ir jų kišimasis į pasaulietinius reikalus būna gana abejotina dorybė. Prisimin-

kime kad ir Motinos Teresės pasisakymus apie abortus, kai ji aiškino, esą abortai baisesni už atominę bombą. Pagalvokime apie Pranciškaus Asyžiečio nenusisekusį dalyvavimą kryžiaus žygyje į Egiptą arba Kotrynos Sienietės uolų raginimą už popiežių, kuris apskritai, pasirodo, buvęs vienas netikiausių popiežių.

Aišku, kvietistams lengva kaltinti aktyvistus. Aktyvistas į jų kaltinimus gali atsakyti kad ir taip: kas nedirba, tas neklysta, o nedirbant kartais galima padaryti pačią didžiausią klaidą. Kvietistas galėtų jam atšauti, kad aktyviai dalyvaujant pasauliečių gyvenime galima šio pasaulio reikalus žmonėms pernelyg sureikšminti ir, užuot padėjęs žmonėms atsižadėti šio pasaulio, krikščionių aktyvumas juos dar labiau susaisto su juo.

Aktyvizmo ir kvietizmo priešybė kelia loginius-etinius paradoksus, kurie parodo, jog krikščionybė nėra jokia logiškai nuosekli filosofija arba gyvensenos teorija, o paradoksalus mokymas, kaip ir kitos didžiosios religijos. Klausimas, kaip gyventi šiame pasaulyje, kelia paradoksus ir mahajanos budizmui, kurio vienas galimų atsakymų yra „neveikus veikimas", – ta samprata, beje, žinoma ir krikščionių mistikui Suso. Vienas pagrindinių induistų šventraščių *Bhagavad - Gita* iš tikrųjų nagrinėja tą pačią problemą ir ją sprendžia irgi siūlydama nuasmenintą veikimą, veikimą be įprastos intencionalios tikslingos elgsenos.

Komunistų mąstysena nesiekia tokių gilių filosofinių bei psichologinių kontempliacijų, tačiau ir jų teorijos ir praktikos vienas svarbiausių klausimų yra susijęs su ydinga klasine visuomene, jos dorove ir institucijomis. Aišku, komunizmui nebūdingos kvietizmo galimybės: gyventi komunistiškai galima tik kovojant už naują geresnį pasaulį. Tačiau tol, kol tas pasaulis nenugalėjo, nespėjo visur įsitvirtinti, komunistams tenka bendrauti su senojo pasaulio nuoliekomis, kapitalistinių valstybių ir praeities palikimu: kultūra, religija, elgesio

normomis. Radikalų manymu, tarp senojo blėstančio bei naujai užgimstančio pasaulio neįmanomas joks susitaikymas, tėra negailestinga kova. Visa, kas sena, reikėjo naikinti, išnykti turėjo taip pat ligšiolinės visuomenės moralė, kultūra ir, be abejo, religija. Raudonojoje Rusijoje radikalai ketino sudeginti muziejus, panaikinti šeimos bei dorovės normas. Jie nematė ir jokios taikaus sambūvio su kapitalizmu galimybės: Rusijoje prasidėjusi revoliucija turėjo tapti pasauline, revoliucija vienoje šalyje būtų tiesiog neįmanomas dalykas, absurdas. Tokią radikalią kryptį iš esmės palaikė Trockis, nors nežinia, kiek jo revoliucinė retorika buvo sąlygojama gilesnių įsitikinimų, o kiek tebuvo kovos už valdžią priemonė. Tos nesitaikstančios krypties priešybė buvo Lenino reali politika, kuri – bent pasak vėlesnės sovietinės tradicijos – pateikė dviejų sistemų taikaus sambūvio teoriją, tapusią Sovietų Sąjungos užsienio politikos doktrinos vienu kertinių akmenų.

Lenino taikaus sambūvio politika aiškintina dvejopai – tai karinė gudrybė arba rimtai traktuojamas mokslas apie tai, jog taikios ekonominės varžybos galų gale nulems, katra visuomenės santvarka pranašesnė. O besivaržančios pasaulio sistemos galės palaikyti normalius ekonominius, kultūrinius bei humanitarinius ryšius. Sutikus su tokiu taikaus sambūvio mokymu, būtina spręsti maždaug panašias kaip ir ankstyvųjų krikščionių problemas. Kaip gali naujo pasaulio piliečiai bendrauti su senuoju pasauliu jo nesustiprindami, neprisidėdami prie jo gyvavimo, negana to – nesileisdami gadinami senojo pasaulio ydingų santykių bei idėjų?

Komunistai į tą klausimą nerado bent jau praktiškai patenkinamo atsakymo. Tarpais su Vakarais būdavo gan intensyviai bendraujama, tačiau tai buvo vien išrinktųjų privilegija: liaudies mases buvo stengiamasi izoliuoti nuo Vakarų ir jų blogos įtakos. Norint numalšinti sąžinę, buvo mėginama palaikyti ir Vakarų darbininkų judėjimą, o dar labiau – Trečiojo pasaulio revoliucinį judėjimą. Tokie veiksmai toli

gražu neprilygsta krikščionių bei kitų mistikų „neveikiam veikimui", tai akivaizdi veidmainystė ir nesąžiningumas. Komunistai apgaudinėja ir Vakarus arba savo revoliucingus sąjungininkus, dažniausiai visus kartu. Todėl komunistinės valstybės su kitomis negali palaikyti normalių santykių. Dviejų pasaulio sistemų santykius ir toliau valdo antagonizmas, sąlygojantis šaltąjį karą, karinius konfliktus atokesniuose regionuose ir paralyžiuojantį ideologinį terorą šalies viduje. Tą padėtį keisti tegali vienos sistemos pergalė, kaip ir nutiko dabar. Mums matant suiro komunistinė sistema, o jos viešoji ideologija netenka galios.

Ar komunizmas žlugo? Taip, bent jo dabartinis pavidalas. Bet kaip jau mėginau įrodyti, komunizmas išaugo lyg savita krikščionybės sekta ir kaip krikščionybė turi dvasinių ryšių su kitomis religijomis. Kol pasaulyje yra galimos tokios dvasinės plėtotės sąlygos ir žmogaus egzistencijai tebegresia pavojus, komunizmas išliks kaip religinė galimybė, kuri vėliau ar anksčiau vėl taps aktuali. Manau, kad šįkart jis neatgims per raudonų vėliavų lydimą karingą ateistinę teoriją, o bus artimesnis tradicinėms krikščionybės kryptims. Tai rodo ir akivaizdus pačios krikščionybės nusišalinimas nuo kvietizmo, jos plėtojamas visuomeninis aktyvumas. Tokiam krikščionybės suaktyvėjimui, kuris galbūt pasiekė „išsivadavimo teologijos" aukštumas, mano manymu, rimtos įtakos turėjo komunizmas. Varžydamiesi su komunistais, krikščionys persimetė ant socialesnės bangos. Komunizmas, nunykstantis kaip valstybinė ideologija ir savo ortodoksiniu pavidalu gal išliksiantis kokios mažos partijėlės mokyme, toliau tebegyvuos krikščionybėje ir lauks, kada vėl galės pasireikšti. Net ir būdamas latentiškas, jis tebedarys poveikį pasaulio likimui.

1991

NAKTIS IR PASAULIS

Yra toks estų posakis: *Nežinai nei nakties, nei pasaulio**. Vadinasi, nežinai ničnieko. Žodžių derinys *naktis* ir *pasaulis* čia reiškia visovę, abi pasaulio puses, kaip ir žodžiai *šis* bei *anas* pasaulis. Žodis *pasaulis* (vieta po saule) taip pat reiškia *orą*, erdvę, kur daug šviesos, tai rodo posakiai „išvysti pasaulio šviesą", „ateiti į šį pasaulį" bei žodžio *oras* etimologija, kuri ir kitose finougrų kalbose yra susijusi su šviesa. Viršutinis šviesus oro pasaulis priešinamas su žemutiniu juodu požemio pasauliu. Žemę su naktimi sieja tai, jog naktis yra tamsi. Nakties ir oro pasaulio, požemio (ano) ir šio pasaulio priešybė yra tamsos ir šviesos priešybė. Būtų įdomu žinoti, kaip ji atspindi senovės Irano šviesos ir tamsos dualizmo atgarsius, kurie Baltijos jūrą buvo pasiekę įvairiais laikais ir būdais.

Nakties bei požemio priešinimas su šviesa gali būti motyvuojamas aiškiau ir paprasčiau. Juk mes, žmonės, esame šio pasaulio vaikai, mes gyvename ir dirbame dienos šviesoje, pasaulio šviesoje, o stojus tamsai slepiamės savo užuoglaudoje kaip daugelis dienos gyvūnų. Nakties būtybės mums yra svetimos ir kiek bauginančios, naktis yra kupina šiurpių bei slaptingų reiškinių, naktį ima veikti jėgos, su kuriomis geriau nesusidurti. Naktiniai gyvūnai bei paukščiai neminimi

*Originale pateiktas žodis *ilm* estų kalba reiškia dvi etimologiškai giminingas sąvokas – *pasaulį* (vietą po saule) ir *orą* (erdvę po saule).

teigiamuose palyginimuose, kaip dienos paukščiai kregždė (prisiminkime kad ir suomių *pääskylintu päivälintu:* kregždė – dienos paukštužė) bei vyturys. O svetimų ir bjaurių gyvių pilna po žeme ir apskritai ten, kur nesiekia dienos šviesa – po akmenimis, samanomis, puvėsiais. Vėdarėliai, šimtakojai ir kitokie jiems giminingi vabzdžiai žmonėms dažniausiai kelia pasibjaurėjimą, – jie priklauso anam pasauliui, su kuriuo mums geriau nesusidurti. Požemių pasaulis jau yra kitas, apatinis pasaulis, tai pavojingų žmonėms jėgų buveinė. Joje knibžda požeminių gyvių, galinčių apkrėsti ligomis.

Senovės žmonių asociatyvi mąstysena su požemiais visų pirma siejo jų gyventojus, o kartu ir visokius į juos panašius gyvius – vabzdžius, vorus bei kitus nariuotakojus, ypač jų vikšrus, dažnai aptinkamus žemėje. Martas Mägeris** buvo pastebėjęs, kad estiški vabzdžių pavadinimai dažnai susiję su žodžiais *požeminis, žemė* ir panašiais.

Po žeme vyksta tiek puvimo, tiek augimo procesas – ten gyvas kūnas virsta negyvu, tačiau iš negyvo randasi gyvas. Perėjimas iš gyvenimo į mirtį, o iš mirties – į gyvenimą kelia siaubą: sėkla arba gyvas kūnas atitenka požemių gyviams, kurie juos naikina, bet kartu ir padeda užgimti naujam pavidalui – sėklai persikūnyti į augalą, senam žmogui į vaiką.

Senovės tautų supratimu požemių gyviai, žemės vabzdžiai tikrai naikino ir iš naujo apdorojo mirusiuosius. Tai liudija ir estų žodis *mardikas* – vabalas. Jis giminingas mirties šmėklą reiškiančiam žodžiui *mardus* (est.), kurio šaknis yra senovės iranėnų kalbos skolinys, davęs kad ir lotynišką žodį *mors* – mirtis. Vabalai ir jų lervos iš tikro doroja lavonus, kas

** Mart Mäger (1935–1993) – estų kalbininkas, literatūros kritikas ir rašytojas. Tartu universitete baigė finougrų kalbų studijas. Tyrė Estijos paukščių ir žuvų pavadinimus, kartu su kitais rengė *Estų tarmių žodyną* bei *Estų-suomių kalbų žodyną*. Išleido poezijos, smulkiosios prozos ir kritikos straipsnių rinkinius. Kūryboje vyrauja lyriniai gamtos motyvai.

senovės žmonėms buvo puikiai žinoma. Tad vabalai irgi buvo priskiriami prie ano pasaulio – požemių. Sibiriečių bei indėnų padavimai pasakoja apie žmones, patekusius į aną požemių pasaulį. Gyventa ten panašiai kaip ir šiame pasaulyje, tik vietoje dienos buvusi naktis, upės plaukusios atbulai – iš jūros į kalnus, o medžiota didžiuliai vabalai, kuriuos ano pasaulio medžiotojai vadinę elniais. Laikas aname pasaulyje irgi tekėjęs visai kitaip: jei kas, ten patekęs, išbūdavęs tik vieną dieną, pargrįžęs namo pamatydavęs praėjus kelerius metus.

Tad požemių pasaulis iš pradžių nebuvo joks pragaras, tik tokia keista vieta, kur mums žinomi dalykai buvo keleriopai transformuoti, kur gyvenimas buvo mirtis, o mirtis – gyvenimas, kur vandenys tekėjo nuo žiočių iki ištakų, o žvėris atstojo milžiniški vabalai. Galėtume pridėti, kad vieno pasaulio gyventojui susidurti su kitu pasauliu buvo pavojinga. Sibire pasakojama, kaip šio pasaulio kerėtojas nužengia į požemių pasaulį ir neša mirtį tiems, kas ten su juo susiduria; tačiau jis pats yra nematomas, jo balsas – kaip liepsnos spragsėjimas, ir tik ano pasaulio raganius suvokia, kad juos aplankė šviesos pasaulio gyventojas. Parėjęs iš ano pasaulio velionis irgi užtraukia žmonėms ligas, kerėtojas turi jį sugrąžinti atgal po žeme.

Vabzdžiai yra susiję su mirtimi, bet taip pat ir su žmogaus siela, vabzdžiai, ypač drugiai, priskirtini sielai, *psyche* graikų kalba dabar reiškia ir sielą, ir drugį. Ar ir tie gyviai, kurie pasirūpina lavonu žemėje arba ant žemės, taip pat yra mirusiųjų vėlės, kurios apdoroja naują ateivį, kad taptų toks kaip kiti? Šių minčių nesu aptikęs jokiame senųjų tikėjimų žinyne, tačiau mito logika leidžia prie jų priartėti. Finougrų, sibiriečių bei indėnų senovės tikėjimams būdinga tai, kad, viena vertus, gyvenimas vyksta ratu, gyvenimas ir mirtis, šis ir anas pasaulis, naktis ir šviesa yra susiję, o kita vertus, juos skiria keistos ribos. Gyvieji miršta, mirusieji atgyja, šio

pasaulio gyventojai nueina į požemių pasaulį, arba, atkartojant vieną estų mįslę – nuo saulužėlės prie žemynėlės, tačiau tokie pokyčiai yra sudėtingi ir labai sunkūs. Paprastam žmogui itin sunkūs, tad į aną pasaulį jis tegali patekti miręs, apdorotas vabalo žiaunų. Kerėtojas gali pamėginti ten nukakti, bet ir jam ta kelionė būna sunki bei pavojinga. Žinoma, pasaulių esama daugiau nei dviejų, yra dar savitas aukštutinis pasaulis ant dangaus dangčio, nusigauti į jį ir bendrauti su jo gyventojais irgi sunku bei pavojinga.

Aukštutinis pasaulis yra susijęs su mūsų pasauliu, taip pat ir su požemiais. Tie patys vabalai, kurie sutinka mirusįjį požemių pasaulyje, gali skristi ir aukštyn, kaip ir paukščiai bei drugiai-dvasios. Žmogus gali lankytis visuose trijuose pasauliuose: gyvas būdamas – tik tapęs kerėtoju, o miręs – kada panorėjęs. Nes žmogus turi kelias dvasias: viena sugrįžta pas savo gentainius, kita pavirsta vabalėliu, galinčiu kilti aukštyn, trečia lieka kartu su kūnu pūti ir kisti.

Senųjų šiaurės tautų tikėjimams nestigo priešybių, bet jos nebuvo sustabarėjusios ir absoliučios. Požemių pasaulis buvo mūsų pasaulio priešybė, bet abu jie buvo susiję, turėjo teisę ir priežastį gyvuoti, o jų gyvavimas irgi buvo abipusiai susijęs. Gyvų būtybių kelias vedė iš vieno pasaulio į kitą, iš antro į trečią ir taip toliau. Nebuvo tiesių linijų, kurių viename gale būtų buvęs Gėris, kitame – Blogis. Tebūdavo lankai, linijų galai susieidavo.

Vėliau lankas trūko, ir jį pakeitė linija. Liko linija su dviem skirtingais poliais, kurių niekas nesiejo, išskyrus dvi priešybes. Viena buvo šviesi, gera, švari, antroji – tamsi, bloga, purvina. Tarp jų negali būti jokio ryšio, telieka priešiškumas bei kova, kuri turi užsibaigti vienos jų pergale.

Tokia mąstysenos schema iš požemių sukūrė pragarą, baisingą vietą, kurioje žmonės baudžiami už savo nedorus poelgius, iš kurios blogis stengiasi prasiskverbti į mūsų pasaulį ir užgrobti jo valdžią. Pragare nerasi nieko gero, jį val-

do būtybės, kurios siekia vien sėti blogį, kankinti kitus ir kurių egzistavimas nėra rimtai pagrįstas. Jo pateisinimas tėra santykinis ir pusėtinas: pragaras būtinas kaip įspėjimas žmonėms, kurie šiame pasaulyje gyvena dviejų jėgų kovos arenoje ir turi rinktis, kurią palaikyti. Nes po mirties jie negalės rinktis: teisieji bus išskirti tarp neteisiųjų ir keliaus į dangų, kuriame patirs amžiną palaimą. O neteisieji eis į pragarą, kur kęs amžinas kančias. Iš ten nėra jokių galimybių sugrįžti, jokio judėjimo lanku, lieka vien linijos, kurios, trumpam susikirtusios, nusidriekia toli į begalybę.

Religijotyra čia gali fiksuoti, kaip požemių pasaulis, kur visokie gyviai ėda ir perdoroja lavonus, tapo pragaru, kuriame per amžius kankinami nedori numirėliai. Požemių gyventojai, vabalai, atlikę svarbų tarpininko vaidmenį ir ekologijos, ir mitologijos srityje, virto nelabaisiais, kurie tik geidžia mus kankinti ir klaidinti. Ar tokia raida byloja apie sveiką protą? Vargu bau. Šalia ką tik galiojusių bažnytinių sąvokų senovės tikėjimai atrodo kur kas išmintingesni bei moksliškesni, artimesni šiuolaikinei mūsų pažiūrai į nenutrūkstamą gyvybės lanką, įvairių organizmų vietą jame ir mūsų pačių vietą biosferoje. Senovės medžiotojas ir akmens amžiaus žemdirbys buvo gerai perpratę gamtos, gyvenimo bei mirties reiškinius, tik savo sąvokas išsakė kita kalba, nei mes dabar.

LOKYS IR KRISTUS

Chantų (ostjakų)* mitologijoje lokys užima išskirtinę vietą. Lokys buvo ir tebėra dangaus aukščiausiojo valdovo, Baltojo Tėvo, sūnus, atsiųstas iš aukštybių į žemę pasiklausyti ir pasižvalgyti, ką daro žmonės. Jis gyvena ir veikia mūsų viduriniajame pasaulyje, savaime aišku, užsislaptinęs, pavirtęs gauruotu, kiek panašiu į žmogų žvėrimi, tačiau jis supranta, ką šneka žmonės, ir, pargrįžęs pas dangiškąjį tėvą, papasakos jam viską, ką čia buvo regėjęs. Taigi lokys yra žemės ir dangaus, žmonių ir dangiškojo tėvo tarpininkas, ir abi pusės stengiasi juo pasinaudoti savo tikslams.

Patekti pas savo dangiškąjį tėvą lokys gali tik nebegyvas. Dažnai jis krinta nuo žmogaus rankos. Tada žmonės turi elgtis su juo labai atsargiai ir pagarbiai, kad jis papasakotų apie juos vien gera. Lokį reikia prašyti malonės. Svarbiausios chantų pamaldos ir yra skirtos lokiui, tai lokio šermenimis vadinamas ritualas, kuris gali tęstis šešias dienas, ir jo tikslas yra sutaikyti su žmogumi nubaigtą lokį, o drauge ir visą „topokosmą". Šia didinga ir originalia ceremonija savitai reiškiama tai, ką mes galėtume įvardyti kaip žmogaus atgailą, suvokimą, jog mes savo darbais ir norais griauname pasaulio darną, tad turime atlikti šį tą rimto tai darnai išlaikyti bei atstatyti, jeigu jai buvo kilusi grėsmė.

*Chantai (ostjakai) – Šiaurvakarių Sibire gyvenanti tauta, kalbanti viena ugrofinų kalbų.

Lokio šermenys yra savitas aukų atnašavimas. Aukos būna dvipusės. Lokys, Dievo sūnus, duoda žmonėms savo kūną bei kailį, žmonės siūlo valgių ir gėrimų, šokių ir dainų. Svarbiausias veiksnys gamtos darnai palaikyti yra Dievo sūnaus, iš dangaus čia nužengusios būtybės, mirtis ir sugrįžimas į dangų. Aukštutinis ir vidurinysis pasaulis taip apsikeičia kažkuo svarbiu, taip tarp jų mezgasi ryšys nelyginant tarp dviejų genčių, kurios keičiasi laimikiu, moterimis ar vaikais.

Chantų lokio kultas turi bendrų bruožų su daugelio girių tautų panašiomis tradicijomis. Lokys buvo garbinamas, jam buvo šokama ir dainuojama nuo Uralo ligi Aliaskos. Hokaido bei Sachalino salų gyventojai ainai lokį manė esant patį aukščiausiąjį dievą, kuris, kaip ir kiti dievai, kartais žvėries kailiu nusileisdavo pasiausti žemėn. Matyt, tikėjimas lokiu anksčiau buvo ir paplitęs ir kitur. Be abejo, jis labai senas, nes ritualinis lokio kaukolės saugojimas jau buvo žinomas neandertaliečiams prieš dešimtis tūkstantmečių. Ar ir jie siejo ją su lokio – žmogaus ir dar galingesnių bei aukštesnių jėgų tarpininko – vaizdiniu, sunku pasakyti. Aišku viena, kad tarp visų kitų žvėrių lokio vietos būta išskirtinės.

Žinoma, vėlesniais laikais lokys nebuvo vienintelis garbinamas žvėris ir tose srityse, kur jis gyveno. Sibiro tikėjimuose šalia lokio svarbią vietą užėmė elnias, vilkas ir kranklys, Šiaurės Amerikoje – kranklys ir kojotas bei daugelis kitų gyvūnų. Svarbiausia, kad lokio ypatingas vaidmuo, jo mirtis ir palydos yra savitas susitaikymo aukos atnašavimas. Tačiau lokys nėra mediatorius, kaip kranklys tarp Šiaurvakarių Amerikos pakrančių gyventojų arba čiukčių, bet jis ir ne užgaidus klastūnas – *triksteris*, kaip kojotas, garbinamas dabartinės JAV pietvakarių srities indėnų.

Girių tautų vaizdiniuose nėra aiškios žmogaus ir žvėries skirties. Kaip pabrėždavo Uku Masingas, senovės laikų žmogus žvėrį manė irgi buvus užsislaptinusį žmogų. Kitiems matant, išėjęs į viešumą, jis prisidengdavo kailiais arba

plunksnomis, o namie, tarp saviškių, vaikščiodavo nuogas ar žmogaus apdaru. Vadinasi, jo taip pat būta žmogaus.

Nebuvo skirtumo ir tarp žvėries bei dievybės. Tam tikra prasme jie skyrėsi vien jėga. Galinga būtybė, be abejo, pajėgė lengviau kaitalioti kaukes bei kailius, tačiau iš esmės nesiskyrė nuo mūsų. Tad kai kurių tautų tikėjimai svarbiausiomis bei galingiausiomis būtybėmis pripažino Kranklį, Kojotą arba Lokį.

Žmogaus ir žvėries santykiai buvo painūs. Viena vertus, žmogus, norėdamas išgyventi, privalėjo žudyti ir valgyti žvėrį. Žmogus buvo stipresnis už žvėrį. Kita vertus, žmogus priklausė nuo žvėrių, be jų jis būtų žuvęs. Medžiotojas nemanė esąs žvėrių, girios viešpats. Veikiau atvirkščiai – žmogus tarnavo žvėriui. Žvėris buvo gamtos, miško dovana žmogui. Jį žmogui siuntė jo šeimininkai bei šeimininkės, žvėrių valdovai, kurie valdė ir žmones, reikalaudami iš jų, kad tie laikytųsi jų įstatymų, girių įstatymų.

Girių, gamtos tautų folkloras rodo, kad žmogaus būta naujo ir neesminio pasaulio reiškinio. Jis negali įsakinėti miškui, žvėrims, žuvims, o privalo vykdyti jų įsakymus, kaip ir dera vėliau atsiradusiajam. Žmogui atėjus į šį pasaulį, pasaulis jau buvo sutvertas, ir žmogus privalo gyventi taip, kaip reikalauja pasaulio įstatymai. Jeigu jis vykdys tuos įstatymus, pasaulis, giria, vandenys, žvėrys, medžiai imsis jį globoti, duos jam visa, ko reikia, paaukos tai, kas žmogui nepriklauso.

Gamta nieko neskolinga žmogui, o žmogus gamtai tikrai skolingas. Tą skolą norėta atlyginti įvairiai, aukos atnašavimas yra turbūt vienas seniausių atlygio būdų. Tačiau žmogaus auka gamtai be galo menka. Iš tikrųjų miškui galime atiduoti vien tai, kas jam savaime priklauso – žvėrių kaulus bei visa kita, ką esame iš jo gavę. Bet mišką galime prašnekinti, galime jam dainuoti bei šokti. Jei mokame, šnekamės su giria, žvėrimis, paukščiais jų pačių kal-

ba, taip pat su dvasiomis – jų kalba. Iš viso to aukojimo ir suvokimo, jog su gamta galima šnekėti, į ją galima kreiptis, nes ji yra panaši į mus, turi užslėptų žmogiškų bruožų, matyt, ir išsirutuliojo dabartinis religijos pavidalas – mišios, ritualai, maldos. Santykiai su gamta, su mišku, upe, kalnu panašėja į santykius su Dievu arba dievais. Ir gamta, ir dievai yra stipresni už mus, ir mes nepajėgūs jų visiškai perprasti, mes priklausome nuo jų valios ir savo gebėjimo jiems įtikti.

Dažnai tenka girdėti kartojant trivialų teiginį, esą gamtos tautos neišskiria savęs iš jos, nepriešina savęs su gamta, o yra tarsi išvien su ja suaugusios. Toksai tvirtinimas nėra teisingas. Ir Amazonės indėnai, ir Namibijos bušmenai, ir Sibiro čiabuviai bei senovės estai skirtumą tarp žmogaus ir žvėries, žmogaus ir miško visad manė esant didelį ir svarbų. Žmogus negali suartėti su mišku bei gamta, žvėrimis ir dvasiomis, jeigu jis nepasižymi ypatingomis galiomis arba nemiršta, o miręs nepavirsta kuo kitu, kad ir medžiu arba papūga. Senovės žmonės gamtą manė esant tokią pat transcendentinę nelyginant mūsų teologai – Jėzų Kristų, tad gamtos ženklus šamanas turėjo pastebėti ir aiškinti it pastorius Šventąjį Raštą. O be šamano, kunigo, gamta galėjo turėti savus tarpininkus tarp savęs ir žmogaus, dangaus bei žemės. Tokius kaip ostjakų mitologijos lokys.

Senųjų laikų žmogus skyrėsi nuo savo palikuonių tuo, kad gyveno pačioje gamtoje, girioje arba pamiškėje. Kultūrinio kraštovaizdžio beveik nebuvo. Miško būta taip arti, kad jo įstatymus reikėjo vykdyti, kitos išeities nebuvo. Taigi savaime aišku, jog žvėrys jėga neretai pranokdavo žmones, ir pačios galingiausios būtybės – tarkime jas buvus dievais ar kuo kitu – įgaudavo žvėrių pavidalą. Būtų buvę keista, jei jos būtų buvusios vaizduojamos kaip žmogus, lygiai kaip ir mums būtų neįprasta vaizduotis Viešpatį arba Švenčiausiąją Mergelę Mariją apsireiškiančius vilko ar kiš-

kio kailiu. Tas būtybes išskyrė savitas paradoksas: jos buvo žvėrys, bet kartu ir ne žvėrys, jos vienu metu buvo dievybės ir žvėrys, tai buvo sudvejintos prigimtys, sudvejintos asmenybės. Kaip tai įmanoma, šamanas turbūt laužė galvą ne mažiau už teologą, sprendžiantį, ar gali Kristaus asmenybė netrukdoma ir neskaidoma apjungti žmogiškąjį bei dieviškąjį pradą.

Žmogaus pasaulėvaizda turėjo gerokai pakisti po revoliucingojo neolito, kai buvo sukurtas kultūrinis kraštovaizdis ir žmonių mityba daugiausia ėmė priklausyti nuo to kraštovaizdžio, nuo laukų bei sodų dovių. Tada miškas ėmė tolti nuo žmogaus, pasirodė esąs silpnesnis už žmogų. Žinoma, toksai tolimas truko labai ilgai, ir daugelis žemdirbių niekada nenutraukė gerų santykių su mišku, imkime kad ir marius (čeremisus), kurie mišką sveikino taip pat kaip javų lauką ir prašė medžio atleisti, jei turėjo jį kirsti. Tokią pagarbą miškui estai tebejautė dar praėjusį šimtmetį: tuo gali įsitikinti kiekvienas, perskaitęs mūsų padavimus apie girią, šventuosius medžius ir miško laumes. Dar Hurto** laikais žmonės atminė, kad tas ar kitas medis buvęs vadinamas dievu, medyje gyvenęs dievas. Tačiau finougrai juk buvo paribio gentys, į pietus nuo jų gyveno tikri žemdirbiai bei gyvulių augintojai, o šiaurėje – medžiotojai ir žvejai. Finougrai bendravo ir turėjo panašių bruožų tiek su vienais, tiek su kitais, o dalis jų asimiliavosi ir su savo pietiniais, ir su šiauriniais kaimynais.

** Jakob Hurt (1839–1907) – estų tautosakininkas ir kalbininkas. Tartu universitete baigė teologijos mokslus. Dirbo pastoriumi, mokytojavo. 1872–1881 Estų literatų draugijos prezidentas, plėtojo šviečiamąją draugijos veiklą: estų kalbos nagrinėjimą ir norminimą, tautosakos rinkimą. 1888 plačiai paskelbė estų tautosakos rinkimo akciją, kurioje dalyvavo per 1 400 žmonių iš visos Estijos bei Rusijos sričių. Surinko ir parengė 160 ranka rašytų tautosakos tomų; išleido estų liaudies dainų rinkinius *Senos kanklės*, I ir II t., *Setu dainos* (apie 2 000 dainų tekstų), taip pat astronomijos veikalą; parašė kalbos norminimo, publicistinių straipsnių.

Kai kurios finougrų gentys lokį manė esant šventą žvėrį, tiek chantai ir mansiai ***, tiek karelai ****, jei tikėsime *Kalevaloje* pateiktomis lokiui skirtomis giesmėmis, kurios ne itin padeda suvokti lokio šermenų mitologinį foną.

Pietinėms tautoms, gyvenusioms Anatolijoje bei kitur Artimuosiuose Rytuose, lokys, matyt, nebuvo toks reikšmingas žvėris. Čia jį, kaip liudija įvairūs mitologiniai bei archeologiniai duomenys, pakeitė kitas šventas gyvūnas – jautis. Jaučio ragai puošė senovės Anatolijos gyvenviečių altorius, dabar iškastus Catal Höyüko ir Hacilaro vietovėse. Jaučio kulto, be abejo, būta ir senovės Kretoje – šio gyvulio ragai ir ten buvo reikšmingas religinis simbolis, Kretoje rastos jaučio skulptūrėlės ir paveikslai, vaizduojantys savitas bulių žaidynes, kurių metu jauni akrobatai šokinėdami versdavosi per puolantį bulių ir kartais tapdavo jo aukomis. Pasak mito, dievų dievas Dzeusas, pasivertęs jaučiu, pagrobė Finikijos karaliaus dukterį Europą ir nuplaukė su ja į Kretą. Vienas paskutiniųjų į jautį persikūnijo dievaitis Dzagrėjas, kurį titanai išviliojo iš slėptuvės ir nužudė. Jautį pamilo Kretos karalienė Pasifaja, iš to meilės ryšio gimė Minotauras – pabaisa su jaučio galva, kuriai būdavo aukojami žmonės. Pagaliau jaučio kulto atgarsiai tebegyvuoja Pirėnų pusiasalyje, kur žymiosios bulių kautynės ligi šiol tebėra ispanų garbinama sporto šaka. Sudėję visas mitologines-archeologines nuotrupas, galėtume išskirti keletą motyvų. Visų pirma – vyriausiojo dievo Dzeuso sąsaja su jaučiu, kurią atkartoja ir jaučiu virtęs Dzagrėjas. Laikantis kai kurių tyrėjų pasiūlytos prielaidos, kad Pasifaja iš pradžių buvusi deivė, dar labiau ryškėja jaučio dieviškoji kilmė. Jautis buvo vienas dieviškumo raiškos pavidalų, raktas į ją, susijęs su kitais dievais bei dei-

*** Mansiai – Užuralės tauta, kalbanti viena ugrofinų kalbų.

**** Karelai – Karelijoje bei Suomijoje gyvenanti tauta, kalbanti viena finougrų kalbų.

vėmis. Viena mums svarbesnių sąsajų yra ta, kad titanų nužudytas ir suvalgytas Dzagrėjas buvo Dzeuso, vyriausiojo dievo, sūnus. Atėnei pavyko atimti iš titanų Dzagrėjo širdį, ji nulipdė jam iš gipso naują kūną ir atgaivino, įkvėpusi savo dieviškosios sielos, kuri pavertė jaunuolį nemirtingu. Taip numirė dievų dievo sūnus, kuris vėl buvo prikeltas gyventi ir tapo dievišku nemirtinguoju. Sakmė apie jo mirtį bei prisikėlimą buvo vienas esminių orfikų mitų.

Kai kuriose Artimųjų Rytų religijų misterijose jautis buvo atnašaujama auka. Dažnai pavaizduotas dievas Mitra, žudantis jautį – tai kosminis jautis, Jaučio žvaigždynas, o jo nužudymas tikriausiai reiškė auką, susijusią su pasaulio kūrimu: iš jaučio radosi pasaulis bei visa, kas jame buvo. Jautis buvo aukojamas daugelio tikėjimų misterijose: Mitros, Kibelės ir kitų dievų misterijose įšventinti žmonės buvo krikštijami jaučio krauju, kuris turėjo atpirkti jų kaltes ir duoti amžinąjį gyvenimą. Taip mirdavo jautis, kad galėtų gyventi žmonės. Vieno mirtis tarnaudavo daugeliui, kad jie gyventų ir būtų atpirkti.

Dzagrėjo mitas sieja jautį su garsiu Artimųjų Rytų mitu apie mirusį ir vėl atgimusį dievą. Tokie dievai buvo šumerų Dumuzis ir arkadiečių Tamuzas, sirų Adonis, egiptiečių Ozíris bei kiti. Tačiau sakmei apie Kristų būdingos išskirtinės savybės. Tam tikra prasme Kristus yra artimesnis pirmykščiams mitams, šamanizmui. Dumuzio ir Adonio sakmės kildinamos iš senųjų, mitinių laikų, bet Kristaus gyvenimas, mirtis ir prisikėlimas vyksta kasdienėje aplinkoje, pačios istorijos eigoje. Mesopotamijos bei Sirijos dievai nebuvo žmonės, o Kristus buvo žmogus, jo prigimties būta ir žmogiškos, ir dieviškos, kaip kadaise lokys buvo kartu žvėris ir dievas, taip pat kiti gyvūnai buvo ir žvėrys, ir žmonės. Dumuzio ir Ozirio sakmės skiria mitą nuo kasdienės būties, Kristus apjungia visa. Pasaulis, kuris buvo padalytas perpus: į šventą bei kasdienį, vėl tapo nedalomas. Kaip ir per lokio šermenis,

kai visa kas susijungia, žemė susilieja su dangumi, Kristus ir jo aplinka taip pat suvienija priešybes. Šamanistinėje pasaulėvaizdoje Kristui būtų lengviau rasti vietą negu judaizmo bei helenizmo pasaulėvaizdose, kurios nepripažino logikos dėsnių laužymo. Graikų logiką labiau įtakojo erdvė, žydų – laikas. Graikams labiau rūpėjo Visata ir jos tvarka, žydams – istorija, santykių tarp Dievo ir jo tautos plėtotė. Žinome, kaip sunku buvo Pauliui bei kitiems Kristaus pranašams ir skelbėjams pritaikyti jį prie tų dviejų loginės mąstysenos schemų. Iš tikrųjų ligi šiol niekas to nepajėgė padaryti. Kristus tebėra paslaptis vakariečių protui, kuris nori viską suskirstyti, apriboti ir apibrėžti. Kristus racionalistui atrodo toks pat skandalingas ir beprasmis kaip šamanizmas, lokio šermenys bei visa nelogiška gamtos tautų tikyba. Aišku, ir pati mintis, jog Kristus iš tiesų yra Lokys, kuris kadaise atėjo į šį pasaulį persikūnijęs į lokį, vėliau į jautį ir visokius dievus, ir pagaliau į dailidės sūnų.

VELNIAS IR KIPŠAS

Etiudas apie religijos ekologiją

Šią porą sudaro vieni svarbiausių estų tautosakos veikėjų. Kartais jiedu beveik sutampa, tačiau dažniausiai turi esminių skirtumų. Velniui paprastai būdinga piktybė, kipšui* – kvailumas. Velnias nori žmonėms kenkti. Kipšas nori daryti tai, ką daro žmonės, bet dėl kvailumo vis neįstengia. Gudrus žmogus, vardu kad ir Antsas ar koks kitas, nuolat apgauna Kipšą. Tarpais net taip žiauriai, jog skaitytojas ir klausytojas ima Kipšelio gailėti. Šio veikėjo natūrali plėtotė išsirutuliojo ligi Tammsaare's personažo Pragarinės Jurkos**, kuris irgi nepasižymėjo protu, tačiau tikrai nebuvo piktavalis – juk siekė tapti palaimintuoju.

Matyt, Jurka nežinojo tokį savo siekį buvus beviltišką. Greičiausiai nežinojo ir erezija apskelbto Origeno mokymo, teigiančio totalinį išganymą visiems, net pačiam šėtonui. Aišku, įskaitant ir sielų klajones, persikūnijimą, kurių daugumas krikščionių taip pat nepripažino. Tačiau tai ne itin domino Jurką ir jo autorių. Nedomino ir senovės žmonių, kurie gana miglotai vaizdavosi tolesnį vėlės likimą ir nenagrinėjo Nelabojo dalios. Estas yra pratęs pats tvarkytis savo reikalus, tad mano susitvarkysiant ir Kipšą.

*Velnio estiškojo sinonimo *Vanapagan* (pažodžiui – senasis pagonis) sąlygiškas atitikmuo.

**A. H. Tammsaare's romano *Naujasis Kipšas iš Pragarinės* pagrindinis veikėjas.

Šiaip ar taip, stebėdami nuoseklią Kipšo raidą, mūsų šalyje išsirutuliojusią nuo žodinės ligi rašytinės literatūros, neradome priežasties manyti Kipšą buvus nepajėgų vystytis, statišką asmenį, kad ir kokia būtų buvusi jo galimybė tapti palaimintam.

Velnio istorija ne tokia sudėtinga. Padaras, kuriam terūpėjo kenkti, valstiečiams liko svetimesnis už Kipšą. Velnias turėjo kažko svetimo, poniško, jo darbai bei žygiai buvo tokie pat keisti ir nesuprantami kaip vokiečių ponų. O absoliutaus, visiško blogio mūsų tauta nė negalėjo įsivaizduoti. Kai kuriuose pasakojimuose net pats Velnias nesutinka su tuo, kad visos nelaimės ir blogybės jam priskiriamos. Kai žmogus, pamatęs negyvą ožką, sako: „Ana, Velnias ožką pasmaugė", iš krūmų atsiliepia balsas: „Tas darbas man širdies tikrai neslegia".

Velnią daug kas sieja su tikyba, tad estų tautos rambumo ir tamsuoliškumo viena priežasčių, pasak daugelio misionierių, buvusi ta, kad toji tauta netikėjo velniu. Tikriau – ji linkusi tikėti Kipšu, o ne velniu, ir tat įtartinai panėšėjo į Origeno ereziją. Žinoma, abiejų veikėjų – taip pat tikėjimo jais – reikšmė svarbi ir politikai. Apie tai pamaniau, kai andai vienas mano pažįstamas, neestas ir doras krikščionis, minėjo valstybę, kurioje mudu abu anuomet gyvenome, pavadinęs ją *государство абсолютного зла* – absoliučios piktybės, blogio valstybe. Aš nesupratau, kas yra ta absoliuti piktybė, ir, tiesą sakant, nesuprantu ligi šiol. Estų kalba sakoma, kad šuo yra piktas, kai jis kanda. Ar absoliučiai piktas šuo yra tas, kuris kanda absoliučiai visus, ar absoliutus piktumas čia reiškiasi kaip kitaip, negaliu pasakyti. Bet jeigu valstybė gali būti absoliučiai bloga, gal šuo irgi gali būti absoliučiai piktas? O gal ir ne, kadangi šuo neturi dvasios? Tačiau ar valstybė turi? O gal abudu įtikėjome Origeno klaidatikyste, teigiančia, jog visa kas turi dvasią ir bus išganyta? Vadinasi, lygiai valstybės, lygiai šunys.

Ko gero, esmė yra ta, kad Velnias užgimė toli nuo Estijos ir nėra visai apsipratęs su mūsiškėmis ekosistemomis bei mąstysena. Matyt, jam čia apsiprasti reikia daugiau laiko nei, pavyzdžiui, ondatrai, kanadinei audinei bei usūriniam šuniui. Pirmieji du atkilę iš Šiaurės Amerikos, trečiasis – iš Hokaido salos Japonijoje, taigi iš vidutinės platumos miškų zonos. O Velnias yra kilęs iš Irano stepių, iš visiškai kitokio kraštovaizdžio ir klimato.

Velnio kilmės istorija gana mįslinga. Tačiau tikėtina, jog dvilypumas bei priešybė būdingi žmogaus mąstysenai nuo pat pradžių, ir visa mitologija gausi dualizmo. Bet tai ne žmogiškasis gėrio ir blogio dvilypumas, o labiau apibendrinantis žemės ir dangaus, šviesos ir tamsos, aukšto ir žemo, vandens ir ugnies, puolančio ir kylančio, gimstančio ir mirštančio dualizmas.

Tiek senovės Irano šventojoje knygoje – Avestoje, tiek vėlesnėse Irano įtaką patyrusiose religijose tasai dualizmas buvo esminis bei lemiamas. Mūsų pasaulis radosi kaip dviejų pirmykščių jėgų – gėrio ir blogio, šviesos ir tamsos – kovos pasekmė. Pasaulis ir buvo pačios kovos, tarpusavyje besivaržančių pirminių principų – dievų Ormuzdo (Ahūros Mazdos) bei Arimano ir jų šalininkų mūšio laukas. Žmogus buvo priverstas dalyvauti tose kautynėse, rinktis, kurion pusėn stoti. Trečio kelio nebuvo. Viena senųjų iranėnų religijų, saulės dievo Mitros kultas, plačiai paplitęs Romos imperijos žlugimo laikais, žmogaus vaidmenį kosminėse gėrio ir blogio grumtynėse traktavo itin kovingai. Mitros garbintojams žmogus tebuvo kareivis vienos iš dviejų stovyklų: arba iš Arimano, arba iš Ormuzdo kariaunos. Į tą kovą buvo įtraukti visi gyviai ir daiktai. Imkim kad ir gyvūnus, jie buvo suskirstyti į gerus ir blogus, į šviesos ir tamsos stovyklos atstovus. Tikras Mitros garbintojas (ir greičiausiai tikras parsas) turėjo naikinti Arimano gyvūnus, tokius kaip gyvatės, skorpionai, vilkai.

Dualistinės būta taip pat iranėnų eschatologijos, mokymo apie pasaulio likimą. Tikėta iš pradžių pasaulį buvus dva-

singą, lengvą, spindintį, švarų; jį sudarė šviesa ir šviesos esybės. Tačiau ilgainiui pasaulis ėmė smukti, į jį prasiskverbė tamsa, visa kas apsunko, patamsėjo, ėmė išsigimti, nykti; radosi ligos, nešvarybės, mirtis. Įsigalėjo apgaulė ir blogis. Pasaulio nuosmukis tebevyksta, pasaulis eina tamsyn ir blogyn, jį vis labiau užvaldo tamsos galios, o šviesos vaikams čia vis sunkiau tverti. Ir kartą įvyks lūžis. Prasidės paskutinieji karai tarp tamsos ir šviesos galių. Pirmąsias ves į mūšį pats Arimanas, tamsos valdovas, antrąsias – vėl į šį pasaulį sugrįžęs išganytojas Šaošyantas. Vyks baisios kautynės, ir jas laimės šviesos galios, jos sukurs naują pasaulį, išnyks visos nešvarybės ir tamsumos, visą pasaulį perlies išsilydžiusio metalo srautas, kuris sunaikins blogį, taigi vėl įsigalės pirmykštė švara ir gėris. Likę teisieji gyvens naujai užgimusiame šviesos pasaulyje, kur nebebus tamsos, sunkybės, kaitos ir, žinoma, pražūties bei mirties. Visa bus tobula, šviesu ir pastovu, net saulė nejudės danguje. Anot padavimo, susilies išvien pirmykščio tobulo žmogaus dvi pusės – vyras ir moteris – ir vėl taps švytinčia sferine tobula būtybe.

Visa tat mums, aišku, jau yra žinoma. Tos iranėnų eschatologijos atgarsių pilnas Naujasis Testamentas, o dar daugiau jų esama visokiausiuose apokrifuose. Jėzaus Kristaus laikais Palestinoje veikė žydų sektos, kurių tikyba buvo kur kas artimesnė iraniškajai, labiau dualistinė už krikščionybę. Vienos tokios sektos biblioteka buvo rasta Kumrano vietovėje, tai vadinamieji Kumrano dokumentai, kurių dalis buvo sutvarkyta ir paskelbta. Kumrano sektantai savo gyvenvietėse labai paisė griežtų taisyklių, laikydamiesi švaros ir karinio mankštinimosi. Jie manė esą šviesos vaikai ir tikėjo, kad jų paskirtis – dalyvauti netrukus prasidėsiančiame paskutiniajame kare. Tą karą ir savo vaidmenį jame jie vaizdavosi labai tikroviškai, tad galimas dalykas, jog jie ar jų palikuonys 67 m. po Kr. dalyvavo žydų išsivaduojamosiose kovose prieš romėnų užkariautojus.

Judaizmas iš pradžių nepasižymėjo iranėnų religijai būdingu dualizmu, kuris į judaizmą ir iš ten į krikščionybę prasismelkė tik vėliau, žydams susidūrus su iranėnų tikyba. Helenistiniame pasaulyje išplito Irano poveikis, ir kažkur Artimuosiuose Rytuose iranėnų kilmės graikišką žodį *Arimanios* pakeitė žydų kilmės žodis *Satanas*. Žydų žodis *šatan* anksčiau reiškė tik prieštarautoją, išsakantį nuomonę, priešingą juridiniam teiginiui. Blogio galių vedliu šėtonas virto vėliau ir liko juo ligi šių dienų.

Šėtono vaizdinio evoliucija galėtų mums šį bei tą pasakyti apie žmogaus psichikos raidą. Tą evoliuciją sudaro dvejetas, mano manymu, svarbių momentų. Vienas – tai pusiausvyros idealo išsižadėjimas, antras – humoro jausmo atžanga. Senovės judaizmo, kaip ir didžiosios dalies visų senųjų pasaulėvokų, idealas buvo pusiausvyra. Pasaulis buvo kupinas savo tikslų siekiančių visokiausių jėgų, kai kurios jų buvo priešingos, bet gerai sukurtame pasaulyje tarpusavyje jos sudarė pusiausvyrą. Ją palaikė visų tų galių veika, dalies jėgų (dievų, dvasių ir kt.) nušalinimas negalėjo būti idealas. Jokia tų galių nebuvo visiškai, absoliučiai bloga, pikta. Blogis radosi tada, kai išnyko pusiausvyra, kai ėmė vyrauti viena jėga. Lytinis geidulys ar pyktis Senojo Testamento pasaulyje nebuvo laikomi savaime blogais reiškiniais, blogis įsigali tada, kai jie visiškai užvaldo žmogaus elgseną, verčia žmogų laužyti Jahvės duotus priesakus.

Senovės mituose bei pasakojimuose esama ir daug humoro. Svarbiausi didvyriai ir dievai kartais irgi padaro kokį akibrokštą arba iškrečia pokštą. Tokių žymių yra likę ir mokslininkų gerai suredaguotame Senajame Testamente, tai rodo kad ir pasakojimas, kaip Viešpats ėjo pasivaikščioti vakaro vėsoje.

Amerikos čiabuvių mituose randame veikėją, vadinamą Triksteriu, kuris pažiūrėti yra mediatorius, kūrėjas ir įstatymų lėmėjas, o kita vertus – padūkėlis, krečiantis pokštus, ir dar kvailys, kuris dėl savo lengvatikybės pakliūna į keis-

čiausias aplinkybes. Triksteriui svetimas tikrasis pyktis, ketinimas kam nors kenkti. Tad galėtume teigti jį esant vienu metu ir Dievą, ir Kipšą, ir abi tos asmenybės, veikėjai yra tarpusavyje susiję kaip Kristaus žmogiškasis ir dieviškasis pradai, kartu nesietini ir neišskirtini.

Tokio vaizdinio tikriausiai būta ir senųjų estų sąmonėje, kuri žmonių bei gamtos pasaulio nepriešino į juodas ir baltas, piktas ir geras jėgas. Taip nebuvo skirstomi ir žmonės. Matyt, kad ir šiame krašte senovės moralė buvo grindžiama pusiausvyros idealu. Bloga buvo visa, kas griovė pusiausvyrą, pasaulio tvarką. Tą pasaulio tvarką palaikė ir gerieji, ir blogieji, tiek Viešpats su Jėzuliu, tiek ir Kipšas.

Didesnį pavojų pasaulio tvarkai, žinoma, kėlė žmogaus godumas ir klasta, taip pat kvailybė, tarpais pasireiškianti gerumu, ketinimu patarnauti blogiui, apginti pavyduolius. Beatodairiškas noras būti geram visiems nepriimtinas liaudies išminčiai nei Estijoje, nei kur kitur.

Tõnnas Sarvas*** kartą mums buvo nurodęs, kad senoji estų liaudies muzika tėra dalis viduramžių Europos liaudies muzikos. Aišku, viduramžių Europa neturėjo apibrėžtų ribų, bent jau Rytų linkme, o Europos tautų knygose buvo gausu iš Indijos bei Artimųjų Rytų atkilusių pasakojimų. Tad gal teisingiau būtų teigti, jog senovės estai sudarė dalį senosios Eurazijos, kur padavimai, tikėjimai ir papročiai judėjo dažniausiai iš Rytų į Vakarus ir iš Pietų į Šiaurę. Taip į Šiaurės Europą atkilo ir dviejų pirmykščių Visatos galių vaizdinys – gerasis Ormuzdas ir blogasis Arimanas.

Irane Zaratustros laikais vyko tikybos revoliucija, palikusi įspaudą ir daugumai kitų religijų, o ypač krikščionybei bei islamui. Tada idealu tapo ne pusiausvyra, bet jai priešingas reiškinys – vienos kosminės galios palaikymas ir kova su antrąja. Gėris jau nebuvo suvokiamas kaip pataisytas ir

***Tõnn Sarv (1949) – kritikas ir folkloristas, estų liaudies muzikos tyrėjas.

darną išlaikantis pasaulis, bet kaip visiškai jam priešingas reiškinys, kuris rasis tada, kai šis pasaulis bus sunaikintas ar bent iš pagrindų pakeistas. Blogis tapo jėga, su kuria žmogui privalu kovoti, su blogiu nieku gyvu negalima taikstytis, blogis niekada nepagerins pasaulio.

Tokia pasaulėvoka giliai paveikė judaizmą, apie tai byloja ir Naujasis Testamentas, kur Velnias pavaizduotas kaip pagrindinis neigiamas veikėjas, ir Kumrano rankraščiai, iš kurių matyti anuomet buvus žydų grupuočių, rimtai besiruošiančių „šviesos vaikų kovai su tamsos vaikais".

Irane kilęs dualizmas, matyt, iš pat pradžių prasiskverbė į krikščionybę. Turbūt tiek pats Kristus, tiek jo mokiniai tikėjo Velnio buvimu ir jo galia ir manė, kad šis pasaulis tam tikra prasme buvo jo valdžioje: Velnias buvo vadinamas „šio pasaulio kunigaikščiu".

Iš iranėnų tikėjimo į ankstyvąją krikščionybę perėjo ir paskutiniojo teismo vaizdinys. Paskutiniojo teismo metu Velnias sulauks atpildo ir bus sunaikintas, pasaulis bus apvalytas nuo nešvarumų, usnys – sudegintos, o neteisieji bus nustumti į amžinąją tamsą. Iranėnų eschatologijoje į nebūtį bus nuverstas ir Arimanas su savo kariauna. Svarbiausia, kad Arimanui jokiu būdu nevalia teisti žmonių ir jų bausti. Velnias, absoliutaus blogio reiškėjas, negali veikti vardan gėrio. Tikėjimas, kad Velnias pasaulyje atlieka tam tikrą darnos, visuotinės tvarkos ar teisėtvarkos funkciją, iš tikrųjų tėra nuolaidžiavimas ankstesniajam pusiausvyros idealui, jo atstatymas vietoje absoliutaus dualizmo, vyravusio iranėnų teologijoje. Kokie buvo liaudies tikėjimai, sunku spręsti, tačiau yra pagrindo manyti, kad zoroastrizmas nebuvo homogeniška ir kunigų griežtai ortodoksine laikoma religija, kaip ir krikščionybė.

Viduramžių liaudiškojoje krikščionybėje iš tikrųjų vėl įsigalėjo archajinis pusiausvyros vaizdinys. Nors Velnias formaliai tebebuvo absoliutaus blogio reiškėjas, vis dėlto pasaulyje

jam buvo priskiriama esminė funkcija. Velnias buvo teismo vykdytojas, kalėjimo prižiūrėtojas ir budelis, o jo egzistavimas buvo įtikimai pagrįstas ir įteisintas. Kaip miestas negalėjo gyvuoti be kalėjimo, kankinimo kameros ir budelio, taip pasaulis neišsivertė be pragaro ir velnio. Nors su velniu buvo draudžiama bendrauti, jis tebuvo vertas paniekos, į jį buvo žiūrima panašiai kaip į budelį ir kalėjimo prižiūrėtoją – nuo jų irgi reikėjo laikytis atstu, nes susidūręs su jais žmogus nepatirdavo nieko gero. Pasigailėjimo ir supratimo iš Velnio galėjai sulaukti tiek pat, kiek iš budelio, pasigailėti reikėjo prašyti Dievo bei jo vietininkų, kurie Velniui tiesiog neleido kankinti žmogaus. Absoliutus Velnio blogis buvo veikiau jo absoliutus uolumas: Velnias mėgo savo darbą – kankinti ir bausti žmones – ir nežinojo užuojautos. Velnias buvo pasirengęs kamuoti ir bausti visus. Tačiau to daryti jis neturėjo teisės: ką nors bausti jam leisdavo tik Dievas ir bažnyčia. Taigi žmogaus lemtis tiesiogiai nepriklausė nuo Velnio, o ir pats žmogus, ir Velnias buvo priklausomi nuo bažnyčios bei žmogaus pastangų paklusti bažnyčios mokymui.

Pragaro kaip pasaulėvokos esminio elemento vaizdinys krikščionybei iš pradžių, matyt, buvo svetimas, tačiau jis sėkmingai prasiskverbė į vakarietiškąją religiją ir tapo neatskiriama jos dalimi. Vadinasi, buvo nusišalinta nuo pradinės eschatologinės pasaulėvokos, kuri teigė, kad pasaulis ir jo gyventojai bus teisiami tada, kai stos pasaulio pabaiga. Eschatologija buvo atkelta į dabartį, teismą ir bausmes imta vykdyti nuolat ir tuojau pat. Taigi pasaulio konstrukcija vėl tapo visavertiškesnė, netgi tobulesnė nei Kristaus ar šventojo Pauliaus pasaulėjautoje, kuri buvo aiškiai pusinė ir laikina. Tai dar vienas bruožas, jungiantis viduramžių pasaulėvoką su archajiškesniais vaizdiniais, kur visa, kas mums svarbu, vyksta čia, šiame pasaulyje, o anapusiniam, tam, kurio laikas ir erdvė lieka už mūsų pasaulio ribų, ypatingos reikšmės neteikiama.

Krikščionybė ir tam tikros kitos naujosios religijos, kad ir budizmas bei islamas, mėgino griauti tokį susitelkimą į šį pasaulį, pabrėždamos transcendentalų, anapusinį pradą – Dievą ar ką kita, labiau ar mažiau nuvertindamos šį gyvenimą ir šį pasaulį. Kartais, imkime kad ir gnostikus, tokia nuostata tapdavo visišku pasaulio neigimu. Šis pasaulis buvo neganda, klaida, žmogus jame turėjo kalėti ir kęsti, tad geriausia, ką galėjo padaryti – stengtis ištrūkti iš savo kalėjimo, susirasti tikrus namus savo dvasiai, ryšį su tikruoju Dievu, kurio būta visiškai transcendentalaus, tačiau su kuriuo žmones jungė juose esanti kibirkštis, pačioje sielos gelmėje glūdinti nežemiška, anapusinė savojo „aš" šviesa.

Esminę filosofinę gnostikų problemą, aišku, sudarė klausimas, kaip toji dieviškosios šviesos kibirkštis pateko į perdėm blogą, nevykusį pasaulį. Vieni manė, kad tai sąlygojo užmarštis, sapnas, apsirikimas, o dualistiškiau mąstantys – jog taip nutiko dėl kažkieno piktos valios. Tokių dualistinių gnostikų manymu, Dievas, sukūręs šį pasaulį, iš tikrųjų buvęs Velnias, blogoji dvasia, kuri, pamėgdžiodama Dievą arba prieš jį sukilusi, sukūrė pseudopasaulį. Tas pseudopasaulis iš esmės yra kalėjimas ir kankinimų kamera, kur vargsta nevilties apimtos šviesos dvasios, kol pasirodys tikrojo Dievo pasiuntinys ir joms primins, kas jos ir iš kur kilusios. O vienatiniu Dievu ir kūrėju tituluojamas Jahvė aniems gnostikams buvo apgaulinga piktoji dvasia, kurios nevalia gerbti ir išpažinti, reikėjo tik stengtis ištrūkti iš jos viešpatijos.

Velnias nuolat buvo vienas pagrindinių krikščionybės veikėjų, ir pagal tai, kaip jis traktuojamas, galime išskirti keletą jos srovių. Kai kurie ekstremistai, pripažinę daugmaž gnostinį dualizmą, mano šį pasaulį bei gyvenimą esant beviltiškai apgailėtiną ir bjaurų, visur matydami Velnio užmačias. Velnio siųsti gali būti tiek paukščiai ir gyvuliai, žmonių troškimai bei geiduliai, tiek, žinoma, kitatikiai, nesvarbu kas: „pagonys" ar žmonės, kurie kiek kitaip žiūri į tikybą arba

kitaip supranta Tėvo ir Sūnaus vienovę. Tokių krikščionių veikla iš esmės skirta kovai prieš Velnią ir jo parankinius dvasios ar kokiu kitokiu ginklu. Ši krikščionybės srovė yra agresyvi ir dažnai revoliucinga, ji siekia radikalių pokyčių, nors traktuoja juos kaip sugrįžimą (*revolutio*) prie grynai ankstyvosios krikščionybės ar prie teisingo Evangelijos suvokimo.

Antras ir, žmogaus žvilgsniu, daug malonesnis kraštutinumas yra tie krikščionys, kuriems krikščionybė tėra dalis tradicijos, užtikrinančios pasaulio ir visuomenės stabilumą. Taip mąstantys kunigai krikštija kūdikius, laidoja mirusiuosius ir sako pamokslą, nes taip yra sutvarkytas pasaulis. Toje pasaulėtvarkoje Velnias ne itin gali reikštis, protingesni žmonės nežiūri į jį rimtai, kvailesniems jis reikalingas vien pagąsdinti. Protingesniems Velnias nėra velnias, o veikiau Kipšas. Tokią krikščionybę sąlygoja tikėjimas pasaulėtvarkos šventumu ir siekimas, kad visa ir toliau vyktų daugmaž kaip anksčiau. Samprata, esą sena turi išnykti, nes toje vietoje rasis nauja, esą šis pasaulis nieko vertas, o mūsų gyvenimas tėra pasirengimas anapusiniam gyvenimui, tokiai tradicinei krikščionybei yra svetima.

Krikščionybės istoriją galime traktuoti kaip svyravimus tarp tų dviejų srovių. Iš pradžių krikščionybė yra revoliucinga, ji neigia pasaulį ir tradicijas: visa, kas sena, turi nunykti ir naujai atgimti. Ankstyvoji krikščionybė skelbia radikalų žmogaus ir pasaulio atgimimą, galimą tik per mirtį bei katastrofas. Sėkla turi numirti, kad iš jos išsikaltų daigas. To, kad sudygęs augalas vėl duos sėklų, o pats išdžius ir nunyks, ši metafora nepaiso. Ji mato tik vieną gamtos apykaitos pusę, neįžvelgia jos judėjimo ratu. Tokia ideologija absoliučiam blogiui irgi skiria savo vietą, jis čia įvardijamas alegorija, kartais priešo, kuris tarp javų sėja piktžoles, kartais vilko, tykančio avelės.

Kipšui ankstyvojoje krikščionybėje neliko vietos: ją buvo užėmęs Velnias. Ir kaip būna panašiais atvejais, ten nebe-

liko vietos net humorui. Ankstyvieji krikščionys pasaulyje turbūt nematė nieko juokingo, nieko, iš ko būtų galėję pasijuokti arba pasišaipyti. Ankstyvieji krikščionys gyveno kitais, eschatologiniais laikais, laukdami „galutinio likimo". Pasikartojimas, pasikartojimu grindžiamas stabilumas jiems negalėjo būti vertybė, nes pasikartojimams nebebuvo laiko, jų laikas ėjo į pabaigą.

Humoras, juokai esti tik stabiliame pasaulyje. Ten, kur reikia budėti, nes pabaiga gali stoti kiekvieną mirksnį, į viską žiūrima labai rimtai, o kiekvieno žmogaus poelgis tegali būti labai teigiamas arba labai neigiamas, nėra nereikšmingų dalykų. Eschatologinis didinamasis stiklas net ir smulkias nuodėmes paverčia be galo didelėmis bei pavojingomis, kadangi niekas nežino, ar bus skirta laiko jų atgailai.

Kai ėmė slūgti krikščionijos tikėjimas paskutiniosios dienos artumu, kai eschatologinis laikas vėl buvo nukeltas į tolimą ir neapibrėžtą ateitį, atgijo įprastinis laiko ritmas, kuris leido kartotis, gamtai judėti ratu, žmogui ramiai gyventi nuo gimimo ligi mirties, vykti kartų kaitai. Krikščionybė įstengė išlikti tik prisitaikiusi prie senovės cikliškosios pasaulėvokos. Tai reiškė atsisakymą nuo sustabarėjusio dualizmo bei rimtumo. Turint daug laiko, nebūtina į viską žiūrėti rimtai, nereikia sėdėti ir budėti laukiant ateinančio priešo. Pasaulis nedalomas į dvi priešiškas stovyklas, bet sudaro vieningą visybę, kur visa kas turi savo vietą ir paskirtį, taip pat blogis. Tokiame pasaulyje blogis nėra absoliutus, kaip ir ligi šiol tokia sąvoka svetima estų kalbai. Piktas šuo kartais būna geras namų sargas, o „blogas" mokytojas verčia vaikus geriau mokytis. Blogio negalima traktuoti vien kaip blogio, jo negalima traktuoti perdėtai rimtai, kaip ir gėrio. Tiek blogis, tiek gėris turi juokingų savybių.

Šiame pasaulyje tarp esminių jėgų ir dalykų turi būti pusiausvyra: pusiausvyra tarp gėrio ir blogio, Dievo ir Velnio, šviesos ir tamsos, rimtumo ir humoro, juoko ir ašarų. Iš

tikrųjų pusiausvyra yra ir tarp dviejų religingumo tipų: tarp tikėjimo, orientuoto į radikalų pokytį, ir tikėjimo, orientuoto į tradiciją bei stabilumą. Pagaliau *last not least***** – šiame pasaulyje negali būti Velnio, tegali būti Kipšas. Pasaulio pusiausvyrai turi įtakos ir karnavalas, pasaulio dalykų pavertimas juokais, apie tai savo klasikinį veikalą parašė Michailas Bachtinas. Viduramžiais, kai gyvavo daug perdėtų, griežtų ir kraštutinių tikėjimų, jiems atsverti žmogui reikėjo kokios nors priešingybės, kuri būtų galėjusi pajuokti visa, kas dažniausiai būdavo rimtai traktuojama.

Reikšmingas yra vadinamosios Vakarų civilizacijos ir krikščionybės ryšys. Vakarų civilizacija patraukia dėmesį savo ketinimu atsinaujinti, revoliucingumu, jai visa, kas nauja, savaime yra vertybė, o naujo atsiradimas reiškia seno sunaikinimą, netgi būtinybę naikinti tai, kas sena. Tas bruožas greičiausiai atkilęs iš iranėnų zoroastrizmo vaizdinių, kurie iš esmės pakeitė tiek judaizmui, tiek antikai būdingą pasaulėvoką, grindžiamą harmonija bei pusiausvyra. Ir krikščionybei svarbiausia ne pusiausvyra, o gėrio kova prieš blogį, turinti užsibaigti gėrio pergale. Bet krikščionybei nesvetima ir augimo kaip savaiminės vertybės samprata. Toksai augimo vertinimas (sėkla geroje dirvoje duoda šimteriopą derlių, geras tarnas pono lėšas naudoja apyvartai, kad augtų palūkanos) leidžia daryti prielaidą, jog revoliucinė atsinaujinimo ideologija būdinga jaunoms visuomenėms, kurios išgyvena raidos fazę, kai stabilumas bei pusiausvyra dar nėra susiformavusios.

Kaip *Homo sapiens* rūšis, kitaip nei dauguma kitų rūšių, nepasiekė evoliucijos ar ekologinio stabilumo, nes ji nesiliauja vysčiusis, taip Vakarų civilizacija skiriasi nuo kitų, nuolatos vystydamasi bei augdama. Taikydami biologinį palyginimą, galėtume teigti, kad Vakarų civilizacija yra neoteninė, ji egzistuoja nesubrendusi, nepasiekusi stabilumo. O psichologiškai

**** Paskutinis, bet ne mažiau svarbus.

Vakarų civilizaciją galėtume apibūdinti kaip infantilišką: tai vaikų ir jaunimo civilizacija, ne tokia kaip dauguma kitų, kur vyrauja pagyvenę žmonės ir jų vertybės. Kaip ir jaunas žmogus, Vakarai be paliovos keičiasi, elgiasi nestabiliai, yra orientuoti kovoti bei varžytis. Kova reiškia ir priešo buvimą, taigi Vakarams itin tinka etinis dualizmas, Gėrio ir Blogio nuolatinės kovos, kurioje dalyvauti privalu visiems, vaizdinys. Tokia pasaulėvoka būdinga daugeliui krikščionių bažnyčių ir sektoms, taip pat pasaulietinei ideologijai tiek buvusioje Sovietų Sąjungoje, tiek andainykščiuose Vakaruose.

Gėrio ir Blogio kova buvo sovietinės populiariosios literatūros, ypač vaikų literatūros, ir filmų esminis motyvas. Toks pat esminis motyvas vyrauja ir amerikiečių kino pramonėje. Skirtumas tik toks, kad sovietinėse knygose ir filmuose Gėrio kovotojas būdavo dažniausiai kareivis arba revoliucionierius, Amerikoje jis yra policininkas arba už teisybę kovojantis vienišius, *lone ranger*. Būdingas Vakarų civilizacijai ir tikėjimas, kad nauja, šiaip ar taip, geriau už sena, ir noras sena pakeisti nauju. Toksai atnaujinimo siekis valdo šiuolaikinę Vakarų vartotojų visuomenę. Gaminti ir reklamuoti naujus daiktus ten verslininkui yra būtinas sėkmės laidas, kaip ir gebėjimas pateikti vis naujas idėjas yra politiko sėkmės laidas. Atsinaujinti buvo orientuojamos ir komunistinės visuomenės, nors ta orientacija čia reiškėsi labiau pranašiškomis ir karingomis savybėmis: kova tarp naujo ir seno prilygo kovai tarp Gėrio ir Blogio, ji nepripažino nešališkumo ir pasigailėjimo.

Kultūra, orientuota kovoti, priešą, savaime aišku, mano esant Velnią bei Velnio pakaliką, juos būtina sunaikinti, kad nugalėtų Gėris. Sena būtina suardyti, kad jo vietą galėtų užimti nauja. Visuomenėje, kur vyrauja nuolatinė kova, o pokyčiai laikomi vertybe, negali susidaryti stabilių ir sudėtingų socialinių struktūrų. Vien sąlygiškai paprasti bei primityvūs dalykai gali nuolat keistis ir vystytis. Taigi Vakarų civilizaciją

iš tikrųjų nusako jos socialinis bei ideologinis primityvumas. Vakarų pasaulio mitologija ir socialinės struktūros yra kur kas paprastesnės nei, pavyzdžiui, Australijos aborigenų arba Amazonės indėnų, kuriems užteko laiko pasiekti sudėtingas ir stabilias žmonių santykių sistemas ir pasaulėvokas. Vadinamųjų gamtos tautų visuomeninės sandaros ir pasaulėvokos išskirtinį sudėtingumą liudija pastarojo šimtmečio daugelio etnografų, kaip antai: Claude'o Lévi-Strausso, Reichel-Dolmatoff arba Paulio Radino, tyrinėjimai. Lyginant su Australijos *murngin'*ais, mūsų giminystės sistemos yra elementariai paprastos, lyginant su Amazonės kerėtojais, mūsiškiai masinės kultūros kūrėjai yra tiesiog vaikiški.

O toksai vaikiškumas bei primityvumas byloja mokymosi ir prisitaikymo galimybes, kurių stabilios visuomenės dažniausiai nebeturi. Vakarų civilizacijos susidūrimai su kitomis civilizacijomis ligi šiol užsibaigdavo pastarųjų pralaimėjimu ir neretai net žūtimi. Pasaulyje iš tikrųjų neliko nė vienos kultūros, kurios Vakarai nebūtų iš esmės pakeitę ar bent paveikę. Šitai ištiko tiek gamtos tautas Sibire, Pietų Amerikoje bei Indonezijoje, tiek musulmonų tautas, Kiniją ir Indiją. Daug kur susidūrimas su Vakarais sukėlė tautinius antivakarietiškus judėjimus. Ir pabrėžtina, kad tie judėjimai dažniausiai kaip tik iš Vakarų perimdavo dualizmą ir kovinę dvasią. Mes dažnai supanašėjame su tais, prieš kuriuos patys kovojame. Tai pasakytina, pavyzdžiui, apie didžiuosius antivakarietiškus kinų tautinio pasipriešinimo judėjimus, kurių žymiausias buvo taipinų karas devynioliktojo šimtmečio viduryje. Tai pasakytina ir apie islamo revoliuciją Irane, kurios ideologija daug ką perėmė iš Vakarų, taip pat iš nacių.

Mums svarbu, kad visur, kur kyla tokie antivakarietiški judėjimai, jų ideologiją paveikia Velnias arba kitos piktosios jėgos. Homeinistams šėtonas yra daug svarbesnis nei tradicinio islamo išpažinėjams. Tradicinėje Kinijoje Velnias buvo visiškai nežinomas, jis pirmą kartą atsiranda taipinų moky-

me. Vakarams priešiško maoizmo esminiai motyvai yra „politinio Šėtono“ paieškos ir radimas.

Taigi Velnias yra padaras, kuris žmonių sąmonėje randasi kaip Velnias ar koks kitoks piktybiškas priešininkas kilus dideliems pokyčiams ir kovoms. Stabilios visuomenės ideologijoje jis neegzistuoja. Kai visuomenė ima stabilizuotis, Velnias persikūnija į Kipšą, padarą, kuriam būdingas ne absoliutus blogis, o savitas kvailumo ir jėgos derinys. Kai visuomenės stabilumas pašlyja nuo vidaus ar išorės veiksnių, Kipšas vėl tampa Velniu tiek religijoje, tiek politikoje.

Velnias yra neatskiriamas nuo savo blyškesnio, bet galingesnio bendražygio – vienatinio Dievo, kurį galime vadinti Jahve, Ahūra Mazda ar Alachu. Monoteizmo visada būta militaristinio, monoteizmas irgi rasdavosi didelių pokyčių ir konfliktų metu. Mes esame pratę monoteizmą laikyti aukščiausia religijos vystymosi pakopa, prieš kurią būta primityvesnių – animizmo bei politeizmo. Toksai supratimas iš tikrųjų rodo, kad mes gyvename greitų pokyčių ir didelių konfliktų laikotarpiu, kurio ideologijai dažniausiai būdingas monoteizmas. Kadangi stabilesnių visuomenių religija esti ne monoteistinė.

Nuolatinį Velnio buvimą užtikrina poreikis tapatinti su juo savo priešininkus. Velnias yra absoliutus priešo įvaizdis, ir pagal tą įvaizdį sukurta tūkstančiai kitų mažesnių velnių, tokių kaip klaidatikiai, raudonieji, baltieji, nacionalistai, šovinistai, kapitalistai ar masonai. O paties Dievo įvaizdis yra absoliučiai teigiamas. Teisieji palaikys Dievą lemiamoje kovoje, ir Dievas užtikrins jiems pergalę. Taip manė Miunsterio anabaptistai, taip manė taipinai, lygiai taip pat mano ir musulmonai militaristai, kurie Artimuosiuose Rytuose netgi turi „Dievo partiją“ – *Hizbullah.*

Dievas ir Velnias taip pat yra absoliutūs ginčo argumentai. Jeigu Dievas su manimi, mano tiesa bei teisingumas yra neabejotini ir neginčytini. Ir tas, kuris manimi netiki arba ti-

ki kitkuo nei aš, yra Velnio siųstas. Tokia pažiūra buvo religinių konfliktų ypatybė, o dabar būdinga politiniams konfliktams. Čia vyrauja paprasta loginė schema: jei aš palaikau Dievą, mano priešininkas palaiko Velnią. Kadangi su Velniu susitarti neįmanoma, reikia kovoti ligi pergalingos pabaigos, kurią užtikrino vienatinis tikrasis Dievas.

Aštrių konfliktų tarpsniai žmonijos istorijoje vis dėlto būdavo sąlygiškai trumpi. Didesnę savo gyvavimo dalį žmonija gyveno gana stabiliomis sąlygomis, taigi be vienatinio Dievo ir vienatinio Velnio. Tų būtybių pora atsirado Irano stepėse ir iš jų pasklido po visą pasaulį. Bet jos niekur nesugebėjo galutinai prisitaikyti ir ramesniais bei darnesniais laikais ėmė persikūnyti į kitus veikėjus. Velnias tapo Kipšu, o Dievas – dievybėmis bei šventaisiais. Tokia tendencija išryškėjo viduramžiais, kurie buvo stabiliausia Vakarų civilizacijos epocha. Galėtume teigti, kad viduramžiais tiek žmonės, tiek Dievas ir Velnias pradėjo bręsti. Tačiau tas brendimas liko pusinis bei trumpaamžis. Viduramžių Europa neatlaikė savo pačios įtampos.

Nepaisant tokių asmenybių kaip Erazmas Roterdamietis nevaržomo dvasingumo ir tolerancijos, persvarą įgavo revoliucingosios (ir su jomis neatskiriamai susijusios kontrrevoliucinės) jėgos. Reformatoriai ėmė kovoti už monoteizmą, prieš Velnią. Jų dualizmą ir nepakantumą daugiausia perėmė ir kontrreformatoriai. Europoje įsigalėjo trivialus religingumas, su kuriuo negalėjo taikstytis platesnės mąstysenos žmonės, jie ilgainiui ėmė tolti nuo bažnyčios ir viešosios religijos. Calvinui ir Lutheriui bei jų pasekėjams Velnias buvo daug tikroviškesnis ir rimtesnis nei Renesanso išprususiems dvasininkams ar kaimo žmonėms. Žinoma, iki reformacijos buvo daug dualistinių militaristinių judėjimų, ir uolių kovotojų prieš Velnią nemažai būta net tarp pačios bažnyčios vyrų. Vis dėlto Velnio baimės atspalvis yra svetimas Pranciškaus Asyžiečio tikėjimui, taip pat ir Dantės pasaulė-

vokai Velnias nėra absoliutus Velnias, o tik vienas esminių pasaulio mechanizmo veikėjų. Katalikų bažnyčia raganas bei ryšius su Velniu pripažino buvus tiktai XV amžiaus pabaigoje, ankstesniais laikais tikėjimą raganavimu bažnyčia manė buvus tiesiog prietarą.

Dievas įasmenina absoliutų patikimumą, visagalį Tėvą, kuris mus saugo nuo visų pavojų. Tuos pavojus įasmenina Velnias. Dievas yra absoliutaus tikėjimo ir tikrumo, o Velnias – absoliutaus pavojaus ir netikrumo simbolis. Jų reikšmingumas žmogaus pasaulėvokai rodo, kad žmogui trūksta saugos. Jaučiantis esąs saugus žmogus neieškotų tokio galingo globėjo ir nematytų pasaulyje tokios absoliučios grėsmės savo gyvavimui. Žinoma, kalbama ne apie grėsmės jausmą ir saugos būtinybę apskritai paėmus, o apie jų laipsnį. Vienatinis Dievas ir Velnias randasi tada, kai tradiciniai mechanizmai, padedantys žmogui pasaulyje jaustis saugesniam, nebeveikia ir grėsmės bei netikrumo jausmas nepakeliamai sustiprėja.

Kai visuomenė stabilizuojasi, įtampos atslūgsta ir žmonės ima jaustis saugesni, jiems jau nebėra toks reikalingas nei Dievas, nei Velnias, ir abudu, kaip jau anksčiau buvo minėta, patiria esmines metamorfozes. Metamorfozę patiria ir žmogus, iš vaiko tapęs suaugusiuoju, taip pat jo kultūra, kurios paprastas banalias struktūras pakeičia sudėtingesnės.

Panaši analogija taikytina ir mūsų laikų pasaulietinėms ideologijoms. Stabilesnėms visuomenėms nereikalingas politinis Dievas arba Velnias, absoliutus Blogis arba Gėris, absoliuti tiesa. Tiesų esama daug, blogis ir gėris slypi visuose mumyse. Tokia samprata skatina toleranciją ir pliuralizmą, kurie dabar pavertė Vakarus visiškai kitokiais nei jie buvo anksčiau.

Tačiau klaidinga manyti, jog religinio ar pasaulietinio pavidalo karingasis dualizmas nebegalės ir dabar sugrįžti į tolerantiškus bei pliuralistinius Vakarus. Nepakantus vienatinis Dievas su savo neatskiriamu palydovu Velniu glūdi mu-

myse bei mūsų visuomenėje ir laukia palankaus meto ir galimybės sugrįžti, vėl perimti valdžią. Juos palaiko visokiausi religiniai ir politiniai fundamentalistai. Fundamentalizmą ir kraštutinumus savo ruožtu palaiko netikrumas, kurio nestinga ir pasiturintiems Vakarams.

Estijoje, Europos pakraštyje, sustabarėjęs dualizmas niekad nebuvo toks populiarus kaip Europos širdyje. Čia Kipšas niekada nebuvo tapęs tikru Velniu, o tikėjimas į vienatinį Dievą nebuvo išstūmęs senesnio tikėjimo, skeptiškosios šventos pagarbos, kurią jaučia tiek mokslininkas, tiek valstietis. Nors religinis fundamentalizmas smelkiasi ir į mus, čia jis ne taip greitai prigyja kaip kitose šalyse, kur esama tvirtesnių jo tradicijų. Tačiau to nepasakytume apie politinį fundamentalizmą, kurio šiuo metu gausu Estijoje. Mūsų atgimusio politinio gyvenimo dualizmas yra įprastas dalykas, ir Dievas su Velniu čia užima gana tikslias pozicijas. Politinės jėgos yra linkusios poliarizuotis, manyti save esant absoliučias tiesos reiškėjas, o priešininką – Velnio parankinį. Velnio vaidmenį, savaime aišku, vaidina komunizmas, socializmas, KGB ir Rusija. Tarpais tokia samprata siejama ir su bažnyčios palaikymu, taip pat su visuotiniu konservatyvumu. Europa laikoma pernelyg liberalia, o į estus žiūrima kaip į tikresnių, krikščioniškesnių ir senesnių vertybių reiškėjus, kurių tiesos ir teisingumo visiškai perprasti dar nepajėgia išlepinti ir pernelyg tolerantiški Vakarai.

Kodėl tos tendencijos mumyse tokios stiprios? Tikiu, kad jos kyla, viena vertus, iš mūsų stipriai įsišaknijusių vidaus ir išorės prieštarų, taip pat iš mūsų asimiliacijos su komunistine ideologija, kuriai priešindamiesi vis dėlto perėmėme jos pagrindines schemas. Į komunistinę ideologiją panėšėjo ir kovingasis antikomunizmas, kuris mus pasiekdavo dažniausiai Amerikos balso bei Laisvosios Europos radijo bangomis. Trumpos radijo laidos nėra tinkama priemonė šviesti žmones, kaip iš tikrųjų išplitusios ir komplikuotos yra pasaulio

problemos. Ypač tada, kai laidos rengėjai labiau siekia propaguoti savo valdžios politiką negu sakyti visą tiesą apie pasaulį. Propagandiniai šablonai yra neatsiejami nuo kovos bei konfliktų, ir Dievo su Velniu priešpriešai čia skirta derama vieta. Natūralu, kad pastarieji penkiasdešimt metų mus mokė galvoti labiau propagandos ir antipropagandos kategorijomis, o ne laisvai ir objektyviai mąstyti.

Šiuolaikinė Estijos kultūra yra viena jaunesnių ir neišsivysčiusių neoteninės Vakarų kultūros dalių. Esame dar labiau nesubrendę už nebrendėlius Vakarus, ir tuo aiškintinas mūsų polinkis mąstyti dualistiškiau už Vakarus, dažniau įžvelgti Velnią bei jo pinkles. Mūsų kultūros vaikiškumas kartu su netolimos praeities traumomis ir saugos jausmo stoka sąlygojo tą karingą nepakantumo dvasią, kuri turėjo tokią ryškią įtaką pastarųjų metų Estijos politikai.

Žmonijos kultūrą su ekologija sieja dvejopi ryšiai. Viena vertus, gamta yra mus supanti aplinka, ir kultūra vystosi paisydama ekosistemos, kurioje ji tarpsta. Kita vertus, pati kultūra yra nelyginant ekosistema. Esama stabilių ir nestabilių kultūrų bei ekosistemų, yra jaunų ir senų, sukcesijos pradinėje stadijoje ir susiformavusių, klimaksą išgyvenančių kultūrų bei ekosistemų. Velnias yra padaras, gyvenantis labai jaunoje ekosistemoje, susidariusioje sunaikinus brandžią sistemą. Velnias yra sukcesijos pirmojo etapo darinys.

Žemės ūkis ekologine prasme reiškia tai, kad žmogus sunaikina esamą ekosistemą, po jos likusiame dirvos paviršiuje ima augti žmogaus pasėti kultūriniai augalai ir usnys, kurie kelia aplinkai vienodus reikalavimus. Dirsės ir javai netgi iš pažiūros vienodi. Taigi žmogus turi sunkiai plušti, kad jo lauke neželtų augalai, kuriuos želdina pati gamta, o vien jo pasėliai. Žmogus stengiasi naikinti natūralią augaliją, taip sudarydamas sąlygas dirbtinei bendrijai ir puoselėdamas ją metų metais. Paliktame dirvonuoti lauke pamažėle atsinaujina pirmykštė augalija. Pirmaisiais metais lauke su-

želia usnys, paskui plinta daugiamečiai augalai, o dar vėliau alksnių ir beržų krūmokšniai. Laukas virsta sąžalynu. Vėliau iš sąžalyno išauga miškas, mūsų sąlygomis – dažniausiai eglynas. Žemdirbys užkerta kelią tam procesui. Nėra ko stebėtis, kad vėl atsinaujinantį gamtos avangardą – usnis – jis mano esant priešininkes, su kuriomis būtina kovoti, kad laiko priešais ir gyvūnus – peles bei vabzdžius, kurie telkiasi, siekdami nusavinti dalį derliaus. Iš čia kildinama kultūros ir gamtos priešprieša, tokia kaip, pavyzdžiui, pateikiama Senajame Testamente, kur priešas naktimis eina sėti kviečiuose raugių, o prastoje žemėje raugės gožia kviečių pasėlį. Žemdirbystė pakeitė žmogaus pažiūrą į gamtą ir pasaulį. Kultūrą papildė priešo ir būtinybės su juo kovoti samprata. Tai, žinoma, sąlygojo ir dualizmą, kuris galėjo būti švelnesnis arba aršesnis. Kova galėjo būti tiesiog triūsas, žemės darbai bei augalų priežiūra arba karas su usnimis ir kenkėjais, taip pat su tais, kas juos sėjo ir siuntė į laukus. Švelnesnė agrarinė ideologija vyravo Kinijoje, karingesnė – Irane bei jo įtakos sferon patekusiose zonose, kartu su Palestina, kurioje darbavosi Jėzumi vadintas pranašas.

Tolimųjų Rytų ideologija iš esmės skiriasi nuo Artimųjų Rytų kaip tik tuo, kad pirmoji nežino Velnio. Kinijoje yra dangiškasis visagalis Dievas, bet nėra jo priešininko, neigiamo dievo, kuris yra toks reikšmingas Vakarų pasauliui. Kodėl taip yra? Ar kinų nuolaidumą lėmė tai, kad jie daugiausia buvo ryžių augintojai, kitaip nei Artimųjų Rytų tautos, kurių pagrindinė augalinė kultūra buvo kviečiai? Ryžiai yra raistiniai augalai, jie auginami pusiau vandenyje, daigai sodinami po vieną, tad ryžininkystė iš esmės skiriasi nuo vidutinės platumos javininkystės. Ryžininkystė yra lyg ir moteriškesnė: daigas išsikala vandenyje tartum gemalas motinos įsčiose, tada jis sodinamas į dirvą – tradicinė ryžininkystė yra tarpinė daržininkystės bei laukininkystės stadija. Didžiausias darbas čia – augalo priežiūra, ne usnių naikinimas.

Tai turbūt ir nulemia tam tikrus ryžininkų bei daržininkų ideologijos ypatumus, skirtingus nei kviečių augintojų.

Vis dėlto iš to, kad kinai bei kitos Pietryčių Azijos tautos kultivuoja daugiau raistinius nei sausringosios platumos augalus, rizikinga daryti išvadas apie tų tautų pasaulėvoką ir kultūrą. Aš irgi negaliu su ryžininkyste sieti vieno esminių Kinijos skiriamųjų bruožų – radikaliai kitokios nei vakariečių pažiūros į santykį tarp to, kas nauja ir sena, į mėginimą suderinti nauja ir sena, bet nekeisti sena į nauja. Kinijos kultūra buvo ypatingai konservatyvi, ji išsaugojo hieroglifų raštą, šamanizmą, protėvių kultą, glaudų literatūros ryšį su tautosaka ir dar daug ką. Kinų kultūra lygintina su brandžia ekosistema, klimakterine bendrija, kuri atsinaujina ir kinta labai lėtai, gausi rūšių ir sąsajų, ji taip pat linkusi tausoti. Ir, savaime aišku, tokioje bendrijoje nėra vietos į velnią panašiam padarui, kuris kaip piktžolės bei krūmynai priklauso jaunai bendrijai – laukui, daržui ar kokiai kitai, kur sunaikinta natūrali augalija, sutrikdyta gamtos pusiausvyra.

Kinų vaizdiniuose vyrauja pusiausvyra, harmonija. Kai nutinka kas bloga, nėra kaltinamos kokios nors blogos ir žmogui priešiškos jėgos, bet manoma sutrikus gamtos pusiausvyrą. Jiems nestinga piktųjų dvasių bei būtybių, tačiau jos ne kosminio lygmens, ne universalios jėgos arba principai. Universalios tėra dvi pirmykštės jėgos – *yin* ir *yang*, šešėlis ir šviesa, moteriškasis ir vyriškasis, pasyvusis ir aktyvusis pradai. Bet tos jėgos nėra etinio pradmens reiškėjos, kaip Arimanas ir Ormuzdas. Nei *yin*, nei *yang* savaime nėra blogos arba geros, blogis įsigali tada, kai sutrinka jų pusiausvyra, kai vienos yra per daug, o kitos per mažai.

Tokią pasaulėžiūrą kinai išsaugojo nuo gilios praeities, ji vienopa, o gal net bendra gamtos tautoms, gyvenusioms Pietų Azijos klimakterinėje bendrijoje, kurioms tas nuolatinis ryšys su brandžiomis, sudėtingomis ekosistemomis darė stiprų poveikį. Ar tai reiškia, jog Pietryčių Azijos tautų pa-

saulėžiūrą labiau formavo jų gamtinė aplinka, gausūs visokių rūšių pirmykščiai miškai, iš kurių jėgos lauko daug sunkiau ištrūkti negu iš stepių ir dykumų?

Kinijos kultūra yra tiek konservatyvi, tiek ir nuosekli. Net paprastų žmonių genealogijos ten siekia daugiau kaip tūkstantį metų, o istorinė atmintis – be esminių pertrūkių. Toks nuoseklumas padėjo klostytis sudėtingiems socialiniams santykiams, papročiams ir kultūros reiškiniams, kurie Europoje neturi atitinkamų paralelių. Revoliucingos vienos kultūros šablono kaitõs kitu, kaip kad Europoje krikščionybės įsigalėjimas, reformacija arba revoliucijos, Kinijos istorija nėra patyrusi. Europos kultūros lyginamasis įvaizdis galėtų būti laukas arba daržas, o Kinijos kultūros lyginamasis įvaizdis – pirmykštis miškas, tai, kas vystosi šimtmečiais ar netgi tūkstantmečiais. Tokia yra ar buvo Kinijos kultūra, vienintelė senovės kultūra, kuri naujųjų laikų pasaulyje pajėgė išlikti ir prisitaikyti. Jos sudėtingumas panašėja į visų kitų gamtos tautų kultūras, kurių būta kur kas trapesnių nei kinų. Kiek dar senovės Kinijos išliko? Į tai skirtingi autoriai atsako skirtingai. Žinoma, labai daug kas nunyko, vis dėlto svarbiausia tai, kad kinai ligi šiol išsaugojo savo senąjį raštą, genealoginę sąmonę ir religiją, artimesnę senųjų estų, graikų ar keltų tikėjimams nei krikščionybei bei islamui. Velnio ir vienatinio Dievo vaizdiniai daugumai kinų ir dabar tebėra svetimi.

Pastarųjų dviejų šimtmečių laikotarpiu Vakarų kultūra buvo pergalinga ir nustūmė į šalį, asimiliavo bei sunaikino daugumą kitų, su kuriomis ji susidurdavo. Tai ypač ryšku religijos srityje. Prieš Dievą, Velnią bei jų tarnus misionierius turėjo trauktis protėviai, kalnų, vandenų ir girių dvasios, dievybės bei laumės, alkai, šventosios giraitės ir akmenys. Jei tokiam Velnio ir Dievo pergalingam žygiui nutiestume ekologinę paralelę, ji būtų lygintina su iškirstu pirmykščiu mišku, kurio lydimuose auga vien javai ir pikt-

žolės. O tarp vakariečių, aišku, ypač tarp misionierių, esama daug žmonių, kuriems bet kokia natūrali augalija, visa, kas nėra javai, tėra piktžolės. Vis dėlto taip mano ne visi Vakarų gyventojai, netgi ne visi misionieriai. Sąlyčiai su kitomis kultūromis Vakaruose šį bei tą pakeitė, išklibino Dievo ir Velnio dvivaldystę. Ir Vakarai vystėsi brandesnės kultūros, sudėtingesnės pasaulėvokos linkme. Prisiminę tokių senų bažnyčių kaip katalikų bei ortodoksų raidą, suvokiame, kad ir tarp jų tarnų esama gana daug tokių, kurie visų kitų religijų nelaiko šėtono garbinimu, o miško augalų – piktžolėmis. Tie žmonės lygintini su kraštovaizdžio kūrėjais, jie pasirengę išsaugoti natūralius miškus su tam tikromis išlygomis, apvalytus ir suformuotus. Yra net tokių, kuriems atrodo, jog pasaulį gelbėti galima tik išsaugant pirmykščius miškus, ir tokių, kurie mano monoteistinę misionierių veiklą esant kultūros genocidą.

Vakarų įtakingumą ir kultūros šablonų sėkmę kitose pasaulio dalyse nulėmė jų ekonominis bei karinis pajėgumas. Tačiau tikėtina, kad ir šiuo požiūriu bendras vaizdas pasikeis naujojo tūkstantmečio pradžioje. Pranašauta, esą tada Tolimieji Rytai bei Pietryčių Azija iškils į pirmaujančias ekonomines pozicijas. Čia būtina atsižvelgti ir į demografiją: Kinijoje dabar gyvena beveik penktadalis pasaulio, Indija netrukus ją prisivys. Abiejose šalyse krikščionija tesudaro nežymią mažumą, kaip ir Japonijoje. Vien Korėja iš esmės sukrikščioninta, Indonezijoje bei Malaizijoje vyrauja islamas. Šiaip ar taip, augant tų šalių pažangai, pasaulyje ims keistis religinių jėgų pasiskirstymas. Krikščionybės pranašumui ligi šiol įtakos turėjo baltosios rasės pažanga. Kai geltonoji rasė prisivys baltąją ir ją aplenks, kaip daugeliu atvejų pavyko japonams, nunyks vienas svarbiausių krikščionybės plėtojimo veiksnių.

Ar aplinkybės gali imti rutuliotis priešinga linkme, ar Rytai gali sėkmingai pradėti misionieriauti Vakaruose? Grei-

čiausiai Vakaruose iš tikrųjų padaugės žmonių, manančių, esą jie – budistai, induistai, gal net šintoistai bei daoistai. Bet lygiai taip, kaip klimakterinių bendrijų rūšys nėra linkusios greitai plisti ir užvaldyti naujų valdų, Tolimųjų Rytų bei Pietryčių Azijos religijos irgi neskuba to daryti. Tačiau galimas dalykas, kad tos religijos bei Vakarų tikybos gali susilieti į hibridus, kad atsiras sinkretinių religijų, kurios iš Rytų pasisavins dalį dievų ir metafizikos, o iš Vakarų tam tikrus supaprastintus vaizdinius, pavyzdžiui, Velnio ir Dievo. Viena pirmųjų iš tokių buvo taipinų religija devynioliktojo amžiaus Kinijoje, dabar turbūt labiausiai žinoma Korėjos pastoriaus Moono propaguojama tikyba.

Tokių religijų kraštovaizdyje Dievas su Velniu, matyt, galės gyventi toliau. Nors mažai tikėtina, kad Rytuose galėtų vyrauti sinkretizmas. Kinų religija iš tikrųjų yra tokia sinkretinė, jog ją labai sunku pakeisti. Kinijos istorijai žinomos visokiausios sektos bei religiniai sąjūdžiai, kurie iš esmės nebepakeitė bendro vaizdo. Tarp daugelio kitų grupuočių ir sąjūdžių Rytuose, matyt, pradings tiek krikščionių bažnyčios, islamas, tiek visokiausi sinkretiniai sąjūdžiai. Kinijos religinė ekosistema pajėgi priimti bei asimiliuoti ir iš toliau, iš Vakarų, atkilusias tikybas, kaip kadaise priėmė bei asimiliavo budizmą.

Savaime aišku, Tolimieji Rytai bei Pietryčių Azija gali asimiliuoti ir Dievą su Velniu. Kas laukia Dievo, prisitaikiusio prie tenykščių senųjų ekosistemų, nelengva pranašauti. Indijoje, beje, jam jau seniai paruošta vieta, kinų budistams irgi nesunku rasti Jahvei tinkamą ekonišą. O Velnio likimą, manding, lengviau nuspėti. Tolimuosiuose Rytuose, kaip ir Estijoje bei kitose viduramžių Europos šalyse, Velnias tiesiog pavirs Kipšu.

VELNIAS IR METAVELNIAS

Žmonija ligi šiol dažniausiai atsisako pasikliauti vien savimi ir vis tebetiki kitais, antžmogiškais autoritetais – dievais, dvasiomis, senovės didvyriais, savo ainiais. Čia dar galėtume išskirti dvejopos prigimties tikėjimus. Pirmuoju atveju tikima tiesiogiai į Dievą arba ką nors jam lygų. Tai leidžia manyti, kad žmogų sieja ryšys su jo Dievu. Žinoma, tai vėlgi reiškia jį t i k i n t, kad yra susijęs su savo Dievu, tačiau tas tikėjimas būdingas bet kuriai komunikacijai, bet kuriam pažinimui, ir čia neverta jo aptarinėti. Kitu atveju žmogus tiki kitais žmonėmis, kurie teigia turėję ryšį su Dievu – šamanais, pranašais, o naujaisiais laikais, aišku, ir su šventraščiu. Antruoju atveju susiduriame su religine tradicija, kuri kartais liudija apreiškimo tąsą, kai kiekvienas gali turėti ryšį su Dievu (dvasiomis, savo ainiais), o tarpais ją paneigia kaip didžiuma islamo atšakų.

Šiaip ar taip, kalbame apie tiesas, kurios žmonėms yra nesuvokiamos arba sunkiai suvokiamos, tad jas perprato tik nedaugelis, jie perdavė kitiems tas atrastas ar apreikštas tiesas. Tokia sakralinė komunikacija iš esmės nesiskiria nuo žmonių komunikacijos. Esminis žmonių komunikacijos skirtumas, palyginti su kitų gyvų būtybių komunikacijomis, yra tas, kad žmogus gali perteikti informaciją apie tai, kas su juo komunikuojančiam partneriui tiesiogiai yra nepasiekiama, jam tolima laiko ir/arba erdvės atžvilgiu. Taigi religinė ko-

munikacija yra informacija apie „aną pasaulį", „dangų" arba abstrakčią, dieviškąją, antgamtinę sferą, kurios daugelis iš mūsų nepajėgia įžvelgti.

Kai žmonių komunikacija ištobulėjo ir galėjo perduoti informaciją apie nutolusius daiktus, atsirado ir būdingas žmogui komunikacijos trūkumas – melas. Vienas komunikuojančių partnerių galėjo perduoti kitam melagingą informaciją, vaizduoti daiktus tokius, kokie jie nebuvo iš tikrųjų.

Labai žmogiškas klausimas, ar ir religinė komunikacija gali būti melaginga. Savaime aišku, nesunku spėti meluojant sakralinės informacijos perteikėją – šamaną, pranašą, kunigą ar netgi šventraštį. Netikri šamanai bei netikri pranašai žinomi nuo senų senovės, o ginčai dėl to, ar vienas arba kitas į šventraštį pretenduojantis tekstas tikrai yra šventas, ar jame slypi tikrasis apreiškimas, yra tokie pat seni kaip ir patys šventraščiai.

Religinės informacijos autentiškumą mėginta tikrinti įvairiais būdais, taikant ir formalius, ir turinio kriterijus. Jeigu tam tikri raštai jau buvo akceptuoti kaip šventieji, palyginti lengva patikrinti, ar vienas bei kitas konkretus tekstas sutampa su jų turiniu. Jeigu nesutampa, greičiausiai toksai raštas nėra (esamos religijos) šventraštis, jeigu sutampa, taikomi kiti kriterijai. Paprastai šventraščių korpusas, kanonas, yra uždaras ir, užsibaigus jo formavimosi periodui, naujais tekstais nebepapildomas. Kai kuriais atvejais, kaip mahajanos budizmo, kanonas kurį laiką buvo atviras laikantis tam tikrų ribų. Čia šventieji tekstai buvo papildyti naujais turbūt atsižvelgus į jų autorių statusą ir pačių tekstų pedagoginę bei filosofinę vertę. Vienas formalių kriterijų – tai ir teksto kilmės aiškinimas, nustatymas, ar teksto kilmė iš tikrųjų sietina su šventu šaltiniu, su asmeniu, kurį buvo manoma naudojant tikrai šventus šaltinius.

Turint reikalų su religija, kuri pripažįsta, kad žmogus gali tiesiogiai palaikyti ryšius su anapusiniu pasauliu, su Dievu, taip gautos informacijos patikra kelia rimtų problemų.

Kiekvienas, galintis palaikyti ryšį su anapusiniu pasauliu, yra potencialus savos religijos reiškėjas. Ir būdamas pačios religijos viduje, jis nemoka, o dažniausiai nenori vertinti tos religijos, savo apreiškimo, kažkokiais išoriniais kriterijais.

Vadinasi, mums žinomu pavidalu gyvuojanti religija iš tikrųjų reiškia, kad kiekvienas žmogus *neturi* savo religijos, kad žmonės yra susiskirstę į besidalijančių vienu apreiškimu grupes, kurių religinė komunikacija yra tam tikro vieno asmens privilegija ir pareiga. Religija reiškia tai, kad dalis žmonių atsižada (nori atsižadėti, yra verčiami atsižadėti) savo tikybos ir perima (nori perimti, yra verčiami perimti) kitų religiją. Nežinau, ar kada anksčiau yra buvę kitaip, tačiau dabar bet kuri religija teikia valdžią. Religija yra šamanų, kunigų, pranašų galia liaudžiai.

Kur valdžia, ten ir kova dėl jos; kur tikyba, ten ir jos neigimas. Tikyba esti dviejų krypčių: tai tikėjimas Dievu bei tikėjimas jo žemiškaisiais vietininkais kunigais, – netikėjimas irgi rutuliojasi dviem kryptimis. Kartais mes netikime Dievo tarpininkais – šamanais arba kunigais, kartais pačiais dievais. Pirmasis netikėjimo pobūdis atrodo paprastesnis, su juo sietina dauguma naujesniųjų laikų tikybinių vaidų. Štai protestantai atsisakė tikėti katalikų bažnyčios bei jos kunigų tarpininkavimu tarp Dievo ir žmonių. Katalikai savo ruožtu ligi šiol laikė protestantus klaidatikiais ir nesutiko pripažinti jų dvasininkų teikiamų sakramentų vertės. Kiekviena iš pusių manė antrąją klydus ar tiesiog melavus.

Įdomesnis reiškinys, kai netikima dievais nei pačiomis dvasiomis vis dėlto neneigiant jų buvimo, kaip daro ateistai. Mums, susijusiems su krikščioniškąja tradicija, svetima mintis, jog Dievas gali apgaudinėti žmones, gali mums meluoti. Mūsų Dievas (jeigu jis yra) – tai tiesos Dievas, aukščiausioji tiesa yra Dievo tiesa, kurią įtikėjusieji bus išgelbėti, kaip sakoma Evangelijoje pagal Joną. Dievas nežino blogio, apgaulės nei melo.

Toksai Dievo vaizdinys nėra paveldėtas iš judaizmo. Senojo Testamento, Abraomo ir Izaoko Dievas tarpais labiau panašus į Slėnio Pearų kaip į Kalno Andresą*. Jis gali būti pavydus, ilgai kerštaujantis. Jo poelgis su Abraomu, kuriam jis iš pradžių liepia paaukoti Izaoką ir vėliau atšaukia savo įsakymą, labiau primena kaprizingą despotą, o ne teisingą bei išmintingą Dievą. Jahvė yra vienas iš daugelio Artimųjų Rytų dievų, ir norint jį suprasti, naudinga pažinti jo varžovus, taip pat jų kovą dėl valdžios, į kurią Jahvė įtraukė savo išrinktąją tautą. Toji dievų kova dėl valdžios yra vienas pagrindinių Senojo Testamento motyvų. Šioje kovoje nesirenkama nei žodžių, nei ginklų – vis dėlto Jahvės pasekėjai iš pradžių dar nemano savo priešininkus esant visiškus netikėlius, kuriuos būtina pažeminti ir sunaikinti kaip nusikaltėlius. Čia veikiau svarbesnis Jahvės pranašumas, tai, kad bent savo teritorijoje ir savo garbintojų akimis Jahvė yra pats galingiausias ir jo žodžio būtina klausyti. Etika yra antraeilis dalykas, priešų atžvilgiu jos dažnai nepaisoma; juk ir dešimt Dievo įsakymų negalioja tada, kai pažadėtąją žemę reikia etniškai apvalyti nuo vietinių gyventojų.

Matyt, iš pradžių žydai tikėjo, kad Jahvės varžovai, kiti dievai, kaip Astartė bei Melechas (Molochas), iš tikro egzistavo. Pranašų tekstuose kaip netikri dievai irgi greičiausiai niekinami stabai, dievukų atvaizdai, o ne patys dievai-baalai. Akivaizdi raida nuo politeizmo prie monoteizmo, nors ji nevyksta pagal tokią supaprastintą schemą, kuri dažniausiai pateikiama religijotyroje.

Didžiajam judaizmo pokyčiui turbūt įtakos turėjo senovės iranėnų tikėjimas, kuris pagal aukščiausiąjį dievą Ahūrą Mazdą buvo pavadintas mazdaizmu arba pagal jo skleidėją Zoroastrą (Zaratustrą) – zoroastrizmu. Tada pirmą kartą radosi Dievo kaip absoliutaus gėrio įvaizdis. Ahūra Mazda yra

*A. H. Tammsaare's epinio romano *Tiesa ir teisingumas* herojai.

šviesos, gėrio, tiesos, gyvenimo ir švaros simbolis. Ko gero, toksai itin teigiamas dievas reikalingas atsvaros, tad ją gavo savo antipodo pavidalu – tai Arimanas, tamsos, blogio, melo, mirties ir nešvarybių dievas. Mazdaizmui būdingas sustabarėjęs etinis dvilypumas. Du aukščiausieji dievai Ahūra Mazda bei Arimanas kovoja tarpusavyje, o ta kova lemia ir pakreipia visa, kas pasaulyje svarbiausia. Pasaulis yra blogio ir gėrio, tiesos ir melo mūšio laukas, jis pasiskirstė į dvi stovyklas, ir kiekvienas mūsų turi būtinai pasirinkti, katrai stovyklai priklausys. Trečio kelio nėra.

Ypatingas blogio dievo Arimano vaizdinys labai tiko papildyti ūmaus būdo Jahvės gerbėjų religinei pasaulėvokai. Dabar priešai ir jų dievai nebebuvo šiaip blogesni, o tapo Blogio bei Tamsos tarnais. Kovoti prieš juos buvo šventa žmonių pareiga, toje kovoje neliko vietos jokioms išlygoms nei pasigailėjimui.

Religijotyros žinovai aprašinėjo, – kiek tai buvo įmanoma, – kaip Artimuosiuose Rytuose, ypač Anatolijoje, paplito visokiausi judaistiniai-mazdaistiniai tikybiniai sąjūdžiai ir kaip per juos į judaizmą atkilo dualistinė pasaulėvoka. Kurį laiką buvo žinomas Arimano vardas, vartota jo graikiška atmaina – *Arimanios*. Vėliau jis buvo pakeistas semitišku Satanas. Žodžio *šėtonas* plėtotė gerai iliustruoja judaizmo raidą etinio dualizmo linkme. Hebrajų kalbos žodis *satan* reiškė priešininką, prieštaraujantį asmenį ir visų pirma buvo greičiausiai juridinis terminas: šėtonas proceso metu atstovavo priešingai pusei. Jo paskirtis buvo padėti išsiaiškinti tiesą, nes ir senieji semitai suprato, kad tiesa randama dialektiškai, tam reikalingas ginčas, skirtingų pažiūrų konkurencija.

Etinis dualizmas yra visiškai kitoks nei juridinis. Tą etinį dualizmą išgyveno nemaža dalis žydų Kristui gyvam buvus ir ligi šiol išgyvena didelė krikščioniškojo pasaulio dalis. Norint suprasti, koks radikalus pokytis vyko nuo Senojo Testamento judaizmo ligi Kristaus laikų dualizmo, vertėtų

perskaityti kad ir Hiobo knygą ar kitą Senojo Testamento tekstą ir kokį Kumrano olose rastą tekstą, pavyzdžiui, „Šviesos vaikų kova su tamsos vaikais". Hiobo knygos Šėtonas pats savaime nėra neigiamas veikėjas, bent jau ne labiau neigiamas už Jahvę, kuris bjauriai persekioja Hiobą bei jo šeimą. Kumrano laikais Šėtonas su savo pasekėjais jau iš tikrųjų buvo laikomi blogais, tai absoliutaus, visiško blogio įsikūnijimas. Šėtonas net potencialiai nepasižymi kokiomis geromis, teigiamomis savybėmis.

Šėtonas arba Velnias, ar, kaip sako Veru** srities gyventojai – Velnio Šėtonas, įdomus dar tuo, kad jis nėra neigiamas veikėjas ne vien etiniu, bet ir loginiu požiūriu. Taigi Šėtonas, kaip ir jo pirmtakas Arimanas, yra melagis. Melas – tai jo prigimtinė savybė, vienas esminių būdo bruožų. Vertėtų panagrinėti, ką tai iš tiesų reiškia.

Čia kyla klausimas, ar Šėtonas tik meluoja, ar kartais sako ir teisybę. Jeigu jis tik meluoja, iš jo nesunku išgauti tiesą. Kai galimų atsakymų variantų yra mažai. Žinodami, jog klausiamasis mums visada atsakys melu, galime gudriais klausimais sužinoti iš jo teisybę. Todėl reikia pateikti alternatyvius klausimus, pavyzdžiui, paklausti – čia kairė ar dešinė, viršus ar apačia, moteris ar vyras, tamsa ar šviesa. Tokiomis alternatyvomis galima pateikti bet kokią informaciją. Jeigu žinome mūsų partnerį nuolat meluojant, turime tiesiog sukeisti jo atsakymuose „taip" ir „ne", minusą ir pliusą, – taip sužinosime visai patikimą informaciją. Šėtonas, kuris vien meluoja, yra nepavojingas, jis labiau primena vaiką, žaidžiantį savitą neigimo žaidimą. Vadinasi, Šėtono blogis bei klasta ir melagingumas yra nesuderinami. Absoliučiai melagingas Šėtonas nėra absoliučiai blogas ir klastingas.

Kokie gi svarbesni Šėtono bruožai – jo melagingumas ar blogis su klasta? Vis dėlto greičiausiai pastarieji. Jeigu Šė-

** Võru (*est.*) – Pietryčių Estijos miestas, pietryčių estų etninis centras.

tonas yra blogas, jis nemeluoja nuolat, bet meluoja ketindamas žmogų suklaidinti, sutrikdyti, vietoje tiesos priversti įtikėti melą. Čia taikytinos kelios galimybės, viena parankesnių – sumaišyti tiesą su melu, tarpais meluoti, tarpais sakyti tiesą. Dar gudriau yra meluoti sumaniai, tinkamu metu ir tinkamoje vietoje. Klastingas melagis, be abejo, moka įtikinti kitus sakąs tiesą. Melas yra veiksmingas tada, kai būna laikomas tiesa.

Šėtonas laikomas kartu ir blogu, ir klastingu. Liaudies tikėjimų Velnias iš tiesų esti blogas ir kvailas, tačiau toksai padaras, matyt, ne itin pavojingas ir teologiniu bei filosofiniu požiūriu nėra įdomus. Tikrasis Šėtonas, andainykštis Arimanas-Arimanios, šiaip ar taip, yra labai inteligentiškas, gerokai pranokstantis vidutinio žmogaus intelekto koeficientą. Jeigu tarsime, kad toksai piktybiškas klastingas antžmogis iš tikro egzistuoja ir nori kenkti žmonėms, ardydamas gerojo Dievo sumanymus, vadinasi, teisingiausia jo strategija žmonėms klaidinti yra savo tikrojo veido bei užmačių slėpimas ir dangstymasis Dievu arba Dievo valios vykdytoju. Tikrąjį Velnią sunku atskirti nuo Dievo. Aiškus dalykas, paprastas žmogus to nepajėgs padaryti, tad žmonėms reikia padėti. Vienintelę rimtą pagalbą gali suteikti gerasis Dievas. Bet kas tada, jei Velnias ir čia klaidins žmones, siūlydamas jiems paramą bei pagalbą prieš Velnią? Kas tada, jei kova prieš Velnią iš teisybės bus paties Velnio sumanyta? Jeigu Velnias vaidins Dievą bei savo paties priešininką taip gerai, kad mes juodu supainiosime?

Velnio logika yra pagrįsta jo galimybe tapti *Metavelniu*: keisti išvaizdą, turėti pažiūrą į save patį, kritikuoti save, kovoti su savimi. Kaip minėta, negalime tikėtis, kad žmonės patys gebėtų atskirti Dievą ir Šėtoną. Dievas turi jiems padėti. O kas tada, jeigu Šėtonas irgi pasisiūlys pagelbėti? Kas tada, jei Šėtonas aktyviai dalyvaus bažnyčių gyvenime, jei bus infiltruotas į krikščioniškas bažnyčias ir privers jas vyk-

dyti savo valią? Jeigu Dievas neįsikiš pats ir visko nesutvarkys, Šėtonui, ko gero, pavyks žmonių sąmonėje sukelti baisią sumaištį. Ar jie apskritai atpažins Dievą, kai jis kada nors ateis ir, kaip žadėta, pradės skirti vilkus nuo avių?

Viena iš Metavelnio galimybių yra dangstymasis Dievu. Nenuostabu, kad būta religijų, sektų, kurios ir mūsų Visatos kūrėją Jahvę manė buvus piktąją dvasią, o pačią Visatą – blogio padarinį, kalėjimą bei kankinimų kamerą, kurioje gyvieji sunkiai galuojasi. Jų kančias dar apsunkina ir tai, jog jie tiki Jahvę esant gerą ir teisingą Dievą, kuris kada nors atlygins jiems už visas kančias. Tas tikėjimas neleidžia žmonėms ištrūkti iš Visatos kalėjimo. Tikrasis visagalis Dievas pasigaili žmonių ir pasiunčia Visaton Išganytoją su gera žinia. Tąją žinią sudaro du esminiai dalykai: mes, žmonės, esame kilę iš anapus, mes ne iš šios Visatos ir nepavaldūs jos Dievui; ši Visata ir jos Dievas yra blogi bei pikti. Tuo tikėjo daugelis gnostikų, ir reikia pripažinti – visai logiškai.

Taigi, mano manymu, negalima logiškai atskirti Dievą nuo Velnio, kai pastarasis yra toks inteligentiškas, jog geba būti ir Metavelnias. Būdamas Metavelnias, jis gali prasiskverbti į bet kurį mokymą, parapiją, bažnyčią, pakreipti savo naudai bet kurią filosofiją. Dievui nepanorėjus jo sunaikinti, Velnias šiame pasaulyje virsta visagaliu. O Metavelnio buvimas verčia abejoti visomis religijomis bei bažnyčiomis. Jei Velnias gali būti visur, negalima niekuo tikėti, niekuo pasikliauti. Visų mokymų, religijų bei teologijų Metavelnias elgiasi kaip prieštaras keliantis neigimas. Tačiau, būdamas Metavelnias, jis pakankamai protingas pateikti savo neigimą, kai jam tai naudinga, teigimo pavidalu. Metavelnias daro doktrinas prieštaringas, taip paversdamas jas bevertėmis. Jeigu Metavelnias yra, įmanoma visa kas, kiekvienas teiginys gali būti teisingas arba melagingas. Logika, leidžianti sistemų prieštaras, joms neprarandant turinio, sukurta tik pastaraisiais dešimtmečiais. Ar tokia, kartais vadinama parakon-

tradiktorine, logika pajėgi įveikti Metavelnią? Vargu, jei Metavelnias yra išmintingas ir gerai įvaldęs logiką, taip pat ir naujesnes parakontradiktorines sistemas.

Čia pateiktos mintys nėra naujos, nors anksčiau jos gal nebuvo taip apibendrinamos. Tačiau samprata, esą Velnias gali dangstytis kuo panorėjęs, yra sena, kaip ir baimė susitikti tokį Velnią nepageidautinoje vietoje, kad ir bažnyčioje. Tikėdami Velnio absoliučiu blogumu ir ypatingu intelektu, turėtume pripažinti ir tai, kad mums labai sunku, ko gero, net neįmanoma jo atskirti, nė nekalbant apie kovą prieš jį. Jei tikėsime Dievą ar kitą antgamtinę būtybę, kuri yra linkusi mums meluoti, mus gali ištikti sąmyšis bei paranoja, visur norėsime įžvelgti priešo užmačias.

Taigi tikėjimas Velniu tam tikra prasme yra pavojingas. Pavojingas kaip ir tikėjimas visokiausiais priešų kėslais bei sąmokslais. Teologijos lygmens Velnias prilygsta pasaulietinio lygmens masonams, Siono žyniams, izmailitams arba Amerikos imperializmo agentams. Visais minėtais atvejais esame susikūrę absoliutaus priešo įvaizdį: tikime visišku priešo blogiu. Jo ketinimai yra sunaikinti, apiplėšti arba pavergti mus, ir jam nestinga velniškos klastos įgyvendinant savo ketinimus, jeigu mes nekovosime prieš jį įnirtingai atkakliai ir budriai. Tokius priešus irgi lengva išaukštinti ligi metapriešų. Sovietų Sąjungoje būdavo demaskuojami vis nauji ir nauji liaudies priešai, kurie buvo gudriai užsimaskavę komunistais ir pakilę iki partijos bei vyriausybės vadovų, kaip antai: Trockis, Zinovjevas, Rykovas bei kiti. Bet taip pat galėtume spėti, kad didžioji liaudies priešų demaskavimo kampanija, visas stalininis teroras vienodai sėkmingai galėjo ar būtų galėjęs būti priešo pinklės, kurių tikslas – Sovietų valstybėje sėti nepasitikėjimą, naikinti seną bei naują visuomenės elitą ir taip alinti valstybę.

Jeigu visa galime traktuoti kaip Metavelnio pinkles, lygiai taip galime manyti visa esant imperialistų ir masonų są-

mokslą. Tokiu sąmokslu galime laikyti ir pačios Metavelnio bei metapriešo temos gvildenimą. Velnio parankiniu sėkmingai galima apskelbti tiek tą, kuris teigia, esą velnias – blogas ir klastingas ir prieš jį būtina kovoti netausojant jėgų, tiek tą, kuris skelbia, kad velnio nėra, o kova prieš jį tik sekina mūsų jėgas ir kelia pavojingą paranojišką aplinką. Tad neverta stebėtis tuo, jog ir Hitleris su Himleriu buvo pasaulio žydijos parankiniai, net būtų keista, jei kokia kraštutinė komunistinė grupuotė nemanytų Staliną buvus itin klastingą Vakarų imperializmo agentą, siekusį nusiaubti Rusiją ir/arba kompromituoti komunizmo idėją.

Samprotavimas neišvengiamai prieina išvadą, kad tikėjimas Metavelniu logiškai turi mus atvesti prie absurdo, netgi prie paranojos bei teroro. Tikint Metavelniu, iš tikrųjų jau nebeįmanoma tikėti į nieką. Netekus tikėjimo bei pasitikėjimo, nėra galima normali visuomenė nei valstybė. Metavelnio buvimo negalima visiškai tvirtai įrodyti nei paneigti, tačiau jo egzistavimas nedera jokiai esamai filosofijai ar teologijai, gal iki tam tikro laipsnio tinka vien kokiai kraštutinei gnostinei srovei. Tačiau abiem atvejais išvada tėra viena: jeigu egzistuoja Metavelnias, negali egzistuoti nieko kito. Tikėjimas Metavelniu yra mūsų filosofinė bei teologinė savižudybė. Toksai tikėjimas atves mus prie neįveikiamų priešybių ir konfliktų su savimi ir kitais.

Galėtume paklausti, ar tai ne įrodymas, kad Metavelnias yra ir valdo mūsų pasaulį. Argi ne Metavelnio tikslas kelti priešybes, absurdą, įtarinėjimus, paranoją? Ar Metavelnias nepasiekia savo tikslo kaip tik tada, kai gundo mus įtikėti jo buvimu? Ar Metavelnias nesukuria mūsų sąmonėje tarp būties ir nebūties sąvokų „pilkosios“ sferos, kurioje pats ir yra? Tai grynai teologinis požiūris į problemą, tačiau jis veda mus prie logiško, blaivaus požiūrio: *Velnias yra tikėjimas Velniu*. Velnias yra juo tvirtesnis, juo stipriau juo tikima. Tikėjimas Velniu krikdo žmones ir žmogiškus santykius.

Jeigu norime užtikrinti Velniui tam tikrą vietą savo pasaulėvokoje, turime smarkiai apriboti jo galią ir gebėjimus. Velnias gali egzistuoti tik tada, kai jis nėra Metavelnias, kai jis nepamatuojamai silpnesnis už Dievą ir nedaug stipresnis už žmogų. Tik tada žmogus pajėgs perprasti Velnio užmačias, sėkmingai su juo kovos ir neturės visur įtarinėti jo klastingų pinklių. Tik taip Velnias gali užimti tam tikrą vietą tikrovėje. Ko gero, toksai ribotas Velnio buvimas teoriškai yra galimas. Kita vertus, ar tai būtina ir teoriniu atžvilgiu, ar bet kuri filosofija bei teologija teikia pirmenybę Velnio buvimui? Matyt, taip nėra. Taip pat labai abejotina, ar Velnio buvimą patvirtins žmonių patirtis.

Taigi atrodo, kad tariamai visagalio Velnio vaizdinys yra nesena ir pusiau apmąstyta minties konstrukcija. Tai savo ruožtu patvirtina ir tas faktas, kad liaudies tradicija niekur nelaiko Velnio Metavelniu, to greičiausiai nežinojo ir ankstyvasis zoroastrizmas. Vargu ar galime kalbėti apie du dievus, kai vienam iš pat pradžių lemta žūti ir nunykti, to jis nepajėgs išvengti jokiomis galiomis nei gudrybėmis: stos paskutinioji, įvyks lemtinga kova tarp Šviesos ir Tamsos pajėgų, ji, aišku, užsibaigs teisiųjų pergale. Argi Velnias nežino tos pranašystės? Jeigu nežino, jis yra labai kvailas, bet kvailas lieka ir tada, jei to nepaiso bent taip rimtai kaip žmonės. Velnias nėra joks visagalis ir pavojingas padaras, jeigu nuo jo klastos ir galios gelbsti magiškosios priemonės, kaip šventintas vanduo, malda „Tėve mūsų" arba sidabrinė kulka.

Taip norom nenorom prieiname išvadą, kad Velnio apskritai nėra arba jis nevertas rimtos pažiūros. Betgi rimtai žiūrėti reikėtų į tai, kad nuolatos esama žmonių, kurie tiki Velnio buvimu ir būtinybe su juo kovoti. Kadangi kova su pačiu Velniu kelia problemų, užuot kovoję su juo, jie, savaime aišku, griebiasi kovos su kitais žmonėmis, kuriuos mano esant Velnio parankiniais. Ir šitaip Velnias tampa etikete, kurią galima prilipdyti priešininkams. Maža to – juk ten, kur

egzistuoja Velnias, visa yra galima ir nebepaisoma logikos, tad Velnias virsta absoliučiu argumentu tiems, kurie patys yra fanatikai arba naudojasi kitų fanatizmu savo tikslams pasiekti. Velnias talkina fanatikams, jis teikia jiems imuniteto prieš logiką ir bet kokią kritiką. Taigi Velnias yra daugelio tikinčiųjų religijos pagrindas. Kaip ir šventojo Pauliaus, maniusio, kad jo tikėjimas būtų buvęs tuščias, jei Jėzus nebūtų prisikėlęs iš mirusiųjų, daugelio mūsų tikinčiųjų tikėjimas būtų tuščias, jeigu jo kitapus durų neparemtų Velnias. Velnią sukūrė agresyvūs žmonės, kuriems sąmoningai ar nesąmoningai jo reikėjo savo agresyvumui pateisinti ir palaikyti. Velnias tokiems žmonėms svarbesnis už Dievą. Tai savitai liudija ir faktas, jog be Velnio neapsiėjo nei naciai, nei bolševikai, kurių pasaulėvokoje nebuvo vietos Dievui arba jo pakaitalui. Bolševikų Velnias buvo kapitalistas, pasaulinis imperialistas. Nacių Velnias buvo pasaulio žydija. Ir kaip žinome, tiek nacistinėje Vokietijoje, tiek raudonojoje Rusijoje kone visa buvo įmanoma. Ten negaliojo nei logika, nei žmogiškumo įstatymai.

Ar siekdami visuomenės, kurioje veiktų tokie įstatymai, turime atsižadėti Velnio? Mano nuomone, taip. Netikėdami Velniu-Metavelniu, neturėsime patogios progos šalintis logikos ir humanizmo pasaulio, nebus galimybės bėgti į vaikišką dualizmą, projekcijų pasaulį. Matyt, Velnias ir yra tokio noro bėgti, būtinybės bėgti nuo tikrovės padarinys. Bet čia, kaip ir daugelyje kitų sričių, gresia pavojus, kad žmogaus kūryba pranoks patį kūrėją, ims prieš jį maištauti ir jį valdyti. Taip ne kartą buvo nutikę krikščionybės bei islamo paveiktame pasaulyje. Ligi šiol Velnias nėra populiarus Indijoje ir Kinijoje. Įdomu, ar taip ir liks. Taip pat įdomu, ar Vakarai išsivaduos nuo Velnio galios, ar jis ir vėl sugrįš, siūlydamas išgyvenantiems krizę žmonėms ideologijas, patraukiančias savo apgaulingu paprastumu ir gundančias elgtis vaikiškai agresyviai; ideologijas, pateisinančias kovą prieš visus ir viską patiems to norint.

Eseistikos rinkinyje ŠIS BEI T[redacted]
skirtingi reiškiniai: senovės kinų filosofija, šiuolaikinės ekologijos nuostatos, Amerikos indėnų, Sibiro čiabuvių, finougrų tautų pasaulėvoka, mūsų technikos pasaulio raida ir kitų autoriui rūpimų dalykų. Gausi problematika paryškina vieną esminių knygos temų – gilų darnos ilgesį, darnos mūmyse pačiuose, darnos tarp mūsų ir kitų kultūrų atstovų, tarp žmonijos ir gamtos. Tarpais tas ilgesys perauga į tragišką suvokimą, kokia trapi yra gamta bet kuri tikra kultūra. Kritikuojamas destruktyvus krikščionybės bei islamo, vakarietiškų civilizacijų poveikis kitoms kultūroms ir apskritai visam pasauliui. Autorius ragina atsisakyti vartotojiškos mąstysenos, susitaikyti su gamta ir tapti harmoniga visovės dalimi. Knyga parašyta gyvai ir patraukliai, nuoseklų minties dėstymą įvairina šmaikščios metaforos bei aforizmai.

DANUTĖ SIRIJOS GIRAITĖ

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimtojo amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais.
Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Atviros visuomenės institutu Budapešte (projektas „Rytai verčia Rytus").

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISSN 1392-1673

ISBN 9986-494-60-5

Rekomenduojama kaina 12 Lt